

Respublikanın ilk peşəkar milis kadrlarını hazırlayan tədris mərkəzi kimi yaradılmış milis məktəbi zəngin, qaynar və faydalı bir ömür yaşayaraq akademiya səviyyəsində yüksəlmiş, öz yetirmələri və böyük elmi-təcrübi nailiyyətləri ilə şöhrət qazanmışdır. İnanıram ki, Polis Akademiyası müstəqil Azərbaycan Respublikası üçün bundan sonra da yüksək peşə hazırlığına malik sağlam və möhkəm əqidəli, milli dövlətçiliyimizə sadıq polis zabıtləri yetişdirəcəkdir.

**Heydər Əliyev,
Azərbaycan xalqının ümummilli lideri**

Polis işçiləri xalqla birbaşa təmasda olan insanlardır. Ona görə bu, mənim əsas tələbimdir: həm qətiyyət olmalıdır, çox böyük peşəkarlıq olmalıdır, həm də polis işçiləri özlərini çox mədəni şəkildə aparmalıdırlar. Belə olan halda, siz Azərbaycan xalqının daha da böyük rəğbətini qazanacaqsınız. Bu işlərdə Polis Akademiyasının böyük rolu var. Mən bu gün çox şadam ki, burada gördüyüm işlər yüksək səviyyədədir. Burada oxumaq üçün, yaxşı təhsil almaq üçün bütün imkanlar var.

**İlham Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti**

MÜNDƏRİCAT

ISSN 2307-2504

Polis Akademiyasının
Elmi Xəbərləri
ELMI HÜQUQ JURNALI
№ 3 (27), 2020

BAŞ REDAKTOR:
Nazim Əliyev

DİN-in Polis Akademiyasının rəisi, polis
general-mayoru, hüquq elmləri doktoru

REDAKTOR:
Hikmət Eyyazov

polis polkovniki, hüquq üzrə
fəlsəfə doktoru, dosent

REDAKSIYA HEYƏTİ:
Masumə Məlikova
AMEA-nın müxbir üzvü, professor

Fərhad Abdullayev
hüquq elmləri doktoru

Fazil Quliyev
Azərbaycan Respublikasının daxili işlər
nazirinin müavini, Baş Təşkilat - İnspeksiya
İdarəsinin rəisi, polis general-leytenantı

İsayenkova Oksana Vladimirovna
Saratov Dövlət Hüquq Akademiyasının Mülki
proses kafedrasının müdiri, hüquq elmləri
doktoru, professor

Fuad Cavadov
hüquq elmləri doktoru, professor

Bəhrəm Zahidov
hüquq elmləri doktoru, professor

Kamil Səlimov
hüquq elmləri doktoru, professor

Mahir Əhmədov
hüquq elmləri doktoru, professor

Habil Qurbanov
hüquq elmləri doktoru, professor

İbrahim Quliyev
hüquq elmləri doktoru, professor

Əmir Əliyev
hüquq elmləri doktoru, professor

Aliq Qasimov
hüquq elmləri doktoru, professor

Midhəd Qəfərov
hüquq elmləri doktoru, professor

Dmitri Şestakov
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Vladimir Catyev
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Esberqen Alauxanov
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Rəşad Qurbanov
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Anatoliy Berlac
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Yeganə Balakışiyeva
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Xanlar Bayramzadə
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Cabir Quliyev
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Məsul katib: Hikmət Eyyazov
Korrektor: Aynur Səfərlı

Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi Şəxslərin Dövlət
qeydiyyatı №10m-5405. 19.12.2011

Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri
jurnali elmi tədqiqatların əsas
müddəalamm nəşr edilməsi üçün
Azərbaycan Respublikası Prezidenti
yanında Ali Attestasiya Komissiyası
tərəfindən tövsiyə olunan nəşrlər
siyahısına daxil edilmişdir

Format 60x84 1/8. Fiziki ç/v 16,25
Tiraj: 300 Jurnal "Bakı" mətbəəsində
çap olunub.

CRIMINAL LAW AND KRIMINOLOGY

Habil Qurbanov
MƏNİMSƏMƏ VƏ YA İSRAF ETMƏ YOLU İLƏ TALAMANIN MƏSULİYYƏTİ AĞIRLAŞDIRAN HALLARI 5

Kəmalə Nəzərova
KORRUPSIYA İLƏ BAĞLI OLAN CİNAYƏTLƏRİN TÖVSİF MƏSƏLƏLƏRİ 10

KONSTITUSIYA HÜQUQU

Aytən İbadova, Şəhlat Kərimov
MUZDLULAR YİGMA 15

Afət Mehdiyeva
AZƏRBAYCAN CUMHURİYYƏTİNİN GÖRÜŞLÜLÜK, BÜTÜNLÜK VƏ SİSTEMLƏRİN SİSTEMLƏRİNİN GÖRÜNTÜLÜLÜĞÜ VƏ
SİSTEMLİLİYİNƏ QARŞI CİNAYƏT SAHƏSİNDƏ CİNAYƏT QANUNU 20

HÜQUQ NƏZƏRİYYƏSİ

Əbülfəz Hüseynov
HÜQUQ FƏLSƏFƏSİNİN METODLARI 27

Heydər Heydərov
İNFORSIYA CƏMİYYƏTİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ 33

İNSAN HÜQUQLARI

İlham Əliyev
KARANTİN MƏHDUDİYYƏTLƏRİ VAXTI DÖVLƏTLƏ VƏTƏNDAŞLAR ARASINDAKI MÜNASİBƏTLƏRİN ƏXLAQI-HÜQUQI
ASPEKTLƏRİ 40

BEYNƏLXALQ HÜQUQU

Zaur Bağirov
BEYNƏLXALQ HÜQUQDA DÖVLƏTLƏRİN BEYNƏLXALQ-HÜQUQI MƏSULİYYƏTİNİN ƏSASLARI VƏ ERMƏNİSTANIN İŞĞALI
NƏTİCƏSİNDƏ AZƏRBAYCANA DƏYMİŞ ZİYANIN ÖDƏNİLMƏSİNİN HÜQUQI ASPEKTLƏRİ 45

Zamiq Aslanov
BEYNƏLXALQ ELMİ-TEKNİKİ ƏMƏKDAŞLIĞIN AKTUALLIĞI VƏ ƏHƏMİYYƏTİ 55

CİNAYƏT PROSESİ

Qəhrəman Cəfərov
APELLEYASIYA, KASSASIYA VƏ ƏLAVƏ KASSASIYA ŞİKAYƏTLƏRİNİN VERİLMƏSİNDƏ SUBYEKTİN
İRADƏ AZADLIĞININ ROLU HAQQINDA 62

Asif Qədirov
CİNAYƏT PROSESİNDƏ BƏRABƏRLİK HÜQUQUNUN TƏMİN EDİLMƏSİ 68

Nail Abbasov
MƏHKƏMƏ EKSPERTİZASININ HÜQUQI TƏNZİMLƏNMƏSİNİN İNKİŞAFI TARIXI 75

HÜQUQI PSIXOLOGIYA

Rasif Müzəffərov
YENİYYETMƏLƏRİN HÜQUQAZİDD DAVRANIŞINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR VƏ ONLARIN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ 82

MÜLKİ HÜQUQU

Əsmər Mustafayeva
ƏR-ARVAD ARASINDA ƏMLAK MÜNASİBƏTLƏRİNİN HÜQUQI TƏNZİMLƏNMƏSİNİN ÜSULLARI 87

BEYNƏLXALQ XÜSUSİ HÜQUQU VƏ AVROPA HÜQUQU

Nəzrəddin Əhmədov
DƏNİZ QULDURLUĞUNA QARŞI MÜBARİZƏDƏ XÜSUSİ ƏMƏLİYYATLAR ZAMANI DANIŞIQLARIN APARILMASI PROSESİNİN
XÜSUSİYYƏTLƏRİ 92

DAXİLİ İŞLƏR ORQANLARININ İNZİBATI FƏALİYYƏTİ

Telman Şahbazov
HƏRBİ PEŞƏ HAZIRLIĞINDA GÜNÜN NİZAM QAYDALARININ TƏDRİSDƏ PEDAQOJİ QANUNAUYYUNLUQLARLA ƏLAQƏSİ 97

Gülgün Səfiyeva
NARKOTİK VASİTƏLƏRİN QANUNSUZ DÖVRİYYƏSİ VƏ BU SAHƏDƏ YETKİNLİK YAŞINA ÇATMAYANLARLA BAĞLI
TƏDBİRLƏRİN GÖRÜLMƏSİNİN VACİBLİYİ 106

Ülvi Sadiq-zadə
QƏZA-XİLASETMƏ İŞLƏRİNDƏ PİLOTSUZ UÇAN APARATLARIN ƏHƏMİYYƏTİ 112

Famil Muradov, Nurəddin Salmanzadə
ƏMƏLİYYAT AXTARIŞININ MAHIYYƏTİ VƏ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ 116

GƏNC TƏDQIQATÇININ BAXIŞI

Xəlq Dadaszadə
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ CİNAYƏT MÜHAKİMƏ İCRAATINDA ZƏRƏRÇƏKMİŞ ŞƏXSİN ZƏRƏRİNİN ÖDƏNİLMƏSİNİN
MÜASİR PROBLEMLƏRİ: MÜLKİ İDDİA VƏ KOMPENSASIYA 122

EDITOR-IN-CHIEF:
Nazim Aliyev

Head of the Police Academy of the
Ministry of Internal Affairs police major-
general, doctor of law

EDITOR:
Hikmat Eyvazov
police colonel, philosophy
doctor of law, associate professor

STAFF OF EDITORIAL OFFICE:
Masuma Malikova
The corresponding member of Azerbaijan
National Academy of Science, professor

Farkhad Abdullayev
doctor of law

Fazil Guliyev
The head of the inspection office of the
head organization of the Ministry of Internal
Affairs, police lieutenant-general

Isaenkova Oksana Vladimirovna
Head of the Civil Procedure Saratov State
Academy of Law, doctor of law, professor

Fuad Javadov
doctor of law, prof.

Bakhram Zahidov
doctor of law, prof.

Kamil Salimov
doctor of law, prof.

Mahir Akhmadov
doctor of law, prof.

Habil Gurbanov
doctor of law, prof.

Ibrahim Guliyev
doctor of law, prof.

Amir Aliyev
doctor of law, prof.

Alish Gasimov
doctor of law, prof.

Midhad Gəfərov
doctor of law, prof.

Dmitry Shestakov
doctor of law, prof.

Vladimir Catiyev
doctor of law, prof.

Esbergen Alaukhanov
doctor of law, prof.

Rashad Gurbanov
doctor of law, prof.

Anatoly Berlac
doctor of law, prof.

Yeganeh Balakishiyeva
philosophy doctor of law

Khanlar Bayramzadeh
philosophy doctor of law

Jabir Guliyev
philosophy doctor of law

Executive secretary: Hikmat Eyvazov
Proofreader: Aynur Safarli

Azerbaijan Republic State registration of the
juridical persons of the Ministry of Justice.
№10m-5405. 19.12.2011

The magazine "Scientific News of the Police
Academy" has been included in the editions
recommended by the High Attestation Commis-
sion under the President of the Republic of
Azerbaijan to publish the basic theses of
scientific researches

Format 60x84 1/8. Physical p/p 16,25
Draw: 300
Journal have been printed in "Baku".

CONTENTS

CRIMINAL LAW AND KRIMINOLOGY

Habil Gurbanov CIRCUMSTANCES AGGRAVATING LIABILITY FOR THEFT BY EMBEZZLEMENT	5
Nazarova Kamala ISSUES OF QUALIFICATION OF CORRUPTION CRIMES	10
Ayten Ibadova, Shohlet Kerimov RECRUITING OF MERCENARIES	15
Afet Mehdiyeva CRIMES IN THE FIELD OF CRIMES AGAINST THE VISIBILITY AND SYSTEMATICITY OF THE MEETINGS, INTEGRITY AND SYSTEMS OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN	20

LEGAL THEORY

Huseynov Abulfaz PHILOSOPHY OF LAW METHODS	27
Haydar Haydarov ACTUAL PROBLEMS OF THE INFORMATION SOCIETY	33

HUMAN RIGHTS

Ilham Aliyev MORAL AND LEGAL ASPECTS OF RELATIONSHIP OF THE STATE AND CITIZENS UNDER QUARANTINE RESTRICTIONS	40
--	----

INTERNATIONAL LAW

Zaur Bagirov FUNDAMENTALS OF INTERNATIONAL LEGAL RESPONSIBILITY OF STATES IN INTERNATIONAL LAW AND LEGAL ASPECTS OF COMPENSATION FOR DAMAGE CAUSED TO AZERBAIJAN AS A RESULT OF THE ARMENIAN OCCUPATION	45
Zamig Aslanov URGENCY AND SIGNIFICANCE OF SCIENTIFIC-TECHNICAL PROGRESS	55

CRIMINAL PROCESS

Qahkraman Jafarov ON THE ROLE OF THE AUTONOMY OF THE WILL OF THE SUBJECT IN FILING APPEALS, CASSATION AND ADDITIONAL CASSATION	62
Asif Gadirov ENSURING THE RIGHT TO EQUALITY IN THE CRIMINAL PROCEEDINGS	68
Nail Abbasov HISTORY OF DEVELOPMENT OF LEGAL REGULATION OF FORENSIC EXPERTISE	75

LEGAL PSYCHOLOGY

Rasif Muzaffarov FACTORS INFLUENCING THE LEGAL BEHAVIOR OF ADOLESCENTS AND THEIR CHARACTERISTICS	82
--	----

CIVIL RIGHTS

Asmar Mustafayeva METHODS OF LEGAL REGULATION OF PROPERTY RELATIONSHIP BETWEEN SPOUSES	87
--	----

PRIVATE INTERNATIONAL LAW AND EUROPEAN LAW

Nazreddin Ahmedzade SPECIFIC FEATURES OF THE NEGOTIATION PROCESS IN SPECIAL OPERATIONS TO COMBAT SEA BARE	92
---	----

ADMINISTRATIVE ACTIVITY OF LAW-ENFORCEMENT BODIES

Telman Shabbazov RELATION OF THE DAILY ROUTINE IN MILITARY VOCATIONAL TRAINING WITH PEDAGOGICAL REGULARITIES IN TEACHING	97
Gulgun Shafiyeva NECESSITY OF MEASURES ON ILLICIT DRUG TRAFFICKING AND MEASURES ON JUVENILES IN THIS AREA	106
Ulvi Sadig-zade THE IMPORTANCE OF DRAMES IN EMERGENCY SALVATION	112
Famil Muradov, Nureddin Salmanzade THE ESSENCE AND MAIN DIRECTIONS OF OPERATIVE SEEKING	116

YOUNG RESEARCHER'S VIEW ON SCIENCE

Khalig Dadashzade MODERN PROBLEMS OF COMPENSATION OF THE VICTIM IN CRIMINAL PROCEEDINGS OF THE AZERBAIJAN REPUBLIC: CIVIL LAWSUIT AND COMPENSATION	122
---	-----

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

Назим Алиев
Начальник Академии Полиции МВД,
генерал-майор полиции, доктор
доктор юридических наук

РЕДАКТОР:

Хикмат Эйвазов
полковник полиции, доктор
философии по праву, доцент

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Масума Маликова
член-корреспондент НАНА, профессор

Фархад Абдуллаев

доктор юридических наук

Фазиль Гулиев

начальник Главного организационно-инспекционного отдела,
генерал-лейтенант полиции

Исаенкова Оксана Владимировна
Заведующая кафедрой Гражданского
процесса Саратовской Государственной
Юридической Академии,
доктор юридических наук, профессор

Фуад Джавадов

доктор юридических наук, профессор

Бахрам Захидов

доктор юридических наук, профессор

Камиль Салимов

доктор юридических наук, профессор

Махир Ахмедов

доктор юридических наук, профессор

Хабиль Гурбанов

доктор юридических наук, профессор

Ибрагим Гулиев

доктор юридических наук, профессор

Амир Алиев

доктор юридических наук, профессор

Алыш Гасымов

доктор юридических наук, профессор

Мидхад Гафаров

доктор юридических наук, профессор

Дмитрий Шестаков

доктор юридических наук, профессор

Владимир Джатиев

доктор юридических наук, профессор

Эсберген Алауханов

доктор юридических наук, профессор

Рашад Гурбанов

доктор юридических наук, профессор

Анатолий Берладж

доктор юридических наук, профессор

Егяна Балакишьева

доктор философии по праву

Ханлар Байрамзаде

доктор философии по праву

Джабир Гулиев

доктор философии по праву

Испол. секретарь: **Хикмат Эйвазов**
Корректор: **Айнур Сафарли**

Государственная регистрация
юридических лиц Министерства
Юстиции Азербайджанской Республики
№10г-5405. 19.12.2011

Журнал «Научный Вестник Полицейской
Академии» попал в список рекомендуемых
изданий Высшей Аттестационной Респуб-
лики за публикацию основных положений
научных исследований

Формат 60x84 1/8. Физический п/л 16,25
Тираж: 300

Журнал напечатан в издательстве
"Bakı"

СОДЕРЖАНИЕ

УГОЛОВНОЕ ПРАВО И КРИМИНОЛОГИЯ

Габиль Гурбанов ОБСТОЯТЕЛЬСТВА ОТЯГЧАЮЩИЕ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА ХИЩЕНИЕ ПУТЕМ ПРИСВОЕНИЯ ИЛИ РАСТРАТЫ	5
Кямля Назарова ВОПРОСЫ КВАЛИФИКАЦИИ КОРРУПЦИОННЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ	10
Айтен Ибадова, Шохлат Керимов ВЕРБОВКА НАЕМНИКОВ	15
Афет Мехтиева ОБЗОР УГОЛОВНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В СФЕРЕ ПРЕСТУПНОСТИ ПРОТИВ КОНФИДЕНЦИАЛЬНОСТИ, ЦЕЛОСТНОСТИ И ДОСТУПНОСТИ КОМПЬЮТЕРНЫХ ДАННЫХ И СИСТЕМ (ГЛАВА 30 УК)	20

ТЕОРИЯ ПРАВА

Абульфаз Гусейнов МЕТОДЫ ФИЛОСОФИИ ПРАВА	27
Гейдар Гейдаров АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА	33

ПРАВА ЧЕЛОВЕКА

Нильхам Алиев МОРАЛЬНО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ ГОСУДАРСТВА И ГРАЖДАН ПРИ КАРАНТИННЫХ ОГРАНИЧЕНИЯХ	40
---	----

МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО

Заур Багиров ОСНОВАНИЯ МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ГОСУДАРСТВ В МЕЖДУНАРОДНОМ ПРАВЕ И ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ВОЗМЕЩЕНИЯ УЩЕРБА АЗЕРБАЙДЖАНУ В РЕЗУЛЬТАТЕ АГРЕССИИ СО СТОРОНЫ АРМИИ	45
Замир Асланов АКТУАЛЬНОСТЬ И ЗНАЧИМОСТЬ МЕЖДУНАРОДНОГО НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА	55

УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС

Гахраман Джафаров О РОЛИ АВТОНОМИИ ВОЛИ СУБЪЕКТА ПРИ ПОДАЧИ АПЕЛЛЯЦИОННЫХ, КАССАЦИОННЫХ И ДОПОЛНИТЕЛЬНО КАССАЦИОННЫХ ЖАЛОБ	62
Асиф Галиров ОБЕСПЕЧЕНИЕ ПРАВА НА РАВЕНСТВО В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ	68
Наиль Аббасов ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ СУДЕБНОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ	75

ЮРИДИЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ

Расиф Музаффаров ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ПРАВОВОЕ ПОВЕДЕНИЕ ПОДРОСТКОВ, И ИХ ХАРАКТЕРИСТИКИ	82
--	----

ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО

Эсмер Мустафаева СПОСОБЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ИМУЩЕСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ СУПРУГАМИ	87
--	----

МЕЖДУНАРОДНОЕ ЧАСТНОЕ ПРАВО И ЕВРОПЕЙСКОЕ ПРАВО

Назреддин Ахмедзаде ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕГОВОРНОГО ПРОЦЕССА ПРИ СПЕЦИАЛЬНЫХ ОПЕРАЦИЯХ ПО БОРЬБЕ С МОРСКИМ РАЗБОЕМ	92
--	----

АДМИНИСТРАТИВНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ

Тельман Шахбазов СВЯЗЬ РАСПОРЯДКИ ДНЯ В ВОЕННО-ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ ПОДГОТОВКЕ С ПЕДАГОГИЧЕСКИМИ ЗАКОНОМЕРНОСТЯМИ В ОБУЧЕНИИ	98
Гюльгюн Шафиева НЕЗАКОННЫЙ ОБОРОТ НАРКОТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ И НЕОБХОДИМОСТЬ ПРИНЯТИЯ МЕР В ОТНОШЕНИИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ В ДАННОЙ СФЕРЕ	106
Ульви Садыг-заде ВАЖНОСТЬ ДРАМОВ ПРИ АВАРИЙНОМ СПАСЕНИИ	112
Фамиль Мурадов, Нураддин Салманзаде СУЩНОСТЬ И ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ОПЕРАТИВНОГО ПОИСКА	116

ВЗГЛЯД МОЛОДОГО ИССЛЕДОВАТЕЛЯ

Халиг Дадашзаде СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ КОМПЕНСАЦИИ ПОТЕРПЕВШЕГО В УГОЛОВНОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ: ГРАЖДАНСКИЙ ИСК И КОМПЕНСАЦИЯ	122
---	-----

HABİL QURBANOV

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Azad Həmkarlar İttifaqının sədri,

Hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

E-mail: professorqurbanov@yandex.com

MƏNİMSƏMƏ VƏ YA İSRAF ETMƏ YOLU İLƏ TALAMANIN MƏSULİYYƏTİ AĞIRLAŞDIRAN HALLARI

Açar sözlər: qulluq mövqeyi, məsuliyyət, dələduzluq əməli, sui-istifadə, özgənin əmlakı, talama əməli, mülkiyyət, vəzifəli şəxs

Ключевые слова: служебное положение, ответственность, деяние мошенничества, злоупотребление, чужое имущество, деяние хищения, имущество, должностное лицо

Keywords: official position, responsibility, act of fraud, abuse, other people's property, act of embezzlement, property, official

Mənimsəmə və ya israf etmə yolu ilə talama əməlinin törədildiyi zaman şəxsin öz qulluq mövqeyindən istifadə etməsi və bu vasitə ilə özgə əmlakını qanunsuz götürməsi, adından göründüyü kimi ağırlaşdırıcı əlamətdir. Həmin ağırlaşdırıcı əlamət dələduzluq, o cümlədən mənimsəmə və ya israf etmə yolu ilə talama kimi əməllərə xas olan səciyyəvi cəhətdir.

Şəxs tərəfindən öz qulluq mövqeyindən istifadə etməklə mənimsəmə və ya israf etmə yolu ilə törədilən talama dedikdə, təqsirkarın tutduğu vəzifə ilə əlaqədar ona verilmiş səlahiyyətlərdən istifadəedərək inanılıb etibar edilən özgə əmlakını və ya həmin əmlaka olan hüquqları qanunsuz və əvəzsiz olaraq ələ keçirməsi nəzərdə tutulur. Həmin ağırlaşdırıcı əlamət o halda mövcud olur ki, təqsirkar zərər çəkmiş şəxsin etibarından istifadə edərək məhz öz qulluq mövqeyindən istifadə edir, ona verilmiş səlahiyyətlərdən bu vasitə ilə faydalanır.

Hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir ki, nəzərdən keçirilən tövsifedici əlamətlə mənimsəmə və ya israf etmə yolu ilə talama yalnız dövlət hakimiyəti və yerli idarəetmə orqanlarının vəzifəli şəxsləri deyil, həm də digər kateqoriyalardan olan dövlət və ya bələdiyyə qulluqçuları tərəfindən törədilə bilər [1, s. 426].

Deməli, şəxs tərəfindən öz qulluq mövqeyindən istifadə etməklə törədilmiş mənimsəmə və ya israf etmə o halda mövcud ola bilər ki, həmin əməl əmlakın etibar edildiyi və öz qulluq mövqeyinə görə həmin əmlaka münasibətdə müəyyən səlahiyyətləri daşıyan maddi-məsul şəxs tərəfindən törədilmiş olsun. Bu zaman vəzifəli şəxs mənimsəmə və ya israf etmə yolu ilə talama əməlini törədərkən məhz bilavasitə qulluq səlahiyyətlərindən istifadə edir. Lakin həmin istifadə öz təyinatına uyğun olmayan istifadədir və təqsirkar ona həvalə edilmiş səlahiyyətləri çərçivəsindən kənara çıxır və bunun köməyi ilə özgə əmlakını ələ keçirir. Şübhəsiz, əgər həmin şəxsin belə səlahiyyətləri olmasaydı, yəqin ki, ona etibar edilmiş əmlakı qanunsuz yolla mənimsəyər, yaxud israf edə bilməzdi.

Şəxs tərəfindən öz qulluq mövqeyindən istifadə etməklə mənimsəmə və ya israf etmə yolu ilə talama zamanı öz maddi mənfəətini güdür, qanunsuz və əvəzsiz götürdüyü əmlakı özünün və ya üçüncü şəxslərin xeyrinə keçirir. Anbar müdirləri, təchizatçılar, ekspeditorlar və ya fərdi-özəl müəssisə və təşkilatlarda müvafiq vəzifə sahibləri olan digər şəxslər təhlil edilən cinayətin subyektləri qismində çıxış edə bilərlər.

Talamanın dələduzluq, mənimsəmə və ya israf etmə kimi formalarında yaşayış evinə (mənzilə), binaya, yaxud anbara qanunsuz soxulma kimi əlamətlərin mövcud olmaması və onun şəxs tərəfindən öz qulluq mövqeyindən istifadə əlaməti ilə əvəz olunması təbii hal sayılır. Çünki oğurluq, soyğunçuluq və ya quldurluq yolu ilə törədilən talama əməllərində təqsirkarın mülkiyyətçinin iradəsi əleyhinə əmlaka sahib olması zamanı belə malik olmanın məhz hansı yerdə gerçəkləşdirilməsi az əhəmiyyət daşıyır. Kiminsə pul kisəsini oğurlamaq üçün zərər çəkən şəxsin cibinə girmək başqa, hansısa maddi sərvətləri və ya qiymətli əşyaları, predmetləri ələ keçirməkdən ötrü mənzilə və ya binaya soxulmaq tamamilə başqa bir şeydir. Mənzilə və ya binaya soxulma zamanı nəinki mülkiyyətə, həmçinin dəvətədaşların mənzilə toxunulmazlığı hüquqlarına qəsd edilir. Bu isə insanın, vətəndaşın konstitusiyada təsbit edilmiş hüquq və azadlıqlarına qəsd edilməsi deməkdir.

Dələduzluq əməlinin törədildiyi zaman isə əmlak təqsirkarın xeyrinə bilavasitə mülkiyyət sahibinin özü tərəfindən verilir. Bu zaman mülkiyyətçi həmin əmlakı bir növ “öz şəxsi iradəsi əsasında” verir və buna görə də onun iradəsi əleyhinə harada, hansı yerdə və şəraitdə qanuna zidd olan ictimai təhlükəli əməlin törədiləcəyi, yaxud artıq törədildiyi elə bir əhəmiyyətə malik olmur.

Hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, qulluq mövqeyindən istifadə etməklə törədilən talama əməli zamanı tamamilə başqa bir vəziyyət meydana çıxır. Belə ki, talama öz qulluq mövqeyinə arxalanan, güvənən vəzifəli şəxs tərəfindən törədilir. Bu zaman mülkiyyət əleyhinə yönələn qəsdədən başqa, həm də qulluq vəzifələrinin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar cəmiyyətin mənafeələrinə cavab verən normal idarəetmə münasibətlərinə qəsd edilir [2, s. 4-5]. Deməli, bu prosesdə eyni vaxtda iki obyektə - bir tərəfdən mülkiyyət münasibətlərinə, digər tərəfdən isə normal idarəetmə münasibətlərinə zərər vurulur. Fikrimizcə, bu, daha böyük sosial təhlükəliliyin təzahür etməsinə dəlalət edir.

Qulluq mövqeyindən istifadə etməklə talamanın bir qrup vəzifəli şəxs tərəfindən törədilməsi də özünün yüksək təhlükəliliyi ilə diqqəti cəlb edir. Hüquq ədəbiyyatında düzgün olaraq göstərilir ki, oğurluğun digər növləri ilə müqayisədə

özünün böyük ictimai təhlükəliliyi ilə fərqlənən talama əməlinin bir qrup vəzifəli şəxs tərəfindən qabaqcadan əlbir olmaqla törədilməsi böyük maddi zərəərə gətirib çıxaran cinayətdir. Belə ictimai təhlükəli əməllərlə mübarizədə vurulmuş maddi ziyanın həcmi daha diqqətlə hesablanmalı və təqsirkarlara tətbiq edilən sanksiyalar nisbətən sərtləşdirilməlidir [3, s. 41].

Göstərmək zəruridir ki, Azərbaycan Respublikasının hazırda qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyinə dövlət qulluğu mənafeəyi və yerli özünüidarə orqanlarında qulluq maraqları əleyhinə olan cinayətlərə həsr edilmiş xüsusi normaların daxil edilməsi, AR CM-də bir sıra yeni cinayət tərkiblərinin nəzərdə tutulması ilə “**qulluq mövqeyindən istifadə edən şəxs**” anlayışının özü xeyli dəyişikliyə uğradılmış və həm də lazımi qədər zənginlik əldə etmişdir. Rusiyalı tədqiqatçı-hüquqşünas Y.İ. Bitkonun yazdığı kimi, “...indi yalnız daimi, müvəqqəti olaraq və ya xüsusi səlahiyyətlər üzrə hakimiyyət nümayəndəsi funksiyasını həyata keçirən, yaxud dövlət orqanlarında, yerli özünüidarəetmə orqanlarında, dövlət və bələdiyyə idarə, müəssisə və təşkilatlarında təşkilati-sərəncamverici və ya inzibati-təsərrüfat funksiyalarını yerinə yetirən şəxslər deyil, dövlət qulluqçuları olmayan şəxslər də mənimsəmə və ya israf etmə yolu ilə talamanın xüsusi növü olan qulluq mövqeyindən istifadə etməklə ictimai təhlükəli əməl törətdikdə təhlil edilən cinayətin subyektləri qismində çıxış edə bilərlər. Bununla da törədilən talamaların qiymətləndirilməsi hissəsində ümumi və xüsusi sferalar arasındakı sədd tamamilə aradan qaldırılmışdır” [4, s. 186].

Qulluq mövqeyindən istifadə etməklə törədilən cinayətkar əməllərin ümumi əlaməti subyektlə (vəzifəli şəxs və ya kommertiya müəssisəsində, yaxud digər təşkilatda idarəetmə funksiyalarını yerinə yetirən şəxs), hərəkətlərin törədilməsi üsulu (qulluq mövqeyindən sui-istifadə etmə) və meydana çıxan nəticə ilə (vurulmuş maddi ziyanla) bağlıdır. Lakin bu ümumi əlamətlərə baxmayaraq, bir sıra başqa amilləri də göstərmək olar ki, onlar hüquq pozuntusunun vəzifəli şəxs, yaxud kommertiya müəssisəsində və ya digər təşkilatda idarəetmə funksiyalarını yerinə yetirən şəxs tərəfindən bilavasitə talama yolu ilə deyil,

qulluq mövqeyindən sui-istifadə etməklə tamah məqsədilə törədildiyini hesab etməyə imkan verir. Həmin amillər aşağıdakılardan ibarət ola bilər:

1. maddi zərərin əmlakı qanunsuz və əvəzsiz olaraq götürmə deyil, həmin əmlakdan təyinatı üzrə qanunsuz istifadə etmə və ya təyinatına uyğun istifadə etməmə nəticəsində vurulması;

2. özgənin əmlakından özünün və ya digər şəxslərin xeyrinə təkrarən istifadə etmək niyyətinin olmaması ilə müvəqqəti olaraq istifadə edilməsi;

3. özgənin əmlakını öz xeyrinə və ya üçüncü şəxslərin xeyrinə keçirmənin qanunsuz və əvəzsiz xarakter (məsələn, səhlənkarlıq nəticəsində meydana çıxmış çatışmazlıqların uçotunun aparılması gedişində bunun yanılma yolu ilə gizlədilməsi) daşması.

Bununla yanaşı, hüquq ədəbiyyatında haqqında söhbət gedən cinayətlərin törədildiyi zaman yuxarıda göstərilən amillərə nadir hallarda rast gəlinirdi də qeyd edilir[4, s. 189]. Belə bir mülahizə irəli sürülür ki, xüsusən də mənimsəmə və ya israf etmə yolu ilə talama əməlləri inanılıb etibar edilmiş əmlakın əksər hallarda həmin amillərin mövcud olmadığı şəraitdə törədilməsinə də rast gəlinir[5, s. 49].

Fikrimizcə, yuxarıda göstərilən mülahizələrlə nəzəri cəhətdən razılaşmaq olar. Praktikada isə qeyd edilən amillərin mövcudluğu istisna edilmir və edilə bilməz. Çünki mənimsəmə və ya israf etmə yolu ilə talama əməllərində inanılıb etibar edilmiş əmlakdan təyinatına uyğun istifadə edilməməklə, yaxud səhlənkarlığa yol verməklə törədilməsi amillərinə tez-tez rast gəlinir. Bundan başqa, bəzən əmlakdan əldə edilmiş vəsaitlərin təyinatı üzrə sərf edilməməsilə əlaqədar törədilən mənimsəmə və ya israf etmə yolu ilə talan edilməsi halları da özünü nümayiş etdirir.

Özgənin əmlakını mənimsəmə və ya israf etmə yolu ilə talama əməlləri haqqında danışarkən belə bir cəhətə də diqqət yetirmək lazımdır ki, talamanın qeyd edilən formaları ilə yanaşı, keçmiş sovet cinayət qanunvericiliyində müstəqil cinayət tərkibi kimi qulluq mövqeyindən sui-istifadə etmə yolu ilə talama əməllərinin mövcud olmaları ilə bağlı belə hesab olunurdu ki, qulluq mövqeyindən sui-istifadə etmə yolu ilə talama mənimsəmə və ya israf etmə yolu ilə talama əməlinə prinsipial surətdə fərqlənir.

Bir daha təkrar edirik ki, bu, tədqiqatçıların deyil, qanunvericinin mövqeyi idi.

O dövrün cinayət qanunvericiliyi həmin fərqləndirici xüsusiyyətlərə cinayətin subyekti qismində yalnız dövlət qulluğunu yerinə yetirən vəzifəli şəxslər nəzərdə tutulurdu. Mənimsəmə və ya israf etmə yolu ilə talama əməllərində də vəzifəli şəxslərin təqsirkar hesab oluna bilməsi məsələsinə toxunulurdu. Lakin qulluq mövqeyində sui-istifadə etmə yolu ilə talama əməlinin subyekti yalnız hakimiyyət funksiyalarını yerinə yetirən vəzifəli şəxs ola bilərdi. Fikrimizcə, qanunvericinin mövqeyi düzgün idi. Adından da göründüyü kimi, yalnız vəzifəli şəxs qulluq mövqeyinə malikdir. Belə ki, ancaq talamanın əmlaka münasibətdə maddi-məsul mövqeyə malik olan vəzifəli şəxslər cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilərdi. Göstərilən məsələ və həmin əməlin subyektə görə tövsifi ilə bağlı B.A.Kurinov haqlı olaraq yazırdı ki, burada öz səlahiyyətlərindən istifadə edən vəzifəli şəxs qulluq üzrə qanunsuz hərəkətlərə yol verir və bunun da nəticəsində başqa şəxslərin qanuni sahibliyində olan əmlakı əvəzsiz olaraq ələ keçirməyə nail olur[6, s. 161].

Qulluq mövqeyindən sui-istifadə etmə kimi hərəkət üsulunun talamanın mənimsəmə və ya israf etmə kimi formaları ilə bu şəkildə birləşdirilməsi, fikrimizcə, həm də onu nəzərdə tutur ki, belə talamanın xüsusi subyekti öz səlahiyyətlərindən sui-istifadə etdiyi zaman yalnız ona inanılıb etibar edilmiş özgə əmlakını ələ keçirə bilər. Məhz bu zaman mənimsəmə və ya israf etmə yolu ilə talamanın tərkibi yaranır.

Vəzifəli (maddi-məsul) şəxsin öz qulluq mövqeyindən və səlahiyyətlərindən sui-istifadə edərək başqa şəxslərin qanuni, hüququayğun sahibliyində olan əmlakı ələ keçirdiyi hallarda törədilmiş əməl dələduzluq cinayət tərkibini (şəxsin öz qulluq mövqeyindən istifadə etməklə törətdiyi əməl - AR CM-nin 178-ci maddəsi) yaradır. Belə hərəkətlər üçün isə etibardan sui-istifadə etmə və ya aldatma yolu ilə özgənin əmlakını ələ keçirmə və ya əmlak hüquqlarını əldə etmə xarakterikdir. Bu növdən olan cinayətkar hərəkətlər aşağıdakı üsullarla həyata keçirilir:

1. vəzifəli şəxsin əməli-təsərrüfat idarəetməsində olan əmlakın təqsirkar tərəfindən götürül-

məsi. Bu zaman vəzifəli şəxs öz tabeliyində olan maddi-məsul şəxslər vasitəsi ilə həmin əmlak üzərində sərəncam verir və o, istehlak üçün yararlı olan əmlakın silinməsi (yararsızlaşdırılması), yaxud guya istehsalat ehtiyaclarına sərf edilməsi haqqında göstərişlər (sərəncam) verir;

2. vəzifəli şəxs tərəfindən saxta məsrəf sənədlərinin rəsmiləşdirilməsi. Guya rəsmiləşdirilmiş belə məzmunlu sənədlər əmlakın götürülməsinə hüquq verir. Praktikada tez-tez rast gəlinən saxtakarlıq hərəkətlərindən biridir;

3. vəzifəli şəxs tərəfindən maddi vəsaitlərin, o cümlədən mükafatların, əmək haqqında edilən əlavələrin, eləcə də pensiyaların, müavinətlərin və digər ödəmələrin bilə-bilə, qəsdən qanunsuz olaraq götürülməsi. Bu məqsədlə müvafiq sənədlərdə (məsələn, mühasibat hesabatlarında, balanslarda və digər hesablama sənədlərində) məlumatların və digər göstəricilərin yalandan göstərilməsi;

4. vəzifəli şəxs tərəfindən tamah məqsədi ilə dövlət vəsaitlərini müxtəlif ödəmələr növündə həmin vəsaitləri almaq hüququna malik olmayan şəxslərə bilə-bilə, qəsdən qanunsuz olaraq təyin edilməsi, yaxud müxtəlif ödəmələr qismində verilməsi və ya həmin vəsaitlərin müxtəlif şəxslərin adına rəsmiləşdirilməsi, məhz bu yolla onların vəzifəli şəxsin bilavasitə özü tərəfindən mənimsənilməklə talan edilməsi.

Mənimsəmə və ya israf etmə yolu ilə öz qulluq mövqeyindən istifadə etməklə inanılıb etibar edilmiş özgə əmlakı talama əməli digər vəzifə cina-

yətləri ilə də üst-üstə düşə və ya vəzifə cinayətlərinin tərkiblərini yarada bilər. Belə hallarda vəzifəli şəxs adətən, talama əməlini törədənə qədər və ondan sonra öz cinayətkar hərəkətlərini gizlətmək, yaxud gələcək talamaya hazırlıq məqsədi ilə təhlil edilən əməli törətmiş olur.

Beləliklə, qulluq mövqeyindən istifadə etməklə törədilən talama əməlləri AR CM-nin 179-cu maddəsinin 2-ci hissəsinin 3-cü bəndində nəzərdə tutulan təhlükəli talamalardan biridir. Əməlin məhz vəzifəli (maddi-məsul) şəxs tərəfindən öz səlahiyyətlərindən sui-istifadə etməklə törədilməsi onun sosial təhlükəliliyini artırır. Bu zaman təqsirkar qismində xüsusi subyektin (vəzifəli şəxsin) çıxış etməsi sanksiyanın sərtləşdirilməsinə xeyli təsir göstərir.

Hüquq ədəbiyyatında düzgün olaraq göstərildiyi kimi, ümumiyyətlə, mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlərin vəzifəli şəxslər tərəfindən öz qulluq mövqeyindən sui-istifadə etməklə törədilməsi həm əməlin ictimai təhlükəliliyinin böyüklüyünə, cəzanın şiddətləndirilməsinə və deməli, həm də bu növ cinayətlərə görə məsuliyyətin differensiasiyasına xeyli təsir göstərməsinə dəlalət edir [7, s. 228-229]. Fikrimizcə, haqlı mövqedir və buna həm də onu əlavə etmək olar ki, cinayət məsuliyyətinin və cinayət cəzasının differensiasiyası mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlərə qarşı mübarizənin daha da gücləndirilməsi tədbirlərinin dairəsinin genişləndirilməsini labüd və qaçılmaz edir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası (prof. F.Y.Səməndərovun redaktəsi ilə.), Bakı, "Digesta", 2005.
2. Волженкин В.Б. Принцип справедливости и проблемы множественности преступлений по УК РФ (Законность, 1998, № 12).
3. Шульга А.В. Охрана имущества и имущественных прав в системах норм о преступлениях против собственности и интеллектуальной собственности. М., Юрлитинформ, 2012.
4. Бытко Ю.И. Учение о рецидиве преступлений в российском уголовном праве. Саратов, 1998.
5. Вах.: Кочои С.М. Преступления против собственности. Учебное пособие. М., Проспект, 2017.
6. Куринов Б.А. Научные основы квалификации преступлений. М., МГУ, 1984.
7. Лесниевски-Костарева Т.А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика. М., НОРМА, 2000.

Габил Курбанов

**Обстоятельства отягчающие ответственность
за хищение путем присвоения или растраты****Резюме**

Автор напоминает, как в юридической литературе указывается, что во время деяния хищения, совершенного с использованием служебного положения, возникает совершенно иная ситуация. Так, хищение совершается должностным лицом, которое полагается и опирается на свое служебное положение.

В статье утверждается, что весьма часто встречаются факты в виде деяний присвоения или растраты вверенного имущества, либо использования его не по назначению. Также автором добавляется, что дифференциация уголовной ответственности и уголовного наказания направлена на расширение круга мер по усилению борьбы с преступлениями против собственности.

Habil Gurbanov

Circumstances aggravating liability for theft by embezzlement**Summary**

The author states how the legal literature indicates that during the act of theft committed with the use of official position, a completely different situation arises. So, theft is committed by an official who relies on his official position.

The article argues that very often there are facts in the form of acts of appropriation or embezzlement of entrusted property, or its use for other purposes.

The author also adds that the differentiation of criminal liability and criminal punishment is aimed at expanding the range of measures to strengthen the fight against crimes against property.

KƏMALƏ NƏZƏROVA
Bakı Dövlət Universitetinin
Cinayət hüququ və kriminologiya
Kafedrasının dosenti,
Dövlət Gömrük Komitəsi
Akademiyasının müəllimi,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru
kemale_nezerova@mail.ru

KORRUPSIYA İLƏ BAĞLI OLAN CINAYƏTLƏRİN TÖVSİF MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: korrupsiya cinayətləri, korrupsiya ilə bağlı olan cinayət tərkiblərinin cinayət-hüquqi təhlili, korrupsiya ilə bağlı olan cinayətlərin tövsif məsələləri.

Ключевые слова: коррупционные преступления, уголовно-правовой анализ коррупционных составов преступлений, вопросы квалификации коррупционных преступлений.

Keywords: corruption crimes, criminal-legal analysis of corruption crimes, issues of qualification of corruption crimes.

Korrupsiya ilə bağlı olan cinayətlər, bir tərəfdən, çox yüksək latentliyə, digər tərəfdən, fəal kriminogen təsiri malikdir. Korrupsiya ilə bağlı problem yeni deyildir və onun yaxın gələcəkdə tamamilə həll edilməsi də mümkünsüz görünür. Buna görə korrupsiya ilə bağlı problemin tədqiqi həmişə aktual olmuşdur və aktual olaraq hələ də qalır.

Azərbaycan Respublikasının Baş prokuroru yanında Korrupsiyaya qarşı Mübarizə Baş İdarəsinin hesabatına əsasən 2019-cu il ərzində Korrupsiyaya qarşı Mübarizə Baş İdarəsində əməliyyat qurumları öz vəzifələrini uğurla icra edərək keçirdikləri əməliyyat tədbirləri nəticəsində 19 şəxs cinayət başında yaxalanıb, 17 nəfər axtarışda olan şəxs saxlanılıb, əməliyyat üsul və vasitələrindən istifadə etməklə korrupsiya hüquqpozmaları barədə əldə edilmiş məlumatlar əsasında 49 cinayət işi başlanıb. Bunu Baş prokurorun müavini - Baş prokuror yanında Korrupsiyaya qarşı

Mübarizə Baş İdarəsinin rəisi Kamran Əliyev korrupsiyaya qarşı mübarizə sahəsində 2019-cu il ərzində görülmüş işlərlə bağlı kütləvi informasiya vasitələri və qeyri-hökumət təşkilatları nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilən mətbuat konfransında deyib. Onun sözlərinə görə, hesabat dövründə idarədə 497 şəxs barəsində 310 cinayət işinin istintaqı tamamlanaraq baxılması üçün aidiyyəti məhkəmələrə göndərilib. «Həmin cinayət işlərindən 101 şəxs barəsində 59 iş qulluq mövqeyindən istifadə etməklə mənimsəmə və israf etmə, 69 şəxs barəsində 55 iş qulluq mövqeyindən istifadə etməklə dələduzluq, 36 şəxs barəsində 18 iş vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə etmə, 52 şəxs barəsində 20 iş rüşvət alma (passiv rüşvətxorluq), 68 şəxs barəsində 43 iş rüşvət vermə (aktiv rüşvətxorluq) və şəxsi rüşvət verməyə təhrik etmə, qalanları isə digər korrupsiya cinayətləri ilə bağlı olub»[3].

Korrupsiya vəzifəli şəxsin qanunla ona verilmiş hakimiyyət səlahiyyətlərindən və ya qulluq mövqeyi ilə bağlı imkanlardan gəlir əldə etmək və varlanmaq məqsədilə istifadə etməsi və vəzifəli şəxsə hər hansı hərəkətin edilməsi və ya belə hərəkətin edilməsindən imtina edilməsi müqabilində müəyyən maddi və sair nemətlərin və ya imtiyazların saxlanması ilə baş verir. Göründüyü kimi, korrupsiya yalnız milli fenomen olmayıb, həm də beynəlmiləl xüsusiyyət kəsb etməklə olduqca çoxcəhətli bir hadisədir və o, bir tərəfdən özündə qeyri-hüquqi etik korrupsiya pozuntularını (etik pozuntu), başqa tərəfdən isə, korrupsiya

hüquq pozuntularını (mülki-hüquqi deliktləri, inzibati, həmçinin, intizam və cinayət əməllərini) əks etdirir və korrupsiya yalnız hakimiyət qulluqçularının satın alınması ilə məhdudlaşmır; həmçinin, ictimai və hətta kommersiya təşkilatlarının əməkdaşlarının xidməti maraqlarının ziddinə olaraq xidməti statusun mənimsənilməsinin müxtəlif təzahürlərini də əks etdirir.

Korrupsiya ilə bağlı cinayət tərkiblərinin geniş təsnifata malik olduğunu nəzərə alaraq, rüşvət-xorluqla bağlı olan cinayətlərin cəmiyyətdə müsbət dəyişikliklərin qarşısını alan korrupsiya cinayətlərinin əsas təzahür forması olub mütəşəkkil cinayətkarlığın genişlənməsinə kömək edən ən əsas amillərdən biri olaraq, məhz bu növ cinayət tərkiblərinin tövsif məsələlərinin araşdırılması, həm rüşvət-xorluqla bağlı olan cinayətlərin nisbətən geniş yayılması, həm də ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə görə digər cinayət əməllərindən seçilməsi zərurətindən irəli gəlir.

Rüşvət-xorluqla bağlı olan cinayətlər çox zaman digər təhlükəli cinayətlərlə - talama, qanunsuz yolla əldə edilmiş pul vəsaitinin və əmlakın leqallaşdırılması və s. ilə əlaqədə törədilir. Qeyd edilən hallar rüşvət-xorluqla bağlı olan cinayətlərin ictimai təhlükəliliyini daha da artırır.

Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyinin rüşvət-xorluğa görə məsuliyyət müəyyən edən normalarının mükəmməl olmaması onların praktikada tətbiqi işinə mənfi təsir göstərilməsini labüd edir. Bu növ əməllərin tövsifi ilə bağlı praktikada səhvlərə yol verilməsinə də rast gəlinir. Belə vəziyyətin aradan qaldırılması müfəssəl və geniş tədqiqat işləri əsasında cinayət qanunvericiliyinin mövcud qüsurlarının aradan qaldırılaraq onun təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflərin işlənilib-hazırlanması və onların qanunvericilik qaydasında nəzərə alınması yolu ilə mümkündür.

Cinayəti düzgün tövsif etmək konkret əməldə, bu növ əməlləri nəzərdə tutan hüquq normasında təsbit olunmuş cinayət tərkibinin müəyyən edilməsi sayıldığından, korrupsiya cinayətlərinin tövsifi şəxsin əməlinə AR CM-in müvafiq maddəsində nəzərdə tutulan cinayət tərkibinin olmasının rəsmi tanınmasından, başqa sözlə, şəxsin cinayət etməkdə təqsirli sayılmasından əlavə, cəza təyini

və cəzanın çəkilməsi kimi digər hüquqi nəticələr törədir. Odur ki, korrupsiya ilə bağlı olan cinayət əməllərini düzgün tövsif etmək üçün, ilk növbədə, həmin əməlləri xarakterizə edən ümumi və fərqi tərkib əlamətlərini dəqiq müəyyənləşdirmək lazımdır.

İlk öncə bu növ cinayətlərin subyektii ilə bağlı məsələnin kifayət qədər dəqiq araşdırılması zərurəti vardır. Haqqında bəhs etdiyimiz cinayətlərin əksəriyyəti vəzifəli şəxslər tərəfindən törədilir. Vəzifəli şəxslərin geniş anlayışı isə, AR CM-in 308-ci maddəsinin «Qeyd» hissəsində verilmişdir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun «Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 308-ci maddəsinin «Qeyd» hissəsində nəzərdə tutulmuş «vəzifəli şəxs» anlayışının şərh olunmasına dair» 19 iyul 2013-cü il tarixli Qərarı vardır. Göstərilənləri nəzərə alaraq, Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumu belə nəticəyə gəlir ki, AR CM-in 308-ci maddəsinin «Qeyd» hissəsinin mənasına görə:

- qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada təbəçiliyində olan və ya olmayan şəxslər barəsində sərəncam vermək səlahiyyətlərinə və ya hüquqi və fiziki şəxslər üçün icrası məcburi olan qərarlar qəbul etmək hüququna malik olan dövlət qulluqçuları, bələdiyyə üzvləri və bələdiyyə qulluqçuları, zabit, gizir və ya miçman olan hərbi qulluqçular hakimiyət nümayəndəsi kimi vəzifəli şəxs hesab olunurlar;

- dövlət və bələdiyyə müəssisə, idarə və təşkilatlarının, habelə digər kommersiya və qeyri-kommersiya təşkilatlarının işçiləri, hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər yalnız hüquqi əhəmiyyət kəsb edən, yəni başqa şəxslər üçün hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsi, dəyişməsi və ya xitam olunması ilə nəticələnən və ya nəticələnmə bilən hərəkətlər etdikdə vəzifəli şəxs hesab olunurlar[1, s.257-258].

Bununla yanaşı, «Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 308-ci maddəsinin «Qeyd» hissəsində nəzərdə tutulmuş «vəzifəli şəxs» anlayışının şərh olunmasına dair» 19 iyul 2013-cü il tarixli Qərarında Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumu AR CM-in 308-ci maddəsinin «Qeyd» hissəsinin mənasından çıxış edərək müəyyən etmişdir ki:

- Dövlət orqanlarında seçkili vəzifələrə namizədliyi qanunla müəyyən edilən qaydada qeydə alınmış şəxslər dedikdə, Azərbaycan Respublikasının Prezidentliyinə və Azərbaycan Respublikası Milli Meclisinə seçkilərdə namizədliyi Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsinə uyğun olaraq müvafiq seçki komissiyası tərəfindən qeydə alınmış şəxslər başa düşülür.

- AR CM-in 308-ci maddəsinin Qeydinin 3-4-cü bəndlərinə görə, dövlət və bələdiyyə müəssisə, idarə və təşkilatlarının, digər kommersiya və qeyri-kommersiya təşkilatlarının rəhbərləri və işçiləri, habelə dövlət və bələdiyyə müəssisə, idarə və təşkilatlarında, digər kommersiya və qeyri-kommersiya təşkilatlarında xüsusi səlahiyyət üzrə təşkilati-sərəncamverici və ya inzibati-təsərrüfat funksiyalarını yerinə yetirən şəxslər vəzifəli şəxslər hesab edilir.

- Vəzifəli şəxs kimi hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər dedikdə, vergi qanunvericiliyinə görə vergi orqanlarında bu qismdə vergi ödəyicisi kimi uçota alınan fiziki şəxslər başa düşülür.

- Hakimyyət nümayəndəsi dedikdə, öz səlahiyyəti daxilində sahəvi mənsubiyyətindən, tabeliyindən və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq idarələr, müəssisələr, təşkilatlar və vətəndaşlar üçün icrası məcburi olan qərarlar qəbul edən, tələblər irəli sürən şəxslər başa düşülür. Hakimyyət nümayəndələri kateqoriyasına Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 7-ci maddəsi ilə müəyyən edilmiş dövlət hakimyyətini həyata keçirən qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimyyətini təmsil edən nümayəndələr aiddir[1, s.256-258].

Qeyd edək ki, qanunvericilikdə vəzifəli şəxslərin bir qrupuna dövlət qulluqçuları da aid edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının «Dövlət qulluğu haqqında» 21 iyul 2000-ci Qanununun «Dövlət qulluqçusu» adlanan 14-cü maddəsinə görə, dövlət qulluqçusu Qanunla müəyyən edilmiş qaydada maaşlı (maaş yalnız dövlət büdcəsi vəsaitindən verilə bilər) dövlət qulluğu vəzifəsini tutan və inzibati vəzifə üzrə dövlət qulluğuna qəbul edilərkən Azərbaycan Respublikasına sadıq olacağına and içən Azərbaycan Respublikası vətəndaşıdır[4].

Şərh olunan maddənin qeydi bələdiyyə üzvlərini və bələdiyyə qulluqçularını da vəzifəli şəxslər sırasına aid edir. Azərbaycan Respublikasının «Bələdiyyələrin statusu haqqında» 2 iyul 1999-cu il tarixli Qanununun 15-ci maddəsinə görə, bələdiyyə üzvü bələdiyyə seçkilərində seçilmiş, mandatı ərazi seçki komissiyası tərəfindən təsdiq edilmiş şəxsdir[5].

Hesab edirik ki, Azərbaycan Respublikası cinayət qanunvericiliyi baxımından «dövlət qulluqçusu» və «vəzifəli şəxs» anlayışlarını eyniləşdirmək olmaz. Çünki, «vəzifəli şəxs» və «dövlət qulluqçusu» anlayışları qismən üst-üstə düşən anlayışlar olsalar da, müxtəlif mahiyyətə malikdirlər. Belə ki, elə vəzifəli şəxs var ki, dövlət qulluqçusu deyil və elə dövlət qulluqçusu var ki, vəzifəli şəxsin xüsusiyyətlərini daşımır.

Qeyd etmək lazımdır ki, korrupsiya ilə bağlı olan cinayət əməllərinin düzgün və uğurlu tövsifi üçün, həmin əməlləri xarakterizə edən ümumi əlamətlərlə yanaşı, fərdi tərkib əlamətlərini də dəqiqləşdirmək lazımdır. Çünki həmin əlamətlər əməlin düzgün tövsif edilməsinə kömək etməklə yanaşı, korrupsiya cinayətləri arasında bir-birinə oxşar və yaxın olan cinayət tərkiblərinin ayrılma sərhədlərini müəyyən edir, onları bir-birindən fərqləndirmiş olur. Məsələn, AR CM-in 308-ci - vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə, 309-cu - vəzifə səlahiyyətlərini aşma və 310-cu - vəzifəli şəxsin səlahiyyətlərini mənimsəmə maddələrinin tövsifi zamanı nəzərə alınmalıdır ki, vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadəyə görə məsuliyyət nəzərdə tutulan müvafiq maddənin dispozisiyasının məzmununa əsasən, vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadənin obyektiv cəhətinə daxil olan hərəkət və ya hərəkətsizlik vəzifəli şəxsin qanuni səlahiyyətlərindən irəli gəlməlidir. Vəzifəli şəxs nüfuzundan istifadə edərək öz səlahiyyətləri dairəsinə daxil olmayan hərəkətlər etdikdə, bu əməl adı çəkilən maddə üzrə deyil, müvafiq əlamətlər olduqda, AR CM-in 309-cu və ya 310-cu maddələri üzrə tövsif ediləcəkdir.

Bundan başqa AR CM-in 308.2-ci maddəsində vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə etmənin ağırlaşdırıcı əlamətləri kimi isə, AR CM-in 308.1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş əməllərin ağır nəticələrə səbəb olması və ya seçkinin (refe-

rendumun) nəticələrinə təsir məqsədi ilə törədilməsi göstərilmişdir. Burada, ağır nəticələr dedikdə, dövlətin idarə və müəssisəsinin işini pozma, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını kütləvi şəkildə pozma, vətəndaşlara, dövlətə və ayrı-ayrı təşkilatlara əmlak xarakterli mühüm ziyan vurma və s. başa düşülə bilər. Baş vermiş ağır nəticə başqa cinayət tərkibini əmələ gətirdikdə isə, əməl cinayətlərin məcmusu qaydasında (məsələn, külli miqdarda əmlak ziyanı vurulduqda əməl AR CM-in 308.2-ci və 186-cı maddələrinin məcmusu üzrə tövsif edilə bilər [2, s.963]).

AR CM-in 311-ci maddəsində - rüşvət alma (passiv rüşvətخورluq) cinayətin törədilmə üsulu kimi şəxsən və ya vasitəçidən istifadə etməklə törədilməsi göstərilmişdir. Qeyd edək ki, bu zaman, vasitəçi cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilər - 16 yaşına çatmış və anlaşıq şəxs olduqda və o, rüşvət almada vasitəçilik etdiyini dərk etdikdə, onun əməli rüşvət almada köməkçilik kimi, yəni AR CM-in 32.5-ci və 311-ci maddələri ilə tövsif edilməlidir. Qeyd edək ki, vasitəçi qismində rüşvət alanın razılığı ilə onun ailə üzvü, yaxın dostu da çıxış edə bilər; maliyyə vəsaitləri isə, bilavasitə rüşvət alanın hesabına da köçürülə bilər. Bundan başqa, rüşvət almaya görə məsuliyyət rüşvətin vəzifəli şəxs tərəfindən nə vaxt - müəyyən hərəkətin edilməsindən, yaxud hərəkətsizlikdən əvvəl və ya sonra alınmasından, əvvəlcədən şərtləşdirilib-şərtləşdirilməməsindən, nəticə olaraq rüşvət verənin mənafeyi üçün hər hansı hərəkətin edilib-edilməməsindən imtina olunub-olunmamasından asılı olmayaraq yaranacaqdır. Bu nöqteyi-nəzərdən, hələ «Rüşvətخورluq haqqında işlər üzrə» SSRİ Ali Məhkəməsi Plenumunun 30 mart 1990-cı il tarixli 3 sayılı Qərarının 5-ci bəndində deyilir ki, təqsirkarın əməli o hallarda rüşvət alma və ya rüşvət vermə kimi qəbul ediləcək ki, rüşvətin alınması və xidmətin göstərilməsi barədə xüsusi razılaşdırılma əvvəlcədən olmasa da, cinayətin iştirakçıları dərk edirlər ki, rüşvət verənin mənafeyinin təmini məqsədlə verilir [2, s.970-971].

Rüşvətin təklif və ya vəd edilməsinə baxmayaraq, vəzifəli şəxs həmin təklif və ya vədi qəbul etməkdən imtina edərsə, yəni vəzifəli şəxs həmin təklif və ya vədə razılıq bildirmədikdə, yaxud təklifi və ya vədi rədd etdikdə, onda bu əməl rüşvət

verməyə cəhd kimi tövsif edilməlidir, yəni AR CM-in 29-cu və 312-ci maddələri ilə tövsif edilməlidir.

AR CM-in 311.3-cü maddəsində rüşvət almanın xüsusilə ağırlaşdırıcı əlamətləri kimi qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs və ya mütəşəkkil dəstə tərəfindən rüşvət alma göstərilmişdir. Əməlin düzgün tövsifi üçün qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs qismində yalnız birgə icraçı olan vəzifəli şəxslər çıxış edə bilər. Digər subyektlərin hərəkətləri isə, AR CM-in 32-ci maddəsinə istinad etməklə tövsif olunmalıdır. Qabaqcadan əlbir olma bir şəxsdən bir konkret rüşvət alınması faktı, habelə qeyri-müəyyən sayda şəxslərdən dəfələrlə rüşvət almaq üçün gələcəkdə birgə fəaliyyət göstərmə faktı ilə də əlaqədar ola bilər. Bununla yanaşı, bir vəzifəli şəxs aldığı rüşvətin bir hissəsini rüşvət verənin xeyrinə arzu olunan hərəkətlərin edilməsi üçün başqa vəzifəli şəxsə verirsə (sonuncusu ilə qabaqcadan razılıq olmadan), o, AR CM-in 311-ci, və 312-ci maddəsi ilə məsuliyyətə cəlb edilməlidir.

Ümumiyyətlə, qabaqcadan razılıq əsasında rüşvət alan vəzifəli şəxslərin heç də hər ikisinin rüşvət verənin xeyrinə hərəkətlər etməsi tələb olunmur. Belə hərəkətləri məmurlardan biri digərinin razılığı və ya etinasızlığı ilə edə bilər. Məsələn, prokurorluğun müstəntiqi prokurorun razılığı ilə cinayət işinə xitam verir. Daha sonra, bəhs edilən ağırlaşdırıcı əlamət üzrə təqsirləndirmək üçün bir neçə rüşvət alanın olması haqqında rüşvət verənin məlumatının olub-olmaması tələb edilmir. Qrup iştirakçılarından, heç olmazsa, biri gələcəkdə öz aralarında bölmək üçün rüşvətin, heç olmazsa, bir hissəsini aldığı andan cinayət başa çatmış sayılır.

Bundan başqa, əgər subyekt vəzifəli şəxsə vermək üçün rüşvət predmetini aldıqdan sonra onu öz mülkiyyətinə keçirirsə (yalançı vasitəçi), onda rüşvət verənin hərəkəti AR CM-in 29-cu və 312-ci maddələri; yalançı vasitəçinin hərəkətləri isə, AR CM-in 178-ci maddəsi ilə, əgər o, rüşvət verməyə təhrik etmişdirsə, əlavə olaraq AR CM-in 32, 29 və 312-ci maddələri ilə tövsif edilməlidir.

Bununla belə, yalançı rüşvətخورların - özünü vəzifəli şəxs kimi təqdim edən və onların adından rüşvət alan subyektlərin də əməlləri analoji qay-

dada tövsif edilməlidir. Əgər bu zaman özünü vəzifəli şəxs kimi təqdim edən dövlət qulluqçusu və ya yerli özünüidarə orqanının qulluqçusu olarsa, onun hərəkətləri AR CM-in 178-ci və 310-cu maddələri ilə tövsif edilməlidir.

Bundan başqa, əgər şəxs tutduğu vəzifə ilə əlaqədar ona sərəncam vermə, idarəetmə, tədarük və

s. səlahiyyətlər verilməklə etibar edilmiş əmlakı qanunsuz və əvəzsiz olaraq öz mülkiyyətinə keçirsə, onda onun əməli AR CM-in 179.2.3-cü maddəsi - qulluq mövqeyindən istifadə etməklə mənimsəmə və ya israf etmə ilə tövsif edilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı, «Hüquq Yayın Evi», 2019, 756s.
2. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası / h.e.d., prof. F.Y.Səmən-dərovun redaktəsi ilə. «Hüquq Yayın Evi» nəşriyyatı. Bakı, 2018. II hissə 800s.
3. <https://azvision.az/news/200617/-korrupsiyaya-yol-veren-19-nefer-cinayet-basinda-yaxalanib-.html>
4. <http://e-qanun.az/framework/4481>
5. <http://e-qanun.az/framework/4770>

Кямаля Назарова

Вопросы квалификации коррупционных преступлений

Тезис посвящён вопросам квалификации коррупционных преступлений. В тезисе даётся уголовно-правовая оценка объективным и субъективным признакам коррупционных преступлений в контексте проблемных вопросов, связанных с правильной квалификацией коррупционных преступлений.

Nazarova Kamala

Issues of qualification of corruption crimes

The thesis is devoted to the qualification of corruption crimes. The thesis gives a criminal-legal assessment of objective and subjective signs of corruption crimes in the context of problematic issues related to the correct qualification of corruption crimes.

AYTƏN İBADOVA
AR Ədliyyə Nazirliyi Məhkəmə
Ekspertiza Mərkəzinin
doktorantı

ŞÖHLƏT KƏRİMOV
MAA-nın "Hüquq" kafedrasının dosenti,
h.ü.f.d.

MUZDLULAR YIĞMA

Açar sözlər: muzdlu, muzdlular yığma, hərbi münəqişə, muzdluları maliyyələşdirmə, təlim yerinə göndərmə.

Ключевые слова: наемник, вербовка наемников, военный конфликт, финансирование наемников, доставка вместо обучения

Keywords: mercenary, recruiting mercenaries, military conflict, mercenary financing, delivery instead of training

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 114-cü maddəsinin ikinci qeydində göstərilir ki, muzdlu dedikdə hərbi münəqişədə və hərbi əməliyyatlarda iştirak edən dövlətin vətəndaşı olmayan, onun ərazisində yaşamayan, habelə rəsmi vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün göndərilməyən, maddi mükafat əldə etmək məqsədilə fəaliyyət göstərən şəxslər nəzərdə tutulur.

AR CM-in 114.1-ci maddəsində muzdlular yığma, onlara təlim keçmə, maliyyələşdirmə və başqa cür maddi təminat vermə, habelə onlardan hərbi münəqişədə istifadə etmədən bəhs edilir və səkkiz ildən on iki ilədək müddətə cəzalandırılır [1, səh. 100].

Muzdlular yığma hüquqi ədəbiyyatda fərqli cür şərh edilir, hərçənd onun müxtəlif müəlliflər tərəfindən şərh mahiyyət etibarilə bir-birindən az fərqlənir. Ədəbiyyatda bu cinayətin son anı üzrə də vahid rəy yoxdur. Hüquq ədəbiyyatında muzdlular yığmaya fərqli anlayışlar verilir. E.M.Əfəndiyev göstərir ki, muzdlular yığma hərbi münəqi-

şədə və ya hərbi əməliyyatlarda istifadə üçün adamların müəyyən haqq müqabilində cəlb olunmasıdır. [5, səh 41]. M.N.İmanlıya görə, muzdlular yığma hərbi münəqişələrdə və ya hərbi əməliyyatlarda istifadə etmək məqsədilə insanların axtarılmasında və onların hərbi təlim üçün dəvət edilməsində ifadə olunur [6, səh 36]. M.B.Əhmədova görə muzdlular yığma dedikdə, bir və ya bir neçə şəxsi maddi mükafat müqabilində hərbi münəqişədə və ya hərbi əməliyyatlarda iştirak etmək üçün cəlb etmə başa düşülür. Cəlbətmə müxtəlif üsullarla həyata keçirilə bilər: siyahıya almaqla, şifahi razılıq alınmaqla, təlim yerinə göndərilməklə və s. [2, səh 387].

Bəzi rus müəlliflər muzdlular yığma dedikdə aşağıdakıları başa düşürlər: sonradan onlardan silahlı münəqişədə və ya hərbi əməliyyatlarda istifadə etmək məqsədilə hərbi təlim üçün insanların axtarılması və dəvət olunması; [8, səh 754] mükafat və ya digər maddi təminat vədi ilə bu və ya digər şəxslərin hərbi əməliyyatlarda iştiraka istənilən formada dəvət olunması (çağırış, təşviqat, yığma məntəqələrinin açılması) [9, səh 617]; namizədlərin seçilməsi və onlarla kontraktların bağlanması; [10, səh 420] üçüncü ölkə vətəndaşlarının müəyyən mükafat müqabilində silahlı münəqişədə iştirak üçün yığılması, bu da arzu edənlərin qeydiyyatına alınması, təşviqat, təlim yerinə göndərilmə və ya dislokasiya və s. şəkildə təzahür edə bilər; [11, səh 744] şəxsin (muzdlunun) silahlı dövlətlərarası münəqişədə və ya hərbi (döyüş) əməliyyatlarda ödənişli iştirakı haqqında razıla-

manın bağlanması yönəlməmiş hərəkətlər, bu da muzdluluq üçün namizədlərin axtarışından başlayaraq silahı münaqişəyə cəlb etmək məqsədilə onlara istənilən yolla psixi təsiri (inandırma, şantaj, vədlər və s.) əhatə edir; və s. Bu müəlliflər hesab edirlər ki, muzdlu yığma əməli göstərilən hərəkətlərin yerinə yetirilməsi anından başa çatır. A.G. Kibalnik, O.Y. Moliboqa və İ.G. Solomonenko bu cür şərhə razı deyillər. Onlar iddia edirlər ki, “bu cür hərəkətlər muzdlu yığma aktının özünə münasibətdə hazırlıq xarakteri ilə səciyyəlidir və buna görə də təqsirkarın iradəsindən asılı olmayan səbəblərdən potensial muzdlunun silahlı əməliyyatlarda iştirakı barədə “razılığın” əldə olunmaması halında öz-özlüyündə muzdluluğa hazırlıq kimi qiymətləndirilməlidir”. Yığma dedikdə saziş başa düşən bu müəlliflər hesab edirlər ki, “onu baş tutmuş qəbul etmək üçün tərəflər arasında formasından asılı olmayaraq istənilən razılaşmanın (yazılı, şifahi və b.) varlığının müəyyən edilməsi tələb olunur”. İstənilən digər saziş kimi (kriminal və ya qanuni) yığma da tərəflər – cəlb edən və cəlb edilən arasında oxşar razılaşmanın bağlandığı andan başa çatmış əməl hesab edilməlidir. Bu zaman saziş üzrə “öhdəlikləri yerinə yetirilməsi” yığmanın özünün hədudlarından kənar qalır: yəni, cəlb edilmiş muzdlunun pul (digər mükafat) alıb-almaması, yaxud onun silahlı toqquşmalarda həqiqətən iştirak edib-etməməsi faktı prinsip etibarilə heç bir hüquqi əhəmiyyət kəsb etmir”. A.İ. Paroqyığma dedikdə “bir, bir neçə və ya çoxlu şəxslərin silahlı münaqişədə muzdlu qismində iştiraka cəlb edilməsi üzrə fəaliyyəti” başa düşür, başa çatma anını isə göstərilən hərəkətlərin yerinə yetirilməsi anı kimi müəyyən edir [12,səh 211]. Digər nöqteyi-nəzərlər də göstərilənlərdən az fərqlənir.

Muzdluluğun obyektiv tərəfi muzdlular yığmada, muzdlulara təlim keçmədə, muzdluları maliyyələşdirməyə və başqa cür maddi təminat verməyə, muzdlulardan hərbi münaqişədə və ya hərbi əməliyyatlarda istifadə etməyə ifadə olunur.

Muzdlu yığmanı muzdluluğun obyektiv tərəfinə daxil olan ilk əməl kimi təhlil edək.

“Yığma” (rusca: *verbovka*) alman dilindəki “werben” – yığmaq, toplamaq hər-hansı bir iş cəlb etmək; nə üçünsə təşviq etmək felindən törə-

mişdir. Alman dilindəki “Werbung” ismi müvafiq olaraq “yığma, təşviqat, reklam” mənasını verir [13,səh 588]. Alman dilindəki “werben” və “Werbung” sözləri isə öz növbəsində “şifahi” mənasını verən latın dilindəki “verbalis” terminindən törəmişdir.

“Yığma, cəlb etmə” termini (rusca: *verbovka* termini) “ovçuların muzdlu əsgər və matros kimi toplanması üzrə əməliyyat” [14,səh. 178]; “hər hansı bir təşkilata cəlb etmə, toplama, muzdlu tutulma” [15,səh. 74]; “insanların muzdlu hərbi xidmətə toplanması” [16,səh. 193] mənasını verir.

Beləliklə, yığma yalnız əməliyyat yolu ilə həyata keçirilə bilər və etimoloji olaraq doğrudan da öz mahiyyəti etibarilə muzdlu götürənlə muzdlu götürülən arasında sazişi ifadə edir. Tərəfimizdən rəyi soruşulan respondentlərin əksəriyyəti (98,26%) bununla razıdır. Muzdlular yığmanın saziş kimi təqdim edilməsi bu formada həyata keçirilən muzdluluğun başa çatması anını daha dəqiq müəyyən etməkdə bizə kömək edir. Bunun üçün sazişi mülki-hüquqi fakt kimi gözdən keçirək və eyni zamanda söhbətin, təbii ki, qeyri-qanuni sazişdən getdiyini nəzərdə saxlayaq. Bizi yalnız qanunda olan anlayışların tərifini maraqlandırır ki, muzdlu yığmanın mahiyyətini və başa çatma anını düzgün aydınlaşdırmaq.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 324-cü maddəsində deyilir ki, əqd mülki hüququ münasibətlərinin əmələ gəlməsinə, dəyişdirilməsinə və ya xitamına yönəldilmiş bir tərəfli, ikitərəfli və ya çoxtərəfli iradə ifadəsidir. [3,səh. 174]. Yığma zamanı müqavilənin başlanması üçün iki tərəfin razılaşdırılmış iradə ifadəsi zəruridir. AR Mülki Məcəlləsinə nisbətən RF MM-də tərəflər arasında saziş məsələsi daha ətraflı verilir.

RF Mülki Məcəlləsinin (bundan sonra: RF MM) 153-cü maddəsinin 1-ci hissəsində saziş və tərəflərin və hüquqi şəxslərin mülki hüquq və öhdəliklərinin yaranması, dəyişməsi və sona çatmasına yönəlməmiş hərəkətləri kimi müəyyən edilir. Mülki hüquq və öhdəliklər dedikdə biz, əlbəttə, şəxsin – bu və ya digər dövlətin vətəndaşının (bizim halda Azərbaycan vətəndaşının) meydana gələn qanuni hüquq və öhdəliklərini başa düşməliyik. RF MM-nin 154-cü maddəsinin 1-ci hissəsinə əsasən, sazişlər həm iki və ya çoxtərəfli (mü-

qavilələr), həm də birtərəfli ola bilər. Yığmaya münasibətdə, aydındır ki, ancaq müqavilə haqqında danışmaq lazımdır. RF MM-nin 420-ci maddəsinin 1-ci hissəsinə əsasən, iki və ya daha artıq şəxsin mülki hüquq və öhdəlikləri yaranması, dəyişməsi və sona çatması haqqında razılaşması müqavilə olaraq qəbul edilir. Yığma haqqında müqavilə kimi danışarkən biz, təbii ki, mülki hüquq və öhdəlikləri deyil, məhz tam əksinə – qeyri-qanuni hüquq və öhdəlikləri nəzərdə tutmalıyıq. RF MM-nin 158-ci maddəsinin 1-ci hissəsinə əsasən, sazişlər şifahi və ya yazılı formada icra edilir (sadə və ya notarial). Buradan da yığma formasında muzdluluq da həm yazılı, həm də şifahi formada həyata keçirilə bilər.

RF MM-nin 432-ci maddəsinin 1-ci hissəsinə əsasən, əgər tərəflər arasında müqavilənin bütün vacib şərtləri üzrə tələb olunan lazımi formada razılaşma əldə olunmuşdursa, müqavilə bağlanmış sayılır. Vacib şərtlər müqavilənin predmeti haqqında şərtlər, qanunda və ya digər hüquqi aktlarda həmin növ müqavilələr üçün vacib və ya zəruri göstərilmiş şərtlər, habelə tərəflərin birinin məcəzəsi ilə xüsusunda razılaşma əldə edilməli olan bütün şərtlərdir. Təbii ki, yığma formasında muzdluluq üçün qanunda və ya digər hüquqi aktlarda göstərilmiş şərtlərdən danışa bilmərik, lakin müqavilənin digər şərtlərini nəzərdən keçirilən “sazişin” bağlanması prosesində zəruri hesab etmək olar. Yığma formasında muzdluluq müqaviləsinin bu cür “vacib şərtləri” AR CM-nin 114.1-ci maddəsinə əsasən, muzdluya təlim keçmə, onu maliyyələşdirmə və (və ya) başqa cür maddi təminat vermə və muzdlunun silahlı münaqişədə və ya hərbi əməliyyatlarda iştirakıdır.

AR MM-nin 408 və RF MM-nin 432-ci maddəsinin 2-ci hissəsi nəzərdə tutur ki, müqavilə tərəflərdən birinin ofert (müqavilə bağlamaq təklifi) göndərməsi və digər tərəfdən onun aksepti (təklifin qəbulu) vasitəsilə bağlanır. RF MM-nin 433-cü maddəsi müqavilənin bağlanması anı haqqında danışır. RF MM-nin 433-cü maddəsinin 1-ci hissəsinə əsasən, müqavilə ofert göndərmiş şəxsin onun akseptini alması anında bağlanmış qəbul edilir.

Beləliklə, AR MM-nin 324, 389-cu və RF Mülki Məcəlləsinin əqd saziş və müqavilələr haq-

qında terminologiyaları nəzərə alınmaqla biz indi muzdluluğun formalarından biri kimi yığmanın mahiyyətini açmağa bilərik. Muzdlu yığma öz mahiyyəti etibarilə muzdlu götürən şəxs (muzdçu) ilə muzdlu götürülən şəxsin (muzdlu – AR CM-nin 114-cü maddəsinə qeyddə verilən və aşağıda ətraflı gözdən keçiriləcək tərifi görə) hər iki tərəfin hüquq və öhdəliklərinin yaranması, dəyişməsi və ya sona çatması haqqında razılaşmanı ifadə edən müqavilə formasında sazişdir. Bu razılaşmanın məzmunu bir tərəfdən muzdlu götürülən (muzdlunun) maddi mükafatın alınması müqabilində muzdçu və ya onu təmsil edilən şəxslərin tərəfindən silahlı münaqişədə və ya hərbi əməliyyatlarda iştirak etmək öhdəliyi, digər tərəfdən isə, muzdlu götürənin (muzdçunun) muzdlunun müqavilə ilə şərtləndirilmiş tərəfdən (muzdlunun, və ya onu təmsil edən şəxsin tərəfindən) silahlı münaqişədə, yaxud hərbi əməliyyatlarda iştirakı müqabilində maddi xarakterli müəyyən mənfəət vermək, habelə muzdlu götürülən şəxsə (muzdluya) təlim keçmək, onu maliyyələşdirmək və başqa cür maddi təminat vermək öhdəliyidir. Göstərilən vəzifələrə hər iki tərəfin hüquqlarını da uyğunlaşdırırlar. İstənilən saziş kimi yığma da həm şifahi, həm də yazılı formada bağlana bilər.

Əgər müqavilənin bütün vacib şərtləri üzrə razılaşma əldə edilmişdirsə, yığma baş tutmuşdur. Beləliklə, o, muzdlu götürən tərəfdən (yəni, “ofert yollayan” şəxs tərəfindən) razılaşmanın alındığı, yəni muzdlu götürülən şəxs tərəfindən təklifin qəbul edilməsi (“aksept” AR MM-nin 409-cü maddəsi) anından başa çatmış hesab olunmalıdır. Muzdlu götürülən şəxsin razılığının alınmadığı halda yığma formasında muzdluluğa təşəbbüs yer almış olur, belə ki, muzdçu özünün bütün hərəkətlərini yerinə yetirmişdir, yəni AR MM-nin terminologiyasına görə, “ofert yollamışdır”, lakin ondan asılı olmayan səbəblərə görə cinayət axıra çatdırmamışdır, yəni “aksept” almamışdır.

Yığma formasında muzdluluğun ətraflı gözdən keçirilməsi bizə “məsələdən agah olmaqla” A.G. Kibalnik, O.Y. Moliboqa və İ.G. Solomonenko ilə razılaşmağa imkan verir ki, “sonradan onlardan silahlı münaqişədə və ya hərbi əməliyyatlarda istifadə etmə məqsədilə hərbi təlim üçün insanla-

rın axtarılması və dəvət olunması” və “mükafat və ya digər maddi təminat vədi ilə bu və ya digər şəxslərin hərbi əməliyyatlarda iştiraka istənilən formada dəvət olunması (çağırış, təşviqat, yığma məntəqələrinin açılması)” başa çatmış cinayət deyildir. Lakin dəqiqləşdirmək lazımdır ki, bu hərəkətlər yığmaya hazırlıq yox, ona təşəbbüsdür, belə ki, “ofert” muzzla götürən tərəfindən artıq yollanmışdır, lakin muzzla götürülənin “akspeti” alınmamışdır, yəni muzzla götürəndən asılı olmayan səbəblərdən təklifin qəbulu baş tutmamışdır. Müzakirə edilən cinayətin başa çatma anı məsələsi üzrə bizim göstərilən müəlliflərlə fikir ayrılığımız yoxdur, belə ki, onlar da hesab edirlər ki, “muzzlu yığma əməl olaraq muzzla yığan ilə muzzla yığılan arasında, sonuncuya maddi mənfəətin verilməsindən və ya onun silahlı əməliyyatlarda iştirakından asılı olmayaraq, heç olmasa, bir razılaşmanın əldə olunması zamanı başa çatmış hesab olunmalıdır. Muzzla yığılanın özü beynəlxalq hüquqda və AR CM-nin 114-cü maddəsinə qeyddə müəyyən edildiyi kimi muzzlu əlamətlərinə uyğun gəlməlidir”.

AR CM-nin 114-cü maddəsinin 1-ci hissəsində söhbət heç olmasa, bir muzzlunun yığımına görə məsuliyyət haqqında gedir. Nəticə etibarilə, cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmək üçün muzzlu qismində müəyyən sayda şəxslərin cəlb olunması vacib deyildir. Bununla belə, bir sıra əsərlərdə “insanların yığımı”, yaxud “şəxslərin yığımı” haqqında danışılır. Belə görünür ki, bu, müzakirə edilən cinayət hüququ normasının aydınlaşdırılmasına düzgün olmayan yanaşmadır.

Daha bir məqama diqqət yetirmək lazımdır. Mülki qanunvericilikdə “ofert vermək dəvəti” və “açıq ofert” kimi anlayışlar vardır (AR MM-nin 408 və RF MM-nin 437-ci maddəsi). Ofert ver-

mək dəvəti dedikdə, əgər təklifdə birbaşa başqa cür göstərilməmişdirsə, qeyri-müəyyən şəxslər dairəsinə ünvanlanmış reklam və digər təkliflər başa düşülür. Açıq ofert – müqavilənin bütün və-cib şərtlərinin əhatə olunduğu və təklif verən şəxsin iradəsinin məlum olduğu cavab verəcək istənilən kəslə təklifdə göstərilən şərtlər əsasında müqavilə bağlamaq təklifidir. Buradan belə çıxır ki, əgər qeyri-müəyyən şəxslər dairəsinə cəlb etmək məqsədilə yığma təşviqatı aparılırsa, yığma məntəqələri açılırsa, və s., bu hərəkətləri muzzlu yığmaya təşəbbüs kimi qiymətləndirmək lazımdır. Əgər bu cür “ofert vermək dəvəti” və “açıq ofert” sayəsində əlamətləri AR CM-nin 114-cü maddəsinə göstərilən müəyyən şəxslər təşəbbüs göstərən silahlı munaqişələrdə və ya hərbi əməliyyatlarda iştirak üçün muzzla tutulmaq üçün gəlirlərsə, yığmanı başa çatmış cinayət hesab etmək lazımdır.

Həm birinci Qarabağ müharibəsində, həm də 44 günlük ikinci Qarabağ müharibəsində Ermənistan ordusu tərəfindən Livandan, Rusiyadan, Gürcüstandan, Fransadan və başqa ölkələrdən yüzlərlə muzzluların döyüşdüyü faktlarla sübut edilmişdir. [4,səh.6]. Əsir düşən snayper qadın izahatında bildirmişdir ki, ermənilər muzzlulara yaxşı pul verirdilər və ona görə də pul qazanmaq üçün muzzlu dəstələrə qoşulmuşdur.

Muzzlular yığma, muzzlulara təlim keçmə, muzzluları maliyyələşdirmə, muzzlulara başqa cür təminat vermə, muzzlulardan hərbi munaqişədə və ya hərbi əməliyyatlarda istifadə etmə 4 dekabr 1989-cu il tarixli “ Muzzluların tutulması, istifadəsi, maliyyələşdirilməsi və onlara təlim keçirilməsi ilə mübarizə haqqında” Beynəlxalq Konvensiyailə qadağan edilmişdir [7].

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi, “Hüquq Yayın Evi”, 2018,səh.100;
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası. I hissə. “Hüquq Yayın Evi”, 2018, səh.387;
3. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, “Hüquq ədəbiyyatı”, Bakı, 2001,səh.174;202;
4. “Azərbaycan” qəzeti, № 288, 3.11.2020,səh.6;
5. Əfəndiyev E.M. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin şərhli. Bakı, “Hüquq ədəbiyyatı”, 2001. səh.41;

6. İmanlı M.N. Cinayət hüququ, Xüsusi hissə, Dərslik, Bakı, 2019, səh.36;
- 7."Muzdluların tutulması, istifadəsi, maliyyələşdirilməsi və onlara təlim keçirilməsi ilə mubarizə haqqında" 4 dekabr 1989-cu il tarixli Konvensiya;
8. Cinayət hüququ. Xüsusi hissə: Ali məktəblər üçün dərslik / h.e. d., prof. İ. Y. Kozaçenko, h.e.d., prof. Z. A. Neznamova, h. e. n., dosent Q. P. Novoselov. M, 1998. s. 754;
9. Rusiyanın Cinayət hüququ. Xüsusi hissə / L.L.Kruqlikovun baş redaktəsi ilə , M., 1999. s. 774;
10. Rusiya Federasiyasının Cinayət Məcəlləsinin elmi praktik Kommentariyası 2 cildde T. 2 /N.N.NOMOS, 1996. s. 420;
11. Rusiya Federasiyasının Cinayət Məcəlləsinin elmi praktik Kommentariyası 2 cildde T. 2 / P. N. Pañçenkonun redaktəsi ilə Novqorod, 1996. s. 744;
12. Cinayət hüquququnun lüğəti/ prof. A. V. Naumovun redaktəsi ilə M., 1997;
13. Böyük alman-rus lüğət: M., 1980. s. 588;
14. Dal V.İ. Böyük rus dilinin izahlı lüğəti. T. 1. M., 1998.s. 178;
15. S.İ.Ojeqov. Rus dilinin lüğəti . 15-ci buraxılış. M, 1984. s. 67; S.İ.Ojeqov, N.Y.Şvedova. Rus dilinin izahlı lüğəti: 80000 söz və frazeoloji birləşmə. M., 1998. s. 74;
16. Böyük ensklopedik lüğət / baş. red. A. M. Proxorov. M., 1998. S. 193.

А.Б.Ибадова, Ш.М.Керимов

Вербовка наемников

Резюме

Статья посвящена вербовки наемников. В статье говорится, что вербовка наемников означает вербовку одного или нескольких лиц для участия в военном конфликте или военной операции в обмен на материальное вознаграждение. Вербовке наемников может быть осуществлен путем зачисления, получения устного согласия, отправки к месту обучения и т. д. это делается разными способами.

В статье также уделяется особое внимание сходствам и различиям между азербайджанскими и русскими авторами.

A.B.Ibadova. S.M.Kerimov

Recruiting of mercenaries

Summary

The article is dedicated to the recruitment of mercenaries. The article states that the recruitment of mercenaries means the recruitment of one or more individuals to participate in a military conflict or military operation in exchange for material rewards. Recruitment can be done by enrolling, obtaining oral consent, sending to the place of training, etc. this is done in a variety of ways.

The article also pays special attention to the similarities and differences between Azerbaijani and Russian authors.

АФЕТ МЕХТИЕВА
Диссертант Академии Полиции
Министерства Внутренних Дел
Азербайджанской Республики
afet.mekhtiyeva@gmail.com

ОБЗОР УГОЛОВНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В СФЕРЕ ПРЕСТУПНОСТИ ПРОТИВ КОНФИДЕНЦИАЛЬНОСТИ, ЦЕЛОСТНОСТИ И ДОСТУПНОСТИ КОМПЬЮТЕРНЫХ ДАНЫХ И СИСТЕМ (ГЛАВА 30 УК)

Ключевые слова: компьютерная система, компьютерная информация, неправомерный доступ, неправомерное завладение, неправомерное вмешательство, оборот средств, фальсификация

Açar sözlər: kompyüter sistemi, kompyüter məlumatları, qanunsuz daxil olma, qanunsuz ələ keçirmə, qanunsuz müdaxilə, vəsaitlərin dövriyyəsi, saxtalaşdırma

Key words: computer system, computer information, unauthorized access, misappropriation, illegal interference, turnover of facilities, falsification

Законом номер 874-IIIQ от 30 сентября 2009 года Азербайджанская Республика присоединилась к Конвенции «О киберпреступности», подписанной 23 ноября 2001 года в городе Будапеште и тем самым в Уголовный Кодекс Азербайджанской Республики (после этого УК АР) была включена абсолютно новая для национального законодательства целая глава, именуемая «Киберпреступления». Составы преступлений, предусмотренные в разделе первом Конвенции (Преступления против конфиденциальности, целостности и доступности компьютерных данных и систем) находят свое полное отражение в описываемой главе.

Таким образом, уголовная ответственность

за преступные деяния, посягающие на конфиденциальность, целостность и доступность компьютерных данных и систем, предусмотрена нормами главы 30 настоящего Кодекса, в которую входят следующие статьи:

Статья 271 Неправомерный доступ к компьютерной системе

Статья 272 Неправомерное завладение компьютерной информацией

Статья 273 Неправомерное вмешательство в компьютерную систему или компьютерную информацию

Статья 273-1 Оборот средств, изготовленных для совершения киберпреступлений

Неправомерный доступ к компьютерной системе (статья 271). В части первой отмеченной статьи предусматривается следующее определение неправомерного доступа: преднамеренный вход в компьютерную систему или ее какую-либо часть с нарушением мер защиты, либо с целью завладения хранящейся в ней компьютерной информацией или с иной личной целью.

Как видно из вышеприведенного определения, доступ, согласно УК, образует состав преступления, в случае его совершения преднамеренно, что соответствует положениям Конвенции Совета Европы. Так, статья третья Конвенции квалифицирует в качестве уголовного преступления доступ к компьютерной

системе, когда он является преднамеренным (умышленным).

Не трудно понять, что предметом посягательства повествуемого преступного деяния является информация. Однако, следует отметить, что информация, подверженная посягательству, должна быть пригодна к обработке. При этом делается оговорка о том, что достаточно пригодность перехватываемой информации в той степени, которая удовлетворит злоумышленника, чтобы возник состав статьи 271 УК.

Соответствующая статья Будапештской Конвенции «О киберпреступности» гласит, что каждая страна-участница обязана квалифицировать в качестве уголовного преступления доступ к компьютерной системе или любой ее части, когда он совершается преднамеренно без права на это.

И так, проведем параллель с соответствующей статьей УК Азербайджанской Республики, где аналогично в качестве уголовного преступления квалифицируется преднамеренное проникновение лица в компьютерную систему или какую-либо ее часть без права на это. Доступ считается совершенным «без права» в следующих трех случаях...:

- в случае осуществления доступа лицом, не являющимся законным пользователем;
- в случае осуществления доступа лицом, такое право которого запрещено законом;
- в случае если лицо, не имеющее соответствующего разрешения, проникает без согласия хозяина или иного уполномоченного лица.

Первые два случая, характеризующие выражение «без права», не порождают вопросов по сравнению с последним – доступ, осуществленный без разрешения. Так, факт, что жертва преступления предоставила преступнику пароль или аналогичный код доступа, не всегда означает, что вследствие этого злоумышленник будет действовать правомерно, то есть после входа в компьютерную систему жертвы. Иными словами, предоставив свой личный логин (имя пользователя), а также код доступа к компьютерной системе, жертва дает киберпреступнику разрешение как на вход в систе-

му, так и на последующее осуществление тех или иных действий. Как будет квалифицироваться «санкционированный доступ, сопровождаемый негативными намерениями»? – по статье 271 УК, то есть вопреки тому, что лицо имело разрешение на доступ к компьютерной системе, он совершает его в каких-либо неправомерных личных целях; по статье 273 (Неправомерное вмешательство в компьютерную систему или компьютерную информацию), то есть доступ в данном случае правомерный, а вот последующие действия (уничтожение, повреждение, порча, изменение, блокирование) будут квалифицироваться как противозаконные; либо такой доступ будет квалифицироваться по совокупности двух вышеуказанных статей (271 и 273 УК)?

Статья вторая (Незаконный доступ) Будапештской Конвенции «О киберпреступности» гласит: любая сторона может требовать, чтобы такие деяния считались преступными, если они совершены с нарушением мер безопасности и с намерением завладеть компьютерными данными или иным злым умыслом, или в отношении компьютерной системы, соединенной с другой компьютерной системой.

Проведем параллель с соответствующей статьей УК Азербайджанской Республики. Здесь говорится, что доступ к компьютерной системе или какой-либо ее части будет квалифицироваться по статье 271 (Неправомерный доступ к компьютерной системе) УК, в случае его совершения с нарушением мер защиты, либо с целью завладения хранящейся в ней компьютерной информацией или иной личной целью.

Под доступом с «нарушением мер защиты» понимаются следующие действия: (б)

- доступ, совершенный от чужого имени (или доступ с использованием чужого кода доступа);
- доступ, осуществленный путем обнаружения и взлома «уязвимых» мест системы при помощи технических устройств и иными подобными путями.

Доступ с целью завладения компьютерной информацией, хранящейся в компьютерной

системе или какой-либо ее части, служит основанием для привлечения к уголовной ответственности по статье 271 УК, вне зависимости от того носит ли такая информация личный, общественный или государственный характер; возможно ли завладение информацией в результате входа в систему, а также вне зависимости от того, в какой степени была перехвачена информация – полностью или частично. Доступ же к компьютерной системе или какой-либо ее части с иной личной целью может подразумевать, проникновение с целью уничтожения хранящейся информации, остановки работы системы и иным мотивом.

Иными словами, деяния лица, осуществляющего доступ к компьютерной системе, вне зависимости от того, достиг ли он своей личной цели, уже образует состав преступления, предусмотренного статьей 271 УК Азербайджанской Республики.

Самое время вернуться к вопросу о квалификации доступа, совершенного с согласия собственника (законного пользователя) или иного уполномоченного лица. И так, лицо получает разрешение на доступ к компьютерной системе или какой-либо ее части, однако совершает его с целью завладения хранящейся информации либо с иной личной целью. Следовательно, налицо состав статьи 271 УК (Неправомерный доступ к компьютерной системе) и только.

Неправомерное завладение компьютерной информацией (Статья 272 УК). Как известно, в части первой анализируемой статьи дается следующая интерпретация «неправомерного завладения компьютерной информацией»: преднамеренное завладение с использованием технических средств компьютерной информацией, не предусмотренной для общего пользования, передаваемой компьютерной системе, из компьютерной системы или внутри этой системы, в том числе электромагнитным излучением от компьютерных систем, являющимся носителем такой компьютерной информации.

Предметом данного преступления является компьютерная информация, а также электро-

магнитные излучения от компьютерной системы, являющиеся носителями такой информации (6). А это в свою очередь, идет в разрез с положениями Конвенции Совета Европы «о киберпреступности». Так, Конвенция включает в себя положения, защищающие сохранность внутренних передач при помощи судебного преследования их несанкционированного перехвата. Положения соответствующей статьи (Статья 3 Незаконный перехват) Конвенции применимы лишь к перехвату передач компьютерной информации, то есть к самому процессу передачи (8).

Из вышеприведенного следует, что предметом преступного деяния, предусмотренного статьей 272 УК, выступает непосредственно процесс передач информации, а не компьютерная информация как таковая. Из этого же можно заключить, что определение информации как «непредусмотренная для общего пользования» неуместно, ибо злоумышленник посягает на передачи компьютерной информации вне зависимости от ее природы.

Субъектом данного преступления выступает дееспособное лицо, достигшее 16 лет, не имеющее права овладения компьютерной информацией, в том числе электромагнитным излучением компьютерных систем, являющимся носителем такой информации. Кроме этого, лица, профессиональная деятельность которых, на законных основаниях временно или постоянно, связана с обеспечением нормальной работы компьютерной системы или сети таких систем (это могут быть программисты, инженеры-электрики и др.), могут иметь такое право (6).

Однако, неизбежен тот факт, что и лицо имеющее право доступа, может осуществить его не из благих намерений, а с какой-либо личной целью. Отсюда можно заключить, что круг субъектов данного преступного деяния намного шире.

Завладение компьютерной информацией, может осуществляться не только путем непосредственного подключения к системе, информация также может перехватываться на расстоянии (опосредованно) (6). По-нашему

мнению, в случае если киберпреступник непосредственно лично работает за устройством жертвы, тем самым получая доступ к компьютерной информации, переправляет компьютерные данные на внешний дисковод (например, флэш-накопитель), тем самым овладевает ей, то такое противоправное деяние не может определяться как перехват, а значит не может квалифицироваться по статье 272 УК (несомненно, принимается во внимание тот факт, что статья 272 УК Азербайджанской Республики аналогична статье третьей Конвенции Совета Европы «о киберпреступности»).

Таким образом, вышеприведенные доводы, а также положения статьи третьей Будапештской Конвенции, дают основания нам предложить следующую формулировку части первой статьи 272 УК Азербайджанской Республики:

«Преднамеренное завладение без права на это с использованием технических средств передач компьютерной информации, передаваемой в компьютерную систему, из нее или внутри этой системы, в том числе электромагнитным излучением компьютерной системы, являющимся носителем такой информации».

Неправомерное вмешательство в компьютерную систему или компьютерную информацию (Статья 273 УК). Под неправомерным вмешательством, в части первой статьи 273 УК Азербайджанской Республики, понимаются следующие действия, совершенные преднамеренно:

- повреждение;
- уничтожение;
- порча;
- изменение;
- блокирование.

Здесь под повреждением компьютерной информации понимается, приведение пригодную к обработке информацию в частично непригодное состояние, путем выведения такой информации из рабочего состояния, нарушения целостности хранящейся такой информации и т.д.

Под уничтожением компьютерной информации понимается, удаление, вывод из систе-

мы, программы, файла, памяти компьютера информации, пригодной для обработки в компьютерной системе. При этом, в комментариях к соответствующей статье УК, отмечается, что уничтожение компьютерной информации образует состав статьи 273.1 лишь в том случае, если информация удалена из системы, сети без сохранения копий, то есть без возможности ее последующего восстановления. Здесь же отмечается, что возможность восстановления пользователем удаленной информации при помощи средств программного обеспечения либо ее получения от иного пользователя, не освобождает лицо от уголовной ответственности.

Последнее утверждение вводит неясность по поводу того, что именно подразумевает под собой «уничтожение» компьютерной информации – удаление без возможности последующего восстановления или удаление с возможностью последующего восстановления (возврата)?

На наш взгляд, под «уничтожением» компьютерных данных следует понимать, удаление, вывод из системы, программы, файла, памяти компьютера информации, пригодной для обработки в компьютерной системе, независимо от возможности ее последующего восстановления тем или иным способом.

Под порчей компьютерной информации подразумевается, приведение информации в непригодное состояние, полностью исключающее возможность ее дальнейшего применения.

Изменение компьютерной информации – это внесение каких-либо изменений в хранящуюся в системе информацию, базу данных, программу.

Под блокированием компьютерной информации подразумевается осуществление действий, приводящих в результате к ограничению или полному отказу в доступе к компьютерной системе и компьютерной информации, содержащейся в ней; действия, искусственным образом, усложняющие вход пользователя в систему.

Следует отметить, что положения статей

четвертой (Искажение информации) и пятой (Искажение системы) Конвенции Совета Европы «О киберпреступности», находят свое отражение в статье 273 УК. Однако, предметом посягательства здесь выступает лишь компьютерная информация, что не соответствует положениям Конвенции, согласно которым искажению подвергается не только компьютерная информация, но и компьютерная система. Об этом свидетельствует часть вторая статьи 273 УК, в которой отмечается, что серьезное препятствие работе компьютерной системы претворяется путем внесения, передачи, повреждения, уничтожения, порчи, изменения, блокирования компьютерной информации со стороны лица, не имеющего права на это.

Оборот средств, изготовленных для совершения киберпреступлений (Статья 273-1). Под термин «оборот», в контексте статьи 273-1 УК АР, подпадают следующие действия:

- производство;
- приобретение для использования;
- продажа;
- распространение;
- создание;
- хранение;
- создание других условий для приобретения.

Под «производством» понимается, изготовление различных устройств, оборудования, адаптация уже готовых устройств с целью проникновения в компьютерную систему, а также перехвата информации в компьютерной системе, повреждения, уничтожения и прочего изменения или блокирования компьютерной информации.

Под «вводом» устройств или компьютерных программ, основной целью изготовления или адаптации которых является совершение киберпреступлений, понимается, привоз на территорию Азербайджанской Республики предметов, анализируемой статьи.

Под «приобретением» понимаются, все действия, направленные на присвоение устройств или компьютерных программ, с нарушением предписаний законодательства Азербайджанской Республики.

байджанской Республики.

«Хранение» подразумевает, те или иные действия, направленные на хранение устройств или компьютерных программ в своем распоряжении. Иными словами, фактическое обладание устройством или компьютерными программами, не зависимо от места и длительности хранения.

Под «продажей» устройств или компьютерных программ понимается их распространение за ту или иную плату.

Под «распространением» понимается дача устройств или компьютерных программ другим лицам путем дарения, обмена и иными путями, исключая «продажу».

«Создание условий для распространения» подразумевает действия, направленные на организацию продажи, распространения, хранения устройств или компьютерных программ.

Под «производством» устройств или компьютерных программ понимаются действия, направленные на их продолжительное изготовление. Возникают сомнения на счет корректности последнего утверждения: так как отсюда следует, что разовое производство устройств или компьютерных программ, с целью совершения преступлений, предусмотренных статьями 271-273 УК, не служит основанием для возникновения уголовной ответственности.

На наш взгляд, производство устройств или компьютерных программ, основной целью изготовления или адаптации которых является совершение преступлений, предусмотренных статьями 271-273 УК, вне зависимости от разовости или постоянности, следует квалифицировать по статье 273-1.1 УК АР.

Также в национальной литературе в области уголовного права отмечается, что продажа устройств или компьютерных программ считается окончанным преступлением лишь с того момента, когда предмет преступления был приобретен другим лицом за определенную плату.

Согласно части первой статьи 27 (Оконченное и неоконченное преступления) УК АР, преступление признается окончанным, если в совершенном лицом деянии (действии или

бездействии) содержатся все признаки состава преступления, предусмотренного настоящим Кодексом.

На наш взгляд, в случае если лицо осуществляет продажу устройств или компьютерных программ, иначе говоря, хранит в своем распоряжении с целью продажи, предметы, предназначенные для совершения киберпреступлений, вне зависимости от того приобретет ли иное лицо тот или иной предмет за определенную плату, уже образуется состав статьи 273-1.1 УК АР.

Преступные деяния, перечисленные в части первой и второй статьи 273-1 УК АР, характеризуются материальным составом и считаются оконченными в момент нанесения значительно ущерба. Последнее утверждение дает основание предполагать, что состав статьи 273-1 возникает лишь в случае нанесения ущерба в значительном размере, то есть наступления негативных последствий. Однако, на наш взгляд, не все перечисленные в статье 273-1 УК деяния имеют материальный состав. Так, например, при «распространении» устройств или компьютерных программ, основной целью которых является совершение преступлений, предусмотренных статьями 271-273 настоящего Кодекса, общественная опасность возникает уже «во время» осуществления общественно-опасного деяния без необходимости наступления негативных последствий.

Наряду с вышесказанным, в отношении статьи 273-1 возникают сомнения по поводу формулировки возникновения уголовной ответственности за оборот средств, изготовленных для совершения преступлений, предусмотренных именно статьями 271-273 настоящего Кодекса.

Обратим внимание на подпункт первый, пункта третьего, части второй статьи 177 (177.2.3-1) УК, в которой говорится о тайном хищении чужого имущества, совершенном с использованием электронных носителей информации либо информационных технологий. Из данного положения следует, что кража, к примеру, денежных средств с банковского

счета жертвы, может быть осуществлена с использованием той или иной компьютерной программы.

Таким образом, помимо преступных деяний, предусмотренных статьями 271-273 УК АР, ряд преступлений зафиксированных в Особенной части УК, совершаются с использованием устройств или компьютерных программ, основной целью изготовления или адаптации которых является совершение преступлений в киберсреде.

Фальсификация компьютерных данных (Статья 273-2). Авторы Конвенции «О киберпреступности», подписанной в Будапеште, включили статью «Подлог с использованием компьютерных технологий» в раздел второй, именуемый «Правонарушения, связанные с использованием компьютерных средств», а не в раздел «Преступления против конфиденциальности, целостности и доступности компьютерных данных и систем», что не совсем корректно учитывая следующее:

Согласно статье седьмой Конвенции, подлог с использованием компьютерных технологий подразумевает умышленный и неправомерный ввод, изменение, стирание или блокирование компьютерных данных, влекущих за собой нарушение аутентичности данных с намерением, последующего их рассмотрения или использования в юридических целях в качестве достоверных. Из последнего определения, очевидно, что преступные действия, описанные здесь, в первую очередь, посягают на «целостность» компьютерных данных, а это дает основание включить подлог (фальсификация) компьютерных данных в группу преступлений против конфиденциальности, целостности и доступности компьютерных данных и систем.

Следует отметить, что в отличии от Будапештской Конвенции, национальный законодатель включил статью «Фальсификация компьютерных данных» в одну главу наряду с преступлениями, посягающими на конфиденциальность, целостность и доступность компьютерных данных и систем.

Список использованной литературы:

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi, 10 oktyabr 2020-ci il tarixinədək əlavə edilmiş bütün əlavə və dəyişikliklərlə, Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2020;
2. 29 iyun 2012-ci il tarixli 408-IVQD nömrəli “Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində dəyişikliklər edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
3. 30 aprel 2013-cü il tarixli 633-IVQD nömrəli “Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində dəyişikliklər edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
4. 14 may 2013-cü il tarixli 650-IVQD nömrəli “Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində dəyişikliklər edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
5. “Kibercinayətkarlıq haqqında” Konvensiyanın təsdiq edilməsi barədə” 30 sentyabr 2009-cu il tarixli 874-IIIQ nömrəli Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
6. Səməndarov F.Y Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası II hissə, Cinayət Məcəlləsinin 190-353-cü maddələrinin şərhli (Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə edilmiş bütün əlavə və dəyişikliklər, məhkəmə təcrübəsi və ayrı-ayrı mütəxəssislərin tənqidi mülahizələri nəzərə alınmaqla yenidən işlənmiş təkrar nəşr) “Hüquq Yayın Evi” Bakı – 2018;
7. Balacanov E. Kibercinayətkarlıqla mübarizədə hüquqi tənzimləmənin və cinayət-hüquqi normaların rolu və əhəmiyyəti // Azərbaycan Hüquq Jurnalı 2020 (
8. Понимание киберпреступности: явление, задачи и законодательный ответ. Отчет Международного Союза Электросвязи, 2014
9. Совет Европы, Конвенция о киберпреступности (Будапешт, 23 ноября 2001) EST No.185 // <https://www.alppp.ru/law/pravosudie/46/konvencija-o-prestupnosti-v-sfere-kompyuternoj-informacii---185-rus--angl-.html>
10. Council of Europe, Explanatory Report to the Convention on Cybercrime (2001) EST No.185 // <https://rm.coe.int/16800cce5b>

Анотасија: Мəqалədə компүтер verilənləri və sistemlərinin məxfiliyi, tamlığı və istifadə imkanlarına qarşı cinayətkarlıq sahəsində milli cinayət qanunvericiliyinin təhlili aparılır. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin və “kibercinayətkarlıq haqqında” Budapeşt Konvensiyasının müvafiq müdəalları arasında parallel keçirilir. Milli qanunvericilik normaları və Konvensiyanın normaları arasında mövcud olan oxşar cəhətləri və uyunsuzluqları qeyd edilir. Bunlarla yanaşı, məqalədə kompüter verilənləri və sistemlərinin məxfiliyi, tamlığı və istifadə imkanlarına qarşı cinayətlərin törədilməsinə görə məsuliyyəti müəyyən edən normaların məzmununda mövcud olan boşluqlar müəyyən edilir; onlardan bir neçəsinin məzmununun dəyişdirilməsinə dair təkliflər irəli sürülmüşdür.

Annotation: The article analyzes the national criminal legislation in the field of crime against the confidentiality, integrity and availability of computer data and systems. A parallel is drawn between the relevant articles of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan and the articles of the Budapest Convention "on cybercrime". There are similarities between the norms of national legislation and the norms of the Convention, as well as the distinction between them. Along with this, the article identifies gaps in the content of the rules establishing responsibility for crimes against confidentiality, accessibility and integrity of computer data and systems; proposals have been made for changing the content of some of them.

ƏBÜLFƏZ HÜSEYNOV

hüquq üzrə elmlər doktoru,
professor əvəzi

HÜQUQ FƏLSƏFƏSİNİN METODLARI

Açar sözlər: hüquq, fəlsəfə, hüquq fəlsəfəsi, metod, metodologiya, dərketmə, hüquqşünaslıq

Ключевые слова: право, философия, философия права, метод, методология, познание, юриспруденция

Keywords: law, philosophy, philosophy of law, method, methodology, knowledge, jurisprudence

Hüquq fəlsəfəsinin metodologiyası hüququn tədqiqinin hüquqi və fəlsəfi metodlarının vəhdətindən ibarətdir. Müasir elmdə, xüsusən qərb fəlsəfi-hüquqi elmində hermenevtika metodundan geniş istifadə olunur (K.O.Apel, Y.Habermas, P.Rikyör və b.). Bu onunla bağlıdır ki, hüququn mənşəyi, qüvvəsi və tətbiqi subyektlərin bir-birlərini tanımasından və hüquqi mətnlərin mənası və məzmunun dərk olunmasından da asılıdır.

Fenomenoloji metod çərçivəsində aşağıdakı üç yanaşma formalaşır: “şeylərin təbiəti” baxımından hüququn dərk olunması (Q.Radbrux, V.Mayhofer və b.); hüququn fenomenoloji dəyərlər nəzəriyyəsi baxımından təhlil edilməsi (H.Qartman, M.Şeler, K.Kassio və b.); eksiztensial yanaşma ilə fenomenoloji reduksiya metodunun birliyi əsasında meydana gələn yanaşma (P.Amselek və b.).

Hüquqi tədqiqatlarda sinergetika metodunun istifadəsi sahəsində müəyyən cəhdlər olunur. Bu metod vasitəsi ilə “xaos”, “qayda”, “hüquq” və s. kimi anlayışlar yeni baxış bucağı baxımından araşdırılır və dərk olunur.

Hazırda postmodern metodologiyası baxımından “hüququn feminist fəlsəfəsi”, “tənqidi irqi nəzəriyyə” və s. kimi metodoloji vasitələrdən istifadə edilməsi meylləri də özünü göstərir. Bu baxımdan hüquqi universallığın tənqid edilir və adət hüququnun rolunun həddən artıq şişirdilməsinə yol

verilir.

Hüquq fəlsəfəsinin metodları fəlsəfi baxımdan hüququn müxtəlif sahələrinin təhlilinə yönəlmiş üsul və vasitələrdir. Ümumi fəlsəfədə metod fəlsəfi biliklərin əsaslandırılması və sistemləşdirilməsi üsuludur. Fəlsəfə bütövlükdə ictimai həyat və orada insanın yeri və rolu haqqında ümumiləşdirilmiş təsəvvür yaradır.

Hüquq fəlsəfəsinin metodları fəlsəfi-hüquqi tədqiqat metodları ilə uzlaşır, hüququn ümumi mənasının dərindən araşdırılması və dərk edilməsi üçün praktikada nəzəri göstərişlər əhəmiyyətinə malikdir. Hüquq haqqında nəzəriyyələrdə istifadə olunan metodlar bəzən müstəqil fənnə və metodologiyaya çevrilərək dərketmə prosesində mühüm rol oynayırlar. Hüquq fəlsəfəsi özünəməxsus dəyərlərlə və meyarlarla hüquqi ehkamları tədqiq edir. Fəlsəfə müxtəlif hüquq elmləri tərəfindən müəyyən olunan anlayışlarla hüququn ayrı-ayrı sahələrini birləşdirir, ümumi hüquq nəzəriyyəsinə əsaslandırır. Bu baxımdan hüquq fəlsəfəsi praktik fəlsəfə ilə sıx bağlı olaraq fəaliyyət göstərir.

Hüquq fəlsəfəsi hüququ empirik metodla dərk etmir. Belə ki, hüquq fəlsəfəsi hüququn hər hansısa bir sahəsi deyil. Fəlsəfənin bütün bilik sistemlərinə nisbətən oynadığı rolu hüquq fəlsəfəsi ümumi fəlsəfi elmlərə nisbətən oynayır. Fəlsəfə ilə hüquq fəlsəfəsi arasında vəzifələr, mənalər və digər meyarlar üzrə oxşarlıqlar mövcuddur. Hüquq fəlsəfəsi həm hüquqşünaslığın, həm də fəlsəfi elmlərin qovuşuğunda xüsusi bilik sahəsidir.

Hüquq fəlsəfəsinin təşəkkülü və inkişafında təkə ümumi fəlsəfənin metodologiyasından deyil, müxtəlif ümumelmi və xüsusi elmi materiallardan istifadə olunur. Metodoloji istiqamət formalaşır. Hüquq elmində, nəinki məlum elmi, eləcə də digər elmlərin vasitələrinin sintezi kimi mütö-

doloji bilik yaranır. Hüquq fəlsəfəsi ümumi fəlsəfə ilə üzvi bağlıdır, lakin, bununla birgə ancaq hüquqi hadisələr və proseslərin dərki spesifikasına nüfuz edərək ümumi fəlsəfədən fərqlənir. O, hüquq elmlərinin kompleksi ilə üzvi bağlıdır və bir istiqamət kimi xüsusi qneseoloji funksiya yerinə yetirir. Hüquq fəlsəfəsi özündə dərketmənin aşağıdakı iki bir-biri ilə üzvi əlaqədə olan tərəflərini birləşdirir: hüquqi dərketmə və fəlsəfi dərketmə. Məhz hüquqi və fəlsəfi dərketmə vasitələri ilə hüquq fəlsəfəsinin vəzifələri həll olunur. Məsələn, hüquqsünas pozitiv hüququ təfsir edirsə, hüquq fəlsəfəsi hüququn mənasını və mahiyyətini əsaslandırır. Pozitiv hüquq qüvvədə olan hüququ, hüquq fəlsəfəsi isə ideal hüququ, onun standartları və dəyərlərini müəyyən edir.

Elmi ədəbiyyatda belə bir fikir formalaşmışdır ki, hüquq fəlsəfəsinin metodları fəlsəfi-hüquqi idealizm, fəlsəfi-hüquqi rəasionalizm, fəlsəfi-hüquqi irrasionalizm, fəlsəfi-hüquqi pozitivizm, fəlsəfi-hüquqi liberalizm və s. konsepsiyalarda da ifadə olunur. Belə ki, fəlsəfi-hüquqi idealizm hüquqi reallığın ruh, ideya və anlayışlardan ibarət olması haqqında təsəvvürləri, fəlsəfi-hüquqi rəasionalizm biliyin əsaslandırılmasını, fəlsəfi-hüquqi irrasionalizm rəasionalaqədərkə hüquqi reallıq haqqında təsəvvürləri, fəlsəfi-hüquqi pozitivizm hüququn normaların məcmusundan ibarət olmasını, fəlsəfi-hüquqi liberalizm hüququn əsasları kimi liberal dəyərlərinin əhəmiyyətini əks etdirir. Buradan görünür ki, təbii hüquq materialist və naturalist fəlsəfi-hüquqi konsepsiyalarla uzlaşır, pozitiv hüquq əsasən rəasional və pozitivçi nəzəriyyələrlə əsaslandırılır, humanist hüquq isə fəlsəfi-hüquqi personalizm və liberalizm ilə bilavasitə bağlıdır (6, s.13).

Hüquq fəlsəfəsinin metodologiyası sistemində formal məntiq, linqvistik fəlsəfə və hermenevtika metodları da əhəmiyyətli yer tutur. Belə ki, hermenevtika hüquqi reallığın mənimsənilməsinin mühüm üsullarından biridir. Məsələn, hüquq normanın mənası ilə tənzimlənen konkret hüquq münasibəti arasında ziddiyyət olduqda hermenevtikadan istifadə olunur. Başqa sözlə, hermenevtika hüquq fəlsəfəsinin metodu kimi insanın mövcud olanı və labüd olanı dərək etməsinə imkan verən şəraiti üzə çıxarır. Bu metod hüquq münasibəti və

konkret normanın məzmununu arasında fərqi ortaya çıxıldığı zaman realizə olunur.

“Hermenevtika” termini, yunan sözü *hermeneuein* sözündən götürülüb, hərfi mənada izah etmək, şərh etmək, təfsir etmək mənasında işlədilir. Metodoloji bazası olmayan antik dövrdən fərqli olaraq orta əsrlər teoloji hermenevtikası müəyyən üsullardan (tarixi çağırışların izahı, mətnin məzmununu təşkil edən inamın izahı, əxlaqi, esxotoloji və s.) istifadə etmişdir. Bir metod kimi hermenevtika əsasən XVII əsrdən etibarən formalaşmış, teologiyadan ayrılmış, digər elm sahələrində tətbiq edilmişdir (4, s.414). Hüququn tarixi məktəbinin banisi F.K.Savinyi hələ XIX əsrdə şərh etmənin aşağıdakı növlərini göstərmişdir: qpmatik, sistematik, tarixi, teleoloji. Sonralar hermenevtikanın tətbiqi sahələri genişlənməmiş, F.Şleyermaher, V.Diltey və xüsusən H-H Hadamer tərəfindən tədqiq edilmişdir. H-H Hadamer praktikanı, həyatı, dialoqu, sözü hermenevtik metod əsasında təhlil etmiş, hermenevtik təcrübəni (anlama, mətnin başa düşülməsi,) fəlsəfi fikrin əsası hesab etmişdir. Elmi ədəbiyyatda H-H Hadamerin hermenevtik təliminin müstəqil əhəmiyyət daşdığı göstərilir (V.A.Kanke). Mətnin başa düşülməsi, H-H Hadamerə görə öncədən başa düşmədən (ənənə) başlayır. Başa düşmək (anlamaq) birincisi işin özünü, ikincisi özgə fikrini anlamaqdır (1,354). Başqa sözlə, hermenevtika ilk növbədə mətnə (fakta) yönəlir. Hermenevtikanın vəzifəsi “situation və onun üfüqləri”nin anlaşılmasıdır, bu üfüqlərin dil vasitəsi ilə qovuşmasından ibarətdir. Başa düşmə hərəkətin bir növüdür, insan konkret hermenevtik situasiyada özünün tarixiliyini, müvəqqətiliyini və sonunu dərək edir. Beləliklə, anlamı həm tarixi, həm hərəkət hesab edərək, H-H Hadamer hermenevtik təcrübəni başqaları ilə dialoq, təfsiri sual və cavabın dialektikası kimi izah edir. Burada anlama sonu söz (*verbum*) olan fakt, təfəkkür, dialektikadır. Anlama, təfsir etmə və təfəkkürün inkişafının sonu, məhz dildədir. Dil, müəllifin fikrincə, hermenevtik təcrübənin (anlamanın) transtendental şərtidir. Onu da qeyd edək ki, A.F.Losev də məhz dilin simvolluğunu və əhəmiyyətini xüsusilə vurğulayırdı.

Pol Rikyör özünün işləyib hazırladığı “mürtəce- mütərəqqi” metod əsasında hermenevtikanı

fenomenologiya ilə birləşdirərək “şərhetmə münaqişəsi” konsepsiyasını müəyyən edir. Hermenevtikanı, məhz sosial hadisələrin şərhinin metodu hesab edən P.Rikyör, bu çərçivədə müxtəlif fəlsəfi meyllərin metodlarının məcmusu kimi xüsusi reqressiv-mütərəqqi metodu müəyyən edir. Reqressiv-mütərəqqi metod özündə aşağıdakıları birləşdirir: tarixi faktların keçmiş və müasirlik vəhdətində dərki. Müəllifə görə şərhetmə, bir tərəfdən, ənənəni təsdiq edir, digər tərəfdən bu ənənə artıq müasirdir. Odur ki, müəllifə görə “üçüncü” zamana, yəni mənanın özünə müraciət etmək lazımdır.

Hermenevtika özündə məqsədi şərhetmənin semantikasını (simvollar, mənalar) üzə çıxarmalı olan dilin təhlilini əhatə edir. Məna müxtəlifliyi (çoxluğu) şərhetmədə üzə çıxır. Şərhetmənin müxtəlifliyi və onların arasında ziddiyyətlər (münaqişələr) anlamanın çatışmazlığı yox, müsbət tərəfidir. P.Rikyörə görə hermenevtik təhlil ilk növbədə hadisənin və ya simvolun şərhetmə yolu ilə anlaşılmasıdır. Hermenevtikada fakt, müəyyən semantikasi olan simvol kimi anlaşılır. Hermenevtikada dünya insanın daimi təmasda olduğu faktlardan ibarətdir. Odur ki, hermenevtikanın məqsədi bu simvolların və mənaların üzə çıxarılmasıdır. Simvollar insanın aqlında obyektivləşir və dildə ifadə olunur. P. Rikyörə görə söz dilin alleqorik funksiyasıdır (5, s.121). İşarə mətnədə maddi ifadəsini tapır. Anlama işarələrə nüfuz etmək incəsənətidir. Odur ki, hermenevtika P.Rikyör tərəfindən mətnin şərhinə nisbətən anlama əməliyyatı nəzəriyyəsi kimi dəyərləndirilir. P.Rikyör siyasətin fəlsəfəsi və hüququn fəlsəfəsi anlayışlarını bir-birinə qarşı qoyur. Siyasətin fəlsəfəsi əsasən müharibə, hakimiyyət uğrunda mübarizə, hüququn fəlsəfəsi isə sülhün bərqərar olması ilə səciyyələnir. Müəllifə görə, məhz siyasətin fəlsəfəsi, yəni müharibə və hakimiyyət uğrunda mübarizə insanda ədalət haqqında ilkin anlayış formalaşdırır (5, s.122).

Hüquqi aktlar subyektivizm cəhətinə malik ola bilərlər və bu da birmənalı qavranılmaz. Bununla belə qanunları icra edənlərlə onların icra edilməsinə nəzarət edənlər arasında ziddiyyət yaranır. Odur ki, təsfi etmə təkə dərk etmə aktı yox, həm də mətnlə onun realizəsi arasında həlqə olan zeh-

ni-iradəvi aktdır. Elmi ədəbiyyatda hüququn təfsirinin aşağıdakı üsulları ayrılır: qramatik (söz və anlayışın tədqiqi); məntiqi (anlayış və mühakimələrin mənasının şərh); sistem (konkret normanın digər hüquq normaları sistemində yerinin müəyyən edilməsinin izahı); tarixi (keçmiş nümunələrə istinad); siyasi (maraq və mənafeələrin müəyyən edilməsi); sosial-yuridik (hüquq normasında qanunvericinin iradəsinin müəyyən edilməsi). Bu baxımdan hermenevtika təfsirin metodologiyası və praktikasını tədqiq edən xüsusi elm kimi çıxış edir. Hermenevtika şərhetmə haqqında psixoloji, hüquqi, lingvistik, tarixi, məntiqi, sosial, siyasi və s. sahədə bütün bilikləri inteqrasiya edir. Odur ki, hüququn təfsirini həyata keçirən, qanunvericilik və hüquqtəbqiçilik fəaliyyəti ilə məşğul olan dövlət orqanları hermenevtik biliklərə sahib olmalıdırlar.

Hüquq fəlsəfəsində sosioloji metoddan da istifadə olunur. Belə ki, hüquqi faktın şərhini onun mahiyyətinin dərki arasında üzvi əlaqə müəyyən olunmalıdır. Sosioloji metod hüququn fenomenal mahiyyətinin dərkinə yönəlmişdir və sosiologiyanın predmeti konkret hüquq münasibətindən ibarətdir. O.Kont pozitivizm fəlsəfəsini işləyib hazırlayarkən sosial biliyi metafizik bilikdən ayırmışdır. Lakin, sosioloji metodlar hermenevtika ilə sıx bağlıdırlar.

Hüquq fəlsəfəsinin metodları sistemində sosiologiya və metafizikanın xüsusi yeri, rolu və əhəmiyyəti vardır. Metafizik metod vasitəsi ilə hüququn mahiyyətin dərkinə nail olunur, bütövlükdə metafizikanın predmetini isə hüquqi həyatın müxtəlif gerçəklikləri təşkil edir. Hüquq fəlsəfəsinin metodları və üsulları sistemə aksiologiya, sinergetika, struktur-funksional təhlil, müqayisəli hüquqşünaslıq, formal-məntiqi metodlar da aiddir. Bəzi müəlliflərin (məsələn, V.P.Malaxov və b.) fikrincə konseptual ideyalar da hüquq fəlsəfəsində metodoloji əhəmiyyət daşıyır. Belə ideyalar (məsələn, “hüquq azadlıq kimi”, “hüquq və qanun” və s) hüquq fəlsəfəsinin əsasını təşkil edirlər. Hüquq fəlsəfəsinin dərk edilməsinin konkret metodları sistem xarakteri daşıyır və onun metodologiyasını formalaşdırır. Hüquq fəlsəfəsinin metodologiyasının məzmunu konkret dərk etmə metod və vasitələrinin təsir sahəsindən genişdir.

Belə ki, istənilən yeni bilik sahəsi, yəni predmet təşəkkül tapmış mövcud bilik sistemi çərçivəsində meydana gəlir.

Hüquq ədəbiyyatında hüquq fəlsəfəsinin dərk edilməsində metodoloji prinsiplərin də mühüm əhəmiyyəti vardır. Belə ki, metodoloji xarakterli prinsiplər predmetin nəzəri dərk olunmasının ilkin şərtləridir. Hüquq fəlsəfəsinin predmeti və müxtəlif konsepsiyalarının vahid sisteminin əsası, məhz bu prinsiplər təşkil edirlər. Məsələn, elmi ədəbiyyatda hüquq fəlsəfəsinin dərkinin paradoksalıq, qeyri-universallıq, özünüqiyətləndirmə, şəksizlik, özünüqiyətlilik kimi prinsipləri göstərilir. Məsələn, paradoksalıq predmetin dərkində ziddiyyətlərin yeni səviyyəsinin həll edilməsində, şəksizlik hüquq haqqında biliklərin həqiqiləndə, özünüqiyətlilik hüququn müəyyənliyinin onun öz mənbələrində əks olunmasında və s. özünü ifadə edir.

Hüquqi aksiologiyanın öyrənmə predmeti təkcə hüquq yox, həm də dövlətdir. Hüquqi aksiologiya sahəsi özündə təbii-hüquqi aksiologiya və liberal-yuridik aksiologiya kimi spesifik sahələri əhatə edir. Hüquqi aksiologiyanın meydana gəlməsi, ümumiyyətlə təbii hüquq konsepsiyası və hüququn təbii və pozitiv hüquqa bölünməsi ilə bağlıdır. Hüquq düşüncəsi və hüququn dəyərlərinin, qanunun və dövlətin dəyərli-hüquqi mənasının şərhinin daha bütöv forması yuridik aksiologiyadır. Bu halda hüquqi ontologiyanın və qeseologiyanın vahidliyi formal bərabərlik prinsipi ilə şərtlənir.

Elmi ədəbiyyatda təbii hüququn metodoloji əhəmiyyəti və onun iki tərəfinin olduğu göstərilir. Belə ki, təbii-hüquqi yanaşma hüquqla əsas bəşəri dəyərləri vəhdətdə inikas edir. Pozitiv hüququn məzmununa təbii hüquqi tələblərə uyğun nüfuz qüvvədə olan qaydaya "təbii" ilə şərtlənmiş möhkəmlik, fasiləsizlik, müəyyənlik, ciddilik gətirən bir proses kimi baxılmalıdır. Tarixi baxımdan bir metod kimi təbii hüquqi yanaşmanın əhəmiyyəti müvafiq ideyanın dini təsəvvürlərdən ayrılması zamanı özünü göstərmişdir.

Hüquq fəlsəfəsi üzrə elmi ədəbiyyatda təbii hüquqa həm metodoloji kateqoriya kimi, həm də sosial gerçəkliyin real faktı kimi yanaşırlar. Təbii hüququn metodoloji aspekti xüsusi-elmi dərk etmə

metodları ilə bir sırada hüquqi gerçəkliyin təzahürlərinə ümumi yanaşmanı müəyyən edir. Hüquqi hadisələrin fəlsəfi baxışı onlara məhz təbii hüquq baxımından yanaşma deməkdir. Beləliklə təbii hüquq baxımından hüquqi hadisələrə yanaşmanın əsas dəyəri ondadır ki, belə yolla təkcə hüquqi hadisələrin və onunla bilavasitə bağlı olan fenomenlərin etikanın, dinin qapalı dairəsindən çıxmağa və hüququn ilkin əsaslarını görmək imkanı yaranır.

Metodologiyada şərhli baxımdan elmi ədəbiyyatda aşağıdakı yanaşmalar mövcuddur: elmi bilik; fəlsəfi bilik; sintetik bilik. Elmi bilik sahəsi kimi metodologiya özündə hüquqa nisbətən tətbiq olunan ümumelmi, xüsusi-elmi metodların sistemini müəyyən edir. Bu metodlar sırasında aşağıdakıları göstərmək olar: sosioloji, kibernetik, sistem və s. Burada metodlar haqqında təlim özü də ayrıca olaraq göstərilməlidir. Əsasən V. Kazimirçuk tərəfindən işlənmiş bu elmi yanaşmada xüsusi elmlərlə hüquqsünaslıq arasında qarşılıqlı bağlılığa diqqət verilmir. Belə çıxır ki, xüsusi elmlərlə hüquqsünaslıq ayrı-ayrılıqda mövcudurlar və burada metodologiya bir sintetik bilik sahəsi kimi göstərilir.

Metodologiyaya ikinci, yəni fəlsəfi yanaşma da mövcuddur. Bu zaman hüququn metodologiyası dedikdə fəlsəfənin əsas prinsiplərinin və kateqoriyalarının hüquqa tətbiqi başa düşülür. Əsasən C.A. Kərimov tərəfindən inkişaf etdirilən bu yanaşmaya görə belə kateqoriyalara dialektikanın və qnosologiyanın kateqoriyalarını aid etmək olar. Lakin, bu yanaşmanın çatışmazlığı ondadır ki, fəlsəfə ilə hüquqsünaslıq özündə ifadə edən yeni bir fənnin, yəni hüquq fəlsəfəsinin mövcudluğuna diqqət vermir. Elmi ədəbiyyatda metodologiyaya üçüncü yanaşmanı fəlsəfi-hüquqi yanaşma adlandırmaq olar. Belə ki, burada hüquqsünaslığa nisbətdə xüsusi bir fənnin olmasının zəruriliyi və obyektivliyi əsaslandırılır. Bu xüsusi fənn isə bilavasitə, hüquqa nisbətən dərk etmə və hüquq düşüncəsinin müxtəlif tiplərinin araşdırılması vəzifəsini həyata keçirir.

Yuxarıda göstərdiyimiz üçüncü yanaşma elmi ədəbiyyatda daha üstün hesab olunur. Belə ki, bu yanaşmada, birincisi, hüququn metodologiyası fəlsəfə və hüquq nəzəriyyəsini əlaqələndirən sist-

tetik bilik kimi göstərilir, ikincisi, metodologiya hüquq nəzəriyyəsinin əsaslarının qnoseoloji təhlilindən ibarət olan hüquq fəlsəfəsinin müəyyən aspekti kimi müəyyən edilir. Belə yanaşmada, metodologiya dünyagörüşü prinsiplərinin sistemi və əsas ideya kimi müəyyən olunur. Bu isə elmi fikirdə mövcud olan belə bir ideyanı ifadə edir ki, metod qismində ümumiləşdirilmiş bilik çıxış edə bilər. Bu baxımdan müxtəlif səviyyəli daha ümumi və mücərrəd nəzəriyyələr daha konkret nəzəriyyələrə və praktikaya nisbətən metodoloji rolunu yerinə yetirirlər.

Bütün yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək qeyd etmək olar ki, hazırda metodologiya kompleks və sintetik bilik kimi müəyyən olunub. Bu isə onu göstərir ki, hüquq fəlsəfəsinin metodologiyası metodoloji yanaşmaların kompleksidir və özündə bir sıra metodları birləşdirir.

Fəlsəfi metodlar daha ümumiləşdirilmiş metodlardır və özündə dialektik, tarixi, məntiqi, aksioloji, sistem və metafizik metodlarını birləşdirir [2,s.25].

Dialektik metod hüquqi reallığı obyektiv, hərtərəfli və inkişafda öyrənir. Dialektik metod hüququ tərkibi əsas və qeyri-əsas qanunlardan ibarət olan dialektik qanunauyğunluqlar əsasında öyrənir. Hüquqi hadisələrin təsnifləşdirilməsi, sistemləşdirilməsi zamanı, bəzi real əlaqələrdən təcrid olunması zəruri olan hallarda, ancaq kəmiyyət və keyfiyyətin müəyyən edilməli olduğu zaman metafizik metoddan istifadə olunur. Tarixi metod ilk

növbədə tarixi dövrün müəyyən mərhələlərində hüquqi hadisənin yaranması və onun inkişaf tendensiyalarının müəyyən edilməsinə kömək edir.

Məntiqi metod dərk etmə prosesinin məntiqinin aşkar edilməsinə gətirib çıxarır. Başqa sözlə, hadisələrin və proseslərin tarixi təkrarlılığının, onların ümumi prinsiplərinin və formalarının müəyyən edilməsinə şərtləndirir. Hüquq fəlsəfəsinin müəyyən olunmasında istiqamətlərdən biri də onun tarixi-məntiqi səpkidə şərhilə bağlıdır. C.A,Kərimov göstərir ki, "hüquq fəlsəfəsinin predmetini məntiqin, divlektikanın və hüquqi varlığın idraki nəzəriyyəsinin işlənilməsi kimi xarakterizə etmək olar" [3,s.9].

Sistem metodu hüququ müxtəlif elementlərdən ibarət bir sistem kimi öyrənir. İstənilən sistem bütövdür, lakin, qeyd etmək lazımdır ki, istənilən bütöv sistem deyildir. Hüquq sistemdir,odur ki,bütövdür. İstənilən bütövün mövcudluğu onun hissələrinin reallığını tələb edir. Bu baxımından qeyd etmək lazımdır ki, istənilən tarixi hüquqi tipin sisteminin bütövlüyü hüququn sahəsinin olmasını, hüququ sahəsi isə hüququn institutunun, hüququn institutu isə hüquq normasının mövcudluğunu şərtləndirir. Aksioloji metod konkret hüquqi sityasiyada olduğu kimi,həm də ondan kənarda insan üçün gündəlik reallığın və sistemli aləmin dəyərlərini üzə çıxarmağa və sistem dəyərlərini gündəlik dəyərlərdən fərqləndirməyə imkan verir.

Ədəbiyyat:

1. Гадамер Г.Г.Истина и метод.Основы философской герменевтики. М.: Прогресс,1988,с.354
2. Гетманов И.П.Философия: Учебное пособие.Ростов н/Д: Изд-во РГПУ, 2007,с.25
3. Керимов Д.А.Предмет философии права//Государство и право, 1994, №7,с.45
4. Малахов В.П. Основы философии права. Учебное пособие. М.: Культура, 2005,с.13
5. Рикёр П.Справедливое /Пер с фр. Б. Скуратова .Москва: "Логос", 2005,с.121
6. Schreiter J.Hermeneutik //Enzyklopadie zur bürgerlichen Philosophie im 19. und 20 Jahrhundert. Leipzig.1988,s,414

Абульфаз Гусейнов

Методы философии права**Резюме**

В философско-правовой теории ее предмет методологически осмыслен, а метод предметно выражен. Именно поэтому такая теория имеет методологическое значение, обладает функцией метода познания и выполняет эту роль или непосредственно, или опосредованно. Не все авторы, пишущие о философии права, касаются вопроса о ее методах. У разных авторов упоминаются неодинаковые методы познания. Многие из авторов либо не называют диалектический метод, либо указывают его в ряду с другими методами. Диалектический, а равно метафизический методы составляют духовное основание философии права. Только взяв за исходные посылки диалектические или метафизические принципы видения мироздания, можно продуктивно последовательно осмыслит сущее. В философии и, естественно, в такой ее части, как философия права, опорными составляющими основу являются два метода-диалектика и метафизика.

Huseynov Abulfaz

Philosophy of Law Methods**Summary**

In philosophical and legal theory, its subject matter is methodologically meaningful, and the method is substantively expressed. That is why such a theory has methodological significance, has a function of the method of knowledge, and performs this role either directly or indirectly. Not all authors writing about the philosophy of law concern the question of its methods. Different authors mention different methods of cognition. Many of the authors either do not call the dialectic method, or indicate it along with other methods. Dialectical as well as metaphysical methods constitute the spiritual basis of the philosophy of law. Only by taking the dialectical or metaphysical principles of the vision of the universe as the starting premises, can one successfully comprehend the existence. In philosophy and, of course, in such a part of it as the philosophy of law, the basic methods that form the basis are two methods - dialectics and metaphysics.

HEYDƏR HEYDƏROV

DİN-in Polis Akademiyası

“DİO-nun inzibati fəaliyyəti” kafedrasının
baş müəllimi, polis polkovnik-leytenantı

İNFORMASIYA CƏMIYYƏTİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: informasiya cəmiyyəti, informasiya təhlükəsizliyi, milli təhlükəsizlik, sosial media, informasiya məkanı.

Keywords: information society, information security, national security, social media, informational space.

Ключевые слова: информационное общество, информационная безопасность, национальная безопасность, социальная медиа, информационное пространство.

Məlum olduğu kimi, hər bir dövrün özünəməxsus mütərəqqi texnologiyaları cəmiyyətin formalaşmasına təsir göstərmişdir. Bu texnologiyalar zamanın tələbinə uyğun olaraq inkişaf etmiş və bu tendensiya bu gün də davam etməkdədir. Hal-hazırda yeni yaradılan texnologiyalar çox qısa bir zamanın tələblərinə cavab verməkdədir. Məhz bu baxımdan hazırkı dövrü – müasir, çox sürətlə yeniləşən dövr kimi də adlandırmaq olar.

Getdikcə qloballaşma təzahürlərinin artdığı bir şəraitdə, dünyanı informasiya məkanı olmadan təsvir etmək mümkünsüz sayılır. İnformasiya məkanının formalaşması elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafı ilə xarakterizə olunan informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) təşəkkül tapmasına səbəb oldu. İKT-nin dinamik inkişafı və bütün fəaliyyət sahələrinə nüfuz etməsi köklü dəyişikliklərə səbəb olmuş, bu sferalarda fəaliyyətin struktur, forma və üsulları, perspektiv istiqamətləri ciddi transformasiyaya məruz qalmışdır. İKT-nin sürətli inkişafı əməyin səmərəliliyinin artırılması, eləcə də, insanın intellektual və mədəni inkişafı baxımından yeni imkanlar açır.

İKT-nin inkişaf etdirilməsi zərurəti indiki dövrdə daha çox hiss olunur. Bu texnologiyaların sürətlə inkişafı və yayılması bəşəriyyətin inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır. Ona görə də informasiya cəmiyyətinin xüsusiyyətlərini və inkişaf tendensiyalarını İKT müəyyən edir. Bu gün yeni texnologiyalar həndəsi silsilə ilə hərtərəfli və dinamik inkişaf prosesindədir. Qloballaşan dünyada informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişaf etdirilməsi və yayılması böyük zərurətə çevrilir. İKT sahəsində əldə edilən nailiyyətlər praktiki əhəmiyyətə malikdir və bu nailiyyətlər cəmiyyətin bütün sahələrinə çevik şəkildə tətbiq edilməkdədir. Buna görə də hazırda cəmiyyət, proqnozlaşdırılması mümkün olmayan transformasiyalar dövrünü yaşayır. Belə ki, insan fəaliyyətinin bütün sahələrində baş verən kompleks dəyişikliklər informasiya cəmiyyətinin aktual problemlərinin araşdırılmasını tələb edir.

Hazırda İKT cəmiyyətin bütün sahələrinə geniş nüfuz etməkdədir. Bunun nəticəsində bəşəriyyət yeni inkişaf mərhələsinə – informasiya cəmiyyətinin formalaşması dövrünə qədəm qoyur.

Əksər ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da informasiya cəmiyyətinin formalaşması strateji məsələ kimi qarşıya qoyulmuş və müasir cəmiyyətə inteqrasiya səviyyəsi dövlətin iqtisadi inkişaf dərəcəsini əks etdirən amilə çevrilmişdir.

Ölkəmizdə informasiya cəmiyyətinin qurulması dövlət siyasətinin əsas prioritetlərindən biri kimi qəbul edilmişdir. İnformasiya cəmiyyətinin qurulmasının əsas vəzifələrinə bu cəmiyyətin hüquqi əsaslarının yaradılması, ölkənin iqtisadi, sosial və intellektual potensialının möhkəmləndirilməsi, müasir informasiya-kommunikasiya infrast-

rukturunun formalaşdırılması, informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, qlobal informasiya fəzasına inteqrasiya və digər vacib məsələlər daxildir.

İnformasiya texnologiyaları hazırda ölkəmizdə hüquqi dövlət quruculuğu, güclü iqtisadiyyatın yaradılması, ölkənin müdafiə qüdrətinin yüksəldilməsi, əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılması, inkişafının təmin edilməsində və digər məsələlərin həllində mühüm rol oynayır. Bütün bu deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, informasiya cəmiyyəti sənaye cəmiyyətindən fərqli olaraq daha intellektual cəmiyyətdir və insanların yüksək təhsilli, bacarıqlı, qərarlı, hərtərəfli inkişafı üçün real şərait yaradır.

Son zamanlar dövlət orqanları ilə vətəndaşlar arasında qarşılıqlı kiber əlaqələrin yaradılması informasiya cəmiyyətinin ən vacib, prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir.

Yeni informasiya texnologiyaları bu gün elə sürətlə inkişaf edir ki, onun doğuracağı fəsadlar ya əvvəlcədən təsəvvürə belə gəlmir, ya da cəmiyyət tərəfindən bu problemlər çox gec dərk edilir.

Ümumiyyətlə, belə bir fikir mövcuddur ki, elmi-texniki tərəqqi hər hansı kritik həddi aşdıqdan, inkişafın müəyyən mərhələsinə çatdıqdan sonra bəşəriyyət əleyhinə işləməyə başlayır. Bu fikrin sübutu kimi nüvə texnologiyasını, sənayenin inkişafı nəticəsində yaranmış ciddi ekoloji problemləri, texnogen qəzalara və s. göstərmək olar [7].

Analoji vəziyyət informasiya texnologiyaları sahəsində də yaranmışdır. İnformasiya texnologiyalarının informasiya cəmiyyətinə inteqrasiyanın müsbət tərəfləri ilə yanaşı, informasiya təhlükəsizliyi kimi mənfi tendensiyaların da təşəkkül tapmasına, ayrı-ayrı şəxslərin, təşkilatların və bütövlükdə dövlətlərin informasiya resursları üçün ciddi təhlükələrin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Elmi-texniki tərəqqinin inkişafı artdıqca şəxsiyyətin, cəmiyyətin, dövlətin informasiya təhlükəsizliyi artmaqdadır və onun təhlükəsizliyi dövlət siyasətində müvafiq yeri tutmalıdır.

İnformasiya irimiqyaslı qəzalara, hərbi konfliktlərə, dövlət idarəçiliyi, maliyyə sistemi və elmi mərkəzlərin fəaliyyətinin pozulmasına səbəb

ola bilən faktora çevrilmişdir. Cəmiyyətin informasiyalaşdırılması səviyyəsinin artması onun informasiya təhlükəsizliyini daha etibarlı edir.

Müasir cəmiyyətin inkişafı informasiya mühitinin artan rolu ilə xarakterizə olunur. İnformasiya mühiti dövlətin siyasi, iqtisadi, müdafiə və digər sistemlərinə aktiv təsir edən cəmiyyətin həyatının ən vacib faktorlarından biridir. Hazırda informasiya milli strateji resurs olub, dövlətin ən əsas sərvətlərindən biri hesab edilir. İnformasiyalaşdırmanın təsiri altında cəmiyyətin bütün sahələri çeviklik və dinamiklik kimi yeni keyfiyyətlər almaqdadır.

İnformasiya cəmiyyətinin uğurlu, dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması səviyyəsindən birşəbə asılıdır. Müasir dünyada rəqəmsallaşdırma və virtual münasibətlər genişləndikcə informasiya təhlükəsizliyinin rolu da artmaqdadır.

Cəmiyyətin, dövlətin və əhalinin informasiyadan asılılığının getdikcə artdığı bir dövrdə kiber-təhlükəsizliyin təmin edilməsi strateji məsələyə çevrilir, informasiya resurslarının dayanıqlı və təhlükəsiz fəaliyyətinin təmin olunmasının vacibliyi aktuallaşır.

Müasir dövrdə informasiya cəmiyyətinin formalaşmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edən sahələrdən biri də sosial mediadır. Sosial media təkcə rahat ünsiyyət və fayl paylaşım platforması deyil, həm də ictimai-siyasi təsir və idarəetmə aləti, qarşılıqlı və informasiya müharibəsi meydanıdır. Sosial media onu istifadə edənlərin məqsədlərindən asılı olaraq milli təhlükəsizliyə bir sıra təhdidlər də yarada bilər.

Sosial medianın ənənəvi media ilə müqayisədə bir sıra üstünlükləri var: sosial media əlyətərlidir; minimal xərc tələb edir; hamı üçün açıqdır – istənilən şəxs qlobal kommunikasiya platformasına qoşula və informasiya mənbəyi kimi çıxış edə bilər; daha dinamik və çevikdir; əks əlaqə imkanları genişdir – auditoriyanın informasiya mənbəyi ilə qarşılıqlı təsir imkanı var; yüksək dərəcədə fərdiləşmə təklif edir; insanları vahid platformada birləşdirir və böyük həcmdə informasiya mübadilə etməyə imkan verir. Sosial media istifadəçilərinin auditoriyası olduqca müxtəlifdir. Adı istifadəçilər sosial mediadan ünsiyyət, tanışlıq, gündəlik həya-

ta aid məlumatların, şəkillərin paylaşımı vasitəsi kimi yararlanırlar. Sosial medianın səmərəli əks əlaqə imkanları onu əlverişli kommunikasiya və təsir kanalına çevirir.

Sosial media özü ilə bir sıra təhlükələr dəgətirir. Bu təhlükələr fərdlərə, sosial qruplara, bütövlükdə, dövlətə və cəmiyyətə yönələ bilər. Son illərdə sosial medianın milli təhlükəsizliyə təhdidlər yarada biləcəyi narahatlıqları bütün dünya ölkələrində dövlət hakimiyyəti orqanlarının nümayəndələri tərəfindən dəfələrlə bəyan edilmişdir. Burada müxtəlif risk ssenariləri mümkündür: terrorçular tərəfindən sosial mediadan vasitə kimi geniş istifadə edilməsi, xarici qüvvələr tərəfindən ölkənin daxili siyasətinə təsir aləti kimi istifadə edilməsi və s. Bu narahatlıqların təcrübi əsası da var və “ərəb baharı” sübut etdi ki, sosial media kütlələri yönləndirmək, hadisələri dramatikləşdirmək, sosial dəyişikliklər, inqilablar etmək üçün güclü silahdır.

Bir sıra dövlətlərin sosial media ilə əlaqədar əsas narahatlığı onun terrorçu, ekstremist, radikal qruplar tərəfindən istifadə edilməsidir. İnternetdə mütəşəkkil terrorçuluğun əksər hissəsi sosial media vasitəsi ilə həyata keçirilir. Sosial media terrorçulara bir neçə saniyədə milyonlarla insana müraciət etmək imkanı verir. Terrorçu qruplar öz müraciətlərini YouTube, Facebook, Twitter kimi saytlarla yayırlar, onların vasitəsi ilə yüz minlərlə insanı öz sıralarına cəlb edirlər. Bəzən ölkələr çıxış yolunu müəyyən sosial media saytlarına giriş məhdudlaşdırmaqda görürlər.

Müasir dövrdə cəmiyyətin həyatına, ictimai proseslərə təsirləri aradan qaldırmaq, milli təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədilə bir sıra ölkələrdə dövlətin kütləvi informasiya vasitələrinin məzmunu və yayılması üzərində nəzarət və ya qadağaların qoyulması tətbiq olunmaqdadır. İnternet senzura senzuranın ən yeni növlərindən biridi, dövlət, hökumət orqanları, İnternet provayder və internetə nəzarət etmək imkanı olan şirkət və təşkilatların istifadəçilərin İnternetdəki fəaliyyətinə nəzarət və ya qadağalar qoyması deməkdir.

Çin Xalq Respublikasında sosial media yerli və milli olduğundan, sistem dövlət tərəfindən nəzarətdə saxlanılır və xalqın nə düşündüyünü izləmək xüsusi xidmət orqanları üçün çətinlik yarat-

mır. Belə ki, 2006-cı ildə Google axtarış sisteminin dövlət tərəfindən filtrasiya olunmuş Çin variantının istifadəyə verilməsi ölkənin İnternet məkanının bütünlükdə nəzarətdə saxlanılmasına imkan vermişdir. Google axtarış sistemində tətbiq olunan

İnternet senzura senzuranın ən yeni növlərindən biridi, dövlət, hökumət orqanları, İnternet provayder və internetə nəzarət etmək imkanı olan şirkət və təşkilatların istifadəçilərin İnternetdəki fəaliyyətinə nəzarət və ya qadağalar qoyması deməkdir

Kembridj Analitik Şirkətinin məlumatına görə Facebook tərəfindən tətbiq edilmiş insan xarakterini axtaran xüsusişdirilmiş maşın müəyyən tip auditoriyaya yönələ bilən, onların fikirlərini qarışdırmaqla auditoriyanın şüuruna təsir göstərə bilər. Belə sistemlər tərəfindən, eləcə də sosial media vasitəsilə yayımlanan məlumatlar sosial şəbəkə istifadəçilərini manipulyasiya etməyə imkan verir.

Sosial şəbəkə baxışlarına görə, bəşəriyyət çox böyük sayda cəmiyyətlərdən ibarətdir, hər bir insan eyni zamanda bir neçə cəmiyyətin üzvüdür. İnsanın ünsiyyətdə olduğu şəxslərin hər biri də, öz növbəsində, bir neçə cəmiyyətin üzvüdür. Bu əlaqələr zənciri bütün bəşəriyyəti əhatə edən bir çox informasiya kanalları yaradır. İnformasiya bu kanallar vasitəsilə istənilən miqyasda yayıla bilər, çünki kiçik dünya modelinə görə yer üzərində bütün insanlar ortaqları tanışları vasitəsi ilə bir-birilə əlaqəlidirlər və adətən, ortaqların sayı 6-dan çox deyil [1].

İnformasiya təhlükəsizliyi ilə bağlı hüquqpozumaların inkişaf meyliklərinə nəzər salarkən demək olar ki, bank və maliyyə sahələri ilə bağlı olan kibercümlər nisbi azalmış, əvvəllər mövcud olmayan Elektron Hökumət kimi sistemlərin, kritik infraquruların İnternet şəbəkəsinə inteqrasiya olunması prioritet hədəflərə çevirmişdir.

Kritik əhəmiyyətli infraquruların əsas hədəf kimi seçilməsində məqsəd cəmiyyətin və dövlətin fəaliyyətini iflic vəziyyətə gətirib çıxarmaq olduğu üçün belə hücumların, kibermüharibələrin, kibercümlərinin təşkili planlı şəkildə xarici ölkələrin xüsusi xidmət orqanları tərəfindən həyata keçirilir.

Kritik infrastrukturların əsas hədəf kimi seçilməsində digər səbzlərdən biri də paylanmış xidmətlərdən imtina hücumunun (DDoS (Distributed Denial of Service)) təşkilidir.

İnformasiya mühiti dövlətin siyasi, iqtisadi, müdafiə və digər sistemlərinə aktiv təsir edən cəmiyyətin həyatının ən vacib faktorlarından biridir. Dövlətin milli təhlükəsizliyi informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Hal-hazırda informasiya milli strateji resurs olub, dövlətin ən əsas sərvətlərindən biri sayılır. İnformasiyalaşdırmanın təsiri altında cəmiyyətin bütün sahələri çeviklik və dinamiklik kimi yeni keyfiyyətlər almaqdadır. Lakin eyni zamanda informasiya təsirindən ictimai proseslərin potensial zəifliyi artır.

İnformasiya təhlükəsizliyinin digər mənfi amillərindən biri də onun ictimai təfəkkürə, cəmiyyətin həyatına, davranışına olan mənfi təsiri.

Elmi-texniki tərəqqinin inkişafı artıqca şəxsiyyətin, cəmiyyətin, dövlətin informasiya təhlükəsizliyi riski artmaqdadır və onun təhlükəsizliyi dövlət siyasətində müvafiq yeri tutmalıdır.

Hazırda hər bir dövlətin maraqları yalnız coğrafi məkanda deyil, eyni zamanda virtual aləmdə də qorunması xüsusi əhəmiyyət daşımağa başlayır. İnformasiya təhlükəsizliyi milli təhlükəsizlik sisteminin ən mühüm istiqamətlərindən birinə çevrildiyi müasir dövrdə informasiya təhlükəsizliyinin kompleks təminatını həyata keçirmədən milli suverenliyin qorunması, beynəlxalq terrorizm, kibercinayətkarlıq, iqtisadi sahədə cinayətlərlə mübarizə, şəxsi həyatın toxunulmazlığının təmin edilməsi kimi problemlərin həlli mümkün deyil.

İnformasiya texnologiyalarının, coğrafi cəhətdən paylanmış kompüter sistemlərinin və şəbəkələrinin, ümumi istifadə üçün nəzərdə tutulmuş informasiya və şəbəkə resurslarının sürətli inkişafı sahəsində informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi çox ciddi məsələyə çevrilmişdir.

Kompüter sistemlərinin və şəbəkələrinin gündəlik xidməti fəaliyyəti və şəxsi məqsədlər üçün geniş istifadəsi cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrində informasiya texnologiyalarına, o cümlədən informasiya resurslarına münasibətdə ciddi dəyişiklər

yaratmışdır. Nəticədə, şəxsi maraqların, niyyətlərin və tələbatların ödənilməsi məqsədilə informasiya sistemlərinin işinə qanunsuz müdaxilə, qəsdən və ya təsadüfən, qərəzli və qərəzsiz şəkildə bu sistemlərə daxil olmaq, onları sıradan çıxartmaq, informasiya resurslarında və sistem parametrlərində dəyişiklər aparmaq, onları istifadə və məhv etmək kimi təhlükəli hallar günbəgün çoxalır.

Yer kürəsini bütünlükdə hörmək toru kimi örtən İnternet şəbəkəsi informasiya təhlükəsizliyi probleminin daha da kəskinləşməsinə təkan verən əsas amillərdən biridir. Dünyanın istənilən nöqtəsindən İnternet şəbəkəsinə qoşulmaq, onun vasitəsilə müxtəlif növ məlumatları ötürmək və almaq mümkünlüyü xidməti istifadəçilərə öz iş yerlərini və evlərini tərk etmədən praktiki olaraq istənilən ölkədə olan müxtəlif informasiya sistemlərinə və məlumat bazalarına qoşulmaq, eləcə də onları maraqlandıran zəruri informasiya ilə tanış olmaq və məlumatları əldə etmək imkanı verir.

İnternet şəbəkəsi istifadəçi qismində onun xidmətlərindən istifadə edən hər bir şəxsə, o cümlədən kibercinayətkarlara da öz cinayət niyyətini həyata keçirmək üçün tamamilə eyni imkanlar yaradır. Bu gün informasiya texnologiyaları, telekommunikasiya sistemləri, İnternet şəbəkəsi müxtəlif kateqoriyalı insanlar, o cümlədən terrorçu qruplar, kibercinayətkarlar, düşmən ölkələrin xüsusi xidmət orqanları tərəfindən informasiya mübarizəsi, qarşılıqlı, hətta müharibəsi vasitəsi və aləti kimi istifadə edilir.

İnternetin köməyi vasitəsilə cinayət törədilməsinə yönəlmiş qanunsuz fəaliyyətin diapazonu və imkanları uşaq pornoqrafiyalarının yayılmasından, fərdi məlumatların fişinq edilməsi, silah və narkotik vasitələrin alqı-satqısı, DDoS-hücumlar, ziyanverici proqramların yayılması və dələduzluq kimi sahələri əhatə edir. Qlobal miqyasda kibercinayətkarlıqda artma tendensiyası müşahidə olunur [7].

İnformasiyanın mühafizəsinə yönəlmiş əsas təhlükələrdən biri ziyanverici proqramlardır. Belə ziyanverici proqramlar yalnız verilənlərin tamlığı üçün deyil, eyni zamanda sistemin normal fəaliyyət göstərməsi üçün də təhlükə yarada bilər.

Kompyuter virusları müxtəlif vasitələrlə bir

kompyuterdən digər kompyuterə keçməyə cəhd edən, verilənlərin dəyişdirilməsi və ya silinməsinə səbəb olan və ya istifadəçinin işinə mane olan, digər proqramlarda gizlənmiş kiçik həcmli proqramlardır. Virus proqramları özlərini təxminən bioloji virus kimi aparır: çoxalır, maskalanır və ziyanlı təsirlər göstərir. Virus özgə informasiya daşıyıcılarından, elektron poçt və ya İnternet resurslarından istifadə edilən zaman təhlükə yarada bilər. Viruslar bütün kompyuter və şəbəkə mühitlərində yayıla bildiyindən, informasiya hücumlarında onlardan daha geniş istifadə edilir. Hal-hazırda informasiya hücumlarında istifadə olunan vasitələrin bütün növləri arasında kompyuter virusları daha çox təhlükəlidir. G Data Software şirkətinin hesabatında bildirilmişdir ki, dünyada hər 15 saniyədə bir virus yaradılır və təhlükəli virusların sayı 2 milyondan artıqdır. Virusun xüsusiyyətini onun konkret proqrama istiqamətlənmiş olmaması, öz-özünə çoxalma imkanına malik olması, proqramın daxilində yerləşməsi, əlaqə xətləri, kompyuter şəbəkəsi ilə ötürülməsi və informasiya sistemini sıradan çıxara bilməsi və s. təşkil edir.

Sərhədsiz kiberməkan fərdlərə və qruplara dövlətlərin hüquq sistemlərindəki boşluqlardan cinayətkar məqsədlər üçün istifadə etməyə şərait yaradır. Kibercinayətkarlıq əksər hallarda cinayətkar və zərərçəkənin müxtəlif yurisdiksiyalarda yerləşməsi səbəbindən hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən bu cür cinayətlərin istintaqı və mühakimə olunmasına maneə törədir [2]. Beləliklə, cinayətlərinin kriminallaşmış tərkiblərinin, onların vəziyyətinin təhlili və inkişaf tendensiyalarının qarşısının alınmasında cinayət-hüquqi və təşkilati-texniki vasitələrin kompleksli tədqiqatına zərurət yaranmışdır.

Avropa Şurasının (AŞ) 2001-ci ildə Budapeştdə imzalanmış və 2004-cü ildə qüvvəyə minmiş Kibercinayətkarlıq və ya Budapeşt Konvensiyası kibercinayətkarlıqla mübarizədə tarixi nailiyyət hesab oluna bilər və bu günə qədər müvafiq sahədə aparıcı və ən çox istinad olunan beynəlxalq sənəddir [3]. 2018-ci ilə qədər Budapeşt Konvensiyası Avropa Birliyinə qoşulmuş bütün ölkələrlə yanaşı, ABŞ, Yaponiya və Avstraliya da daxil olmaqla dünyanın 62 ölkə tərəfindən ratifikasiya edilmişdir [4]. Azərbaycan Respublikası tərəfindən

Budapeşt Konvensiyasını 30 iyun 2008-ci ildə imzalamış, 30 sentyabr 2009-cu ildə isə ratifikasiya olunmuşdur. Milli qanunvericiliyin həmin Konvensiyadan irəli gələn öhdəliklərə uyğunlaşdırılması məqsədilə Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinə və digər normativ-hüquqi aktlara müvafiq əlavə və dəyişikliklər edilmişdir [5].

İnformasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 aprel 2014-cü il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya" ölkənin informasiya məkanının təhlükəsizliyinin təmin olunması, bu sahəni tənzimləyən normativ hüquqi bazanın inkişaf etdirilməsi, bu istiqamətin əsas məqsədləri kimi müəyyən edilmiş və aşağıdakıların həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- informasiya təhlükəsizliyi sahəsində vahid dövlət siyasətinin, hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi;
- ölkənin milli informasiya məkanının və infrastrukturunun, o cümlədən informasiya təhlükəsizliyini təmin edən sistemin inkişaf etdirilməsi;
- ölkənin informasiya əlaqələrində xarici ölkələrdən texniki və texnoloji asılılığın azaldılması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- Elektron hökumət infrastrukturunun informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;
- elektron təhlükələr barədə ölkə səviyyəsində məlumatlandırmanın həyata keçirilməsi;
- kibertəhlükəsizliyin gücləndirilməsi istiqamətində müvafiq texniki və metodiki vasitələrin yaradılması, tövsiyələrin hazırlanması və metodiki dəstəyin göstərilməsi;
- uşaqların qanunazidd məzmunlu saytlardan qorunması üçün "təhlükəsiz internet" mexanizminin işlənilməsi və tətbiqi;
- dövlət və qeyri-dövlət informasiya infrastrukturunu subyektlərinin kibertəhlükəsizlik üzrə fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsi;
- ölkənin informasiya təhlükəsizliyi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın təmin olunması.

Müasir dövrdə hər bir dövlətin milli informasiya infrastrukturunu qlobal sistemdə birləşmiş internet şəbəkəsi ilə sıx bağlıdır. Məhz buna görə də bu növ cinayətkarlıq dövlətin milli təhlükəsizliyi

üçün ciddi təhlükəyə çevrilib. Belə ki, heç bir dövlət bu növ cinayətkarlıqla ayrılıqda mübarizə aparmaq iqtidarında deyil. Bu cinayətkarlıqla səmərəli mübarizə aparmaq üçün beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində hüquqi tənzimləmə mexanizmləri hazırlanmalı və dünya birliyinin heç bir dövləti bu sahədə qəbul olunmuş standartlardan kənar qalmamalıdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, əsas Ümummilli Lider Heydər Əliyev tərəfindən 17.02.2003-cü ildə qoyulmuş “Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya” Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən dövlətin prioritet istiqaməti kimi müəyyən olunmuşdur. Qeyd olunan faktorlar bir daha milli informasiya infrastrukturuna daxil olan mühüm strateji obyektlərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sisteminin yaradılması üzrə tədbirlər kompleksinin işlənilib hazırlanmasının vacibliyini əsaslandırır.

29.03.2018-ci il tarixdə imzalanmış “İnformasiya Təhlükəsizliyi üzrə Koordinasiya Komissiyasının yaradılması haqqında” Sərəncam informasiya təhlükəsizliyinə təhdidlərin qiymətləndirilməsini, o cümlədən belə təhdidlərin əsas mənbələri, istiqamətləri, formaları, vura biləcəyi zərər və təsirləri ilə bağlı təhlillərin aparılmasını, mümkün təhdidlərin qarşısının alınması və qabaqlanması

sahəsində müvafiq dövlət orqanlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsini, birgə tədbirlərin planlaşdırılması və həyata keçirilməsini təmin edəcəkdir. Sərəncam, informasiya sistemlərinə və ehtiyatlarına kibercinayətlər və kibertəhlükə hallarında əlaqələndirilmiş işin təşkili və birgə əks tədbirlərin həyata keçirilməsi, internet informasiya ehtiyatlarında Azərbaycan Respublikasının milli maraqları əleyhinə məqsədyönlü şəkildə yayılan saxta məlumatların mənbəyinin təxirə salınmadan müəyyən edilməsi və bu barədə müvafiq orqanların dərhal məlumatlandırılmasına yönəlmişdir.

Bununla bərabər Avropanın və dünyanın aparıcı ölkələrinin təcrübələri tam şəkildə təhlil edilərək “Azərbaycanın kibertəhlükəsizlik strategiyasının” beynəlxalq təcrübə əsasında qəbul edilməsi ölkədə kibertəhlükəsizlik sahəsində aparılan fəaliyyətin daha da mütəşəkkilləşdirilməsinə və təkmilləşdirilməsinə, milli təhlükəsizlik siyasətinin möhkəmlənməsinə xidmət edəcəkdir. Kibercinayətkarlıqla effektiv mübarizənin aparılması, ölkəmizə qarşı ola biləcək kibertəhdidlər, onların qarşısını almaq üçün tədbirlər, kritik infrastrukturda kibertəhlükəsizlik tədbirlərinin həyata keçirilməsi və elektron hökumət infrastrukturunun təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün kibertəhlükəsizlik strategiyasının hazırlanması və qəbul edilməsi ölkədə kibertəhlükəsizliyin qorunmasında mühüm rol oynayacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Əliquliyev R.M., İmamverdiyev Y.N., Abdullayeva F.C., Sosial şəbəkələr.Bakı,“İnformasiya Texnologiyaları” nəşriyyatı, 2010, 287 s
2. Wall D. S. The Transformation of Crime in the Information Age, 2007, Wiley, 2007, 288 p.
3. Convention on Cybercrime, Budapest, 21 November 2011, <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/185.htm>
4. <https://www.coe.int/ru/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/185/signatures>
5. “Kibercinayətkarlıq haqqında” Konvensiyanın Təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 30 sentyabr 2009-cu il, <http://www.cert.az/konvensiya.html>
6. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 aprel 2014-cü il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya”
7. Qasimov V.Ə. İnformasiya təhlükəsizliyinin əsasları. Dərslik. Bakı 2009, s. 340

Гейдар Гейдаров**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА****Резюме**

Современный этап развития общества характеризуется возрастающей ролью информационной среды. Информационная безопасность подразумевает защиту информации и его носителей от различного рода опасностей. Незащищенность информационного общества перед многочисленными рисками ставит уголовное право перед лицом новых трудностей. Эффективная борьба с киберпреступностью составляет приоритет государственной политики.

Haydar Haydarov**ACTUAL PROBLEMS OF THE INFORMATION SOCIETY****Summary**

The growing role of society in the development of the information environment is characterized by a modern stage. Information security data and protect it takes the form of various types of media. The vulnerability of the information society in the face of the numerous risks facing the criminal justice system has created new problems. Conducting an effective fight against cybercrime is this essential task of public policy.

УДК – 340.14

ИЛЬХАМ АЛИЕВ

ведущий научный сотрудник Института
Права и Прав Человека НАНА,
доктор философии по праву
e-mail: ilham-aliyev0@mail.ru

МОРАЛЬНО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ ГОСУДАРСТВА И ГРАЖДАН ПРИ КАРАНТИННЫХ ОГРАНИЧЕНИЯХ

Açar sözlər: hüquq və azadlıqlar, dövlət, ali dəyər, məhdudiyyətlər, qarşılıqlı öhdəliklər, vəzifə, mənəvi tələblər, qanunvericilik

Ключевые слова: права и свободы, государство, высшая ценность, ограничения, взаимные обязательства, обязанность, требования морали, законодательство

Keywords: rights and freedoms, state, supreme value, restrictions, mutual obligations, duty, moral requirements, legislation

После Второй мировой войны, Всеобщая декларация прав человека, которая была принята Организацией Объединенных Наций 10 декабря 1948 года, привела к тому, что в законах многих стран нашли отражение различные нормы этой Декларации (1). Азербайджанская Республика, как независимое государство, присоединилась к Всеобщей декларации прав человека и ратифицировала ее. За истекший период после провозглашения независимости и в Конституции Азербайджанской Республики, и в других нормативно-правовых актах в сфере защиты прав и свобод человека были созданы формы правового обеспечения, усовершенствована деятельность государственных органов, занимающихся надежной защитой прав человека.

Статья 12 Конституции Азербайджанской Республики закрепляет «обеспечение прав и свобод человека и гражданина, достойного уровня жизни гражданам Азербайджанской Республики» в качестве высшей цели государ-

ства. Как видно, права и свободы человека и гражданина закрепленные Конституцией Азербайджанской Республики, как наивысшая ценность определяет их обеспечение в качестве составной части высшей цели государства [2].

Несомненно, что в каждом обществе существуют определенные стандарты поведения, т.е. нормы морального и правового характера, которыми руководствуются люди. Отклонение от этих норм, особенно массовые, способны причинить обществу серьезный урон, вплоть до полного его распада. Поэтому отклоняющееся поведение в любом обществе осуждается и наказывается [3, 196].

Права и свободы человека – единственная ценность, которая признается в государстве высшей. Ни одна другая конституционная ценность такой значимости не имеет, а следовательно, располагается по отношению к ней на более низкой ступени и не может ей противоречить. Права граждан пользуются приоритетом при осуществлении всей государственной деятельности.

Понятие «высшая ценность» не юридическая, а философско-нравственная категория. Но, как справедливо отмечено в науке конституционного права, когда «она попадает в конституционный текст, то превращается в категорию правовую, т.е. обязательное правило для всех членов общества» [4, 99].

В литературе высказаны разные мнения относительно закрепления в тексте Конституций стран-участниц СНГ формулировки о высшей

ценности прав и свобод. Например, Г.В. Мальцев считает, что такая конституционная формулировка идет вразрез с морально-этическими установками христианского мира [5, 265-267]. Другие авторы указывают на то, что «...закрепление прав и свобод в качестве высшей ценности – это не столько дань моде или стремление перенести зарубежный опыт на отечественную почву, сколько желание государства сломать вековое, бесправное существование человека и выработать новый подход к самой личности» [6, 25]. Можно согласиться с тем, что на конституционном уровне предпринята попытка уйти от всевластия государства и бесправия личности с использованием имеющейся конституционной практики современных государств. Уже сама сущность конституционных норм заключается в обеспечении согласия и компромисса в обществе, раскрытии потенциала каждой личности при необходимой государственной поддержке и помощи. Поэтому провозглашение прав и свобод человека и гражданина в качестве высшей ценности можно рассматривать как созидательное, целенаправленное движение в сторону ломки сложившихся стереотипов и утверждения реальной ценности человеческой личности.

Чаще всего права индивида нарушаются государством и поэтому тезис о приоритете прав и свобод личности должен означать в первую очередь верховенство прав индивида над государством, т.е. права и свободы личности ставят пределы для государственной власти. В каком-то смысле это может означать торжество моральных принципов, когда слабая сторона, в лице прав индивида, не поглощается сильной стороной, т.е. государством.

Произошедшая весной 2020 года пандемия новой коронавирусной инфекции COVID-19, проявления которой продолжаются и в настоящее время, стала серьезнейшим вызовом не только для экономических и политических систем, но и для механизмов реализации и защиты основных прав и свобод человека, активно формировавшихся в последние десятилетия. В числе стран, столкнувшихся с указанными вызовами, оказалась и Азербайджан-

ская Республика.

В целях борьбы с новой коронавирусной инфекцией в большинстве стран были приняты ограничительные и запретительные меры, которые формально не отвечали признакам чрезвычайной ситуации, но содержали предписания, характерные для них. Например, формально в ряде других стран были приняты меры, которые характеризуются как режим повышенной готовности, а также иные ограничительные меры санитарно-эпидемиологического характера. Такие меры не соответствовали режиму чрезвычайной ситуации, который не был введен, но ориентировали государственные органы и население на соответствующее этому режиму поведение. Эти меры не содержали прямого запрета или ограничения прав и свобод, содержащихся в Законе Азербайджанской Республики «О чрезвычайной ситуации», но накладывали ряд ограничений на права населения и налагают на него дополнительные обязанности [7]. При этом одновременно был введен ряд дополнительных полномочий организационно-распорядительного и запретительного характера для органов власти. Особый карантинный режим (ОКР) у нас в стране введен в соответствии со статьей 25 Закона АР «О санитарно-эпидемиологическом благополучии» [8]. Интересно, что Закон был принят в 1992 году и, несмотря на внесение в него некоторых изменений, все еще действует и находится в силе. В соответствии со статьей 25 этого Закона, «При угрозе возникновения или распространения инфекционных, паразитарных, неинфекционных массовых заболеваний правительство Азербайджанской Республики, главные государственные санитарные врачи в пределах своей компетенции вводят в установленном порядке на соответствующих территориях или объектах особые условия и режимы труда, учебы, передвижения, перевозок, а при необходимости проводят работы по обеззараживанию, дезинфекции, дезинсекции, дератизации и дезактивации, направленные на предупреждение возникновения и распространения этих заболеваний и их ликвидацию» [7].

ОКР, вступивший в силу 24 марта, позже был ужесточен Постановлениями Кабинета министров АР № 120 от 30 марта 2020 года и № 124 от 2 апреля 2020 года. Как видно из статьи закона, приводимой в качестве правовой основы особого карантинного режима, этот режим может вводиться «на соответствующих территориях или объектах». Однако, указанный ОКР, как известно введен по всей стране, что несколько не совпадает с буквой упомянутого закона. С другой стороны, налагаемые ОКР ограничения, например ограничение свободы передвижения, и возлагаемые на людей дополнительные обязанности наводят на определенные сомнения по поводу их соответствия, как Конституции Азербайджана, так и конвенциям, подписанным нашей страной.

Наиболее показательными стали практически в полном объеме выполняемые населением меры соблюдения режима самоизоляции, контролируемые посредством новых коммуникационных технологий, в частности, специальных приложений на мобильных телефонах, переход на удаленную работу, запрет на поездки не только в другие регионы, но и в рамках конкретного населенного пункта, соблюдение «масочного режима» и социальной дистанции и т.п. Существует еще один аспект, на который хотелось бы обратить внимание – это понятие «самоизоляция». Сама категория «самоизоляция» вошла в юридический оборот только в прошлом году, однако юридически она не закреплена на уровне законодательных актов, что приводит к неоднозначному ее толкованию, как со стороны государственных органов, так и со стороны граждан. Полагаем, что данное понятие целесообразно определить законодательно и предусмотреть юридические механизмы самоизоляции, а также последствия ее несоблюдения. Хотелось бы отметить, что данное понятие не определено и в законодательстве иностранных государств.

В правовой теории категория «обязанность» означает все «...то, что входит в круг действий, поступков, обязательных для выполнения» в соответствии с законом или внутренним убеждением. Юридическая обя-

занность — это вид и мера должного поведения участника правоотношения, которое он обязан осуществить для того, чтобы субъективное право другого участника было реализовано [9, 503].

На наш взгляд, можно согласиться с определением юридической обязанности, которое дано в теории права. Под такой обязанностью понимаются установленные законом вид и мера должного, рационального, целесообразного, общественно необходимого, объективно обусловленного поведения, призванного внести порядок и умиротворение в жизнь [10, 270]. Иначе говоря, юридическая обязанность представляет собой долженствование, или долг, возложенный на кого-либо на основании закона. Долг – это все должное, или то необходимое, что надлежит исполнить тому, на ком он лежит [11, 461].

Под конституционной обязанностью Азербайджанского государства следует понимать закрепленное в Конституции АР должное, особо социально значимое, объективно обусловленное поведение государства (его органов и должностных лиц), направленное на обеспечение общего блага всех и каждого. Конституционная обязанность государства – это своего рода высший, можно сказать моральный долг государства перед обществом и гражданами. Важнейшее место в Основном Законе занимают права и обязанности человека и гражданина, определяющие сферу индивидуальной автономии личности и закрепляющие взаимные обязательства государства и гражданина.

Государство также должно обеспечивать, чтобы финансовые соображения не ограничивали доступ людей к тестированию, профилактике и лечению COVID-19. В Азербайджане множество граждан говорит, что из-за своего материального положения избегают обращаться к врачу или покупать назначенные лекарства, что приводит к ухудшению их состояния. В условиях эпидемии уклонение от обращения к врачу наносит ущерб не только самому человеку, но и окружающим, поскольку чревато распространением вируса.

В этом аспекте анализируя соотношение права и морали, можно увидеть, что выполнение правовых норм в значительной мере обуславливаются тем, в какой мере они соответствуют требованиям морали. Нормы права не должны противоречить положительным устоям общества. Вместе с тем, требования общественной морали непременно должны учитываться государственными органами при разработке нормативных актов государства. Соблюдение норм права входит в содержание нравственного долга граждан в обществе. С развитием морального и правового сознания повышается авторитет норм права, совершенствуются как нормы морали, так и нормы права. Право должно способствовать утверждению идеалов добра и справедливости в нашем обществе.

Эффективность правовых норм, их исполнение во многом обуславливается тем, насколько они соответствуют требованиям морали. Чтобы правовые нормы работали, они, по крайней мере, не должны противоречить правилам морали. Право в целом должно соответствовать моральным взглядам общества. Мораль – необходимая принадлежность всякого общества, ее значение неуклонно возрастает, причем должно постоянно усиливаться

взаимодействие правовых и моральных факторов в жизни общества, их взаимная поддержка, а не поглощение права моралью; чем лучше будет налажено это взаимодействие, тем успешнее будет движение общества по пути прогресса.

Право и мораль находятся в тесном единстве и взаимодействии. С помощью норм права государство добивается утверждения прогрессивных норм морали, которые в свою очередь способствуют укреплению морального авторитета права, воспринимаемого как социальная ценность всего общества. Но при всем этом, нельзя упускать из виду опасность освобождения от моральных принципов самого государства.

Подытоживая вышеизложенное, стоит отметить моральную обязанность государства не допускать того, чтобы серьезный кризис медицинского характера перерастал в кризис с правами человека только потому, что надлежащее здравоохранение может быть недоступным для населения. Любое правительство должно принимать меры в интересах того, чтобы обеспечивать каждому человеку наличие и экономическую доступность медицинской помощи и лечения.

Список использованной литературы:

1. Всеобщая декларация прав человека. // Международные акты о правах человека. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml
2. Конституция Азербайджанской Республики от 12 ноября 1995-го года. Баку: Ганун, 2016. – 100 с.
3. Кудрявцев В. Н. Социальные отклонения, М.: Наука, 1989. –196 с.
4. Баглай М.В., Габричидзе Б.Н. Конституционное право Российской Федерации. М., ИНФРА-М, 1996. – 512 с.
5. Мальцев Г.В. Понимание права. Подходы и проблемы. М.: Прометей, 1999. – 419 с.
6. Зорькин В.Д. Россия и ее Конституция // Журнал российского права. 2013. № 11. – С. 16-25
7. Закон Азербайджанской Республики «О чрезвычайном положении» от 8 июня 2004-го года. http://www.e-qanun.az/alpidata/framework/data/6/c_f_6193.htm
8. Закон Азербайджанской Республики «О санитарно-эпидемиологическом благополучии» http://files.preslib.az/projects/azereco/ru/eco_m4_2.pdf
9. Quliyev A.İ. Hüquq ensiklopediyası. Bakı: Qanun, 2007, 1108 s.
10. Матузов Н.И. Личность. Право. Демократия: теоретические проблемы субъективного права. – Саратов, 2007. – 290 с.
11. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. М., 2008. –1280 с.

İlham Əliyev

Karantin məhdudiyyətləri vaxtı dövlətlə vətəndaşlar arasındakı münasibətlərin əxlaqi-hüquqi aspektləri**Xülasə**

Məqalədə, fərdin hüquqlarının daha çox dövlət tərəfindən pozulduğu və bu səbəbdən şəxsin hüquq və azadlıqlarının prioriteti barədə tezis, ilk növbədə, şəxsin hüquqlarının dövlət üzərində üstünlüyü iddia edilir. Həmçinin, müəllif Azərbaycanda yeni koronavirus infeksiyası (COVID-19) ilə mübarizə aparmaq üçün qəbul edilmiş məhdudlaşdırıcı və qadağanedicilə tədbirləri və onların Respublikanın mövcud qanunvericiliyinə uyğunluğunu nəzərdən keçirir, habelə Azərbaycan qanunvericiliyində "xüsusi karantin rejimi" kimi hüquqi anlayışın olmamasını təstiqlə edir.

"Özünü təcrid etmə" kateqoriyasının hüquqi dövriyyəyə yalnız keçən il daxil olduğu xatırlanır, ancaq qanunvericilik aktları səviyyəsində hüquqi olaraq təsbit edilmədiyini vurğulanır. Eyni zamanda, hüquq normalarının effektivliyi, tətbiq olunması əsasən mənəviyyat tələblərinə cavab verməsi ilə müəyyənləşdirilir və dövlətin hər bir insanın tibbi yardım və müalicənin mövcudluğu və iqtisadi cəhətdən əlçatan olması üçün tədbirlər görülməsi öhdəlikdən bəhs edilir.

İlham Aliyev

Moral and legal aspects of relations between the state and citizens under quarantine restrictions**Summary**

In the article, it is argued that most often the rights of the individual are violated by the state and therefore the thesis about the priority of the rights and freedoms of the individual should mean, first of all, the supremacy of the rights of the individual over the state.

Further, the author analyses the restrictive and prohibitive measures adopted in order to combat the new coronavirus infection (COVID-19) in Azerbaijan, and their compliance with the current legislation of the Republic, as well as the fact that there is no such legal concept as a "special quarantine regime" in the legislation of Azerbaijan.

It is mentioned that the category of "self-isolation" entered into legal circulation only last year, but it is not legally enshrined at the level of legislative acts. At the same time, the effectiveness of legal norms, their implementation is largely determined by the extent to which they meet the requirements of morality, and the state must take measures in order to ensure that every person has the availability and economic accessibility of medical care and treatment.

ЗАУР БАГИРОВ

старший преподаватель кафедры «Теория государства и права» Академии Полиции Министерства Внутренних Дел Азербайджанской Республики, полковник-лейтенант полиции

ОСНОВАНИЯ МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ГОСУДАРСТВ В МЕЖДУНАРОДНОМ ПРАВЕ И ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ВОЗМЕЩЕНИЯ УЩЕРБА АЗЕРБАЙДЖАНУ В РЕЗУЛЬТАТЕ АГРЕССИИ СО СТОРОНЫ АРМЕНИИ

Açar sözlər: məsuliyyət, dövlətlər, beynəlxalq hüquq.

Ключевые слова: ответственность, государства, международное право

Keywords: responsibility, states, international law.

Современные международные отношения характеризуются тем, что государства – главные субъекты международного права – активно сотрудничают по самым разнообразным вопросам. Кроме того, они развивают взаимодействие и с международными организациями. Регулирование подобного сотрудничества основывается на юридически закреплённых принципах и нормах международного права. В задачу международного права входит не только установление правил поведения государств и международных организаций в той или иной области их международной деятельности, но и выработка норм и принципов, гарантирующих соблюдение этих правил. Одним из важнейших международно-правовых инструментов является международная ответственность государств и других субъектов международного права за нарушения их международных обязательств, а также за вредные последствия при правомерной деятельности в отдельных сферах межгосударственного сотрудничества.

Проблема международного – правовой от-

ветственности является одним из наиболее интересных и перспективных сфер современного международного права.

Датский юрист – международник М. Соренсен ещё в 1960-х годах, рассматривая вопросы ответственности, отмечал, что «никакая другая тема не поднимала столько споров, как ответственность государств, и никакая другая область не является такой неясной и запутанной с точки зрения теории» [17, р.217] Одной из них является само понятие международно-правовой ответственности. В теории международного права такое понятие формулируется по-разному. Одними авторами [11, с.186] международно-правовая ответственность рассматривается как обязанность, обусловленная неправомерным поведением, другими [13, с.64] – как между потерпевшим государством и правонарушителем.

Международно-правовую ответственность можно определить, как отрицательные юридические последствия, наступающие для субъектов международного права в результате нарушения им международного обязательства.

Вопрос международно-правовой ответственности государств впервые возник после первой мировой войны, когда в международных отношениях стала укрепляться идея преступности агрессивной войны, в результате чего была создана Лига Наций. В числе первых наиболее значимых международно-

правовых документов, положивших начало разработки института международной ответственности, стала Декларация об ответственности гитлеровцев за совершенные зверства, принятая на Московской Конференции 1943 году. [15, с.38]

Принятый в 1945 году Устав Организации Объединённых Наций установил процедуры реализации ответственности за совершение международных преступлений против мира и безопасности.

12 декабря 2001 года Генеральная Ассамблея ООН приняла Резолюцию, в приложение к которой содержится документ «Ответственность государств за международно-противоправные деяния», [2] подготовленный Комиссией международного права. Кроме того, после завершения Комиссией международного права второго чтения Проекта статей об ответственности государств за международно-противоправные деяния Генеральная Ассамблея в своей Резолюции 56/82 от 12 декабря 2001 года просила Комиссию начать работу над темой ответственности международных организаций [1]. И в 2008 году был принят Проект статей об ответственности международных организаций.

Вопрос об основаниях международной правовой ответственности субъектов международного права, имеющий важное теоретическое значение, наибольшую актуальность приобретает на этапе призвания государства к ответственности рамках международного права.

В частности, проблема выявления оснований международной правовой ответственности возникает при осуществлении правопринимательной деятельности международными судебными органами, которые в спорной и неоднозначной ситуации должны решить вопрос о наличии или отсутствии в действиях государства состава международного правонарушения и определить приемлемые формы международно-правовой ответственности.

Наличие достаточных оснований международной правовой ответственности является необходимой предпосылкой для возникновения правоотношения ответственности и для признания государства к исполнению своих обязательств,

вытекающих из этого вторичного правоотношения.

Международная ответственность наступает при наличии конкретных оснований, которые понимаются в двух значениях – «на основе чего» возникает ответственность и «за что» она возникает. [12, с. 17]

Также, в доктрине отсутствует единство по поводу классификации оснований международной ответственности. Авторы выдвигают различные точки зрения, но большинство из них выделяют фактические и юридические основания. Некоторые исследователи добавляют еще и процессуальные основания международно-правовой ответственности. [4, с.100]

Юридические основания - это совокупность юридически обязательных международно-правовых актов, на основе которых определенное поведение квалифицируется как международное правонарушение.

Ст. 3 Резолюции Генеральной Ассамблеи ООН «Ответственность государств за международно-противоправные деяния» устанавливает: Квалификация деяния государства как международно-противоправного определяется международным правом. На такую квалификацию не влияет квалификация этого деяния как правомерного по внутригосударственному праву.

Перечень источников юридических оснований ответственности шире, чем круг источников международного права. К ним В. А. Василенко причисляет международный договор и международный обычай, решения международных судов, решения международных (межправительственных) организаций, являющихся, согласно уставам этих организаций, обязательными для государств-членов, а также односторонние международно-правовые акты государств, посредством которых оно принимает на себя международные обязательства и которые признаются другими государствами. [8, с. 83]

Договор и обычай содержат обязательные правила поведения как традиционные источники права.

Акты международных организаций могут являться юридическим основанием ответственности в виде резолюций, постановлений,

деклараций, если им придаётся обязательный характер. Таковы, например, правила процедуры, решения о бюджете и распределении взносов, о приёме в организацию и исключениях из неё, акты толкования общепризнанных норм международного права, а также регламенты, правила, стандарты в рамках ряда специализированных учреждений ООН (ЮНЕСКО, МОТ, ВОЗ и др.)

Как видим, обязательства государства могут вытекать не только из нормативных актов, но и из актов применения права. Такими актами являются, в частности, резолюции Совета Безопасности ООН по поддержанию мира и безопасности, о применении принудительных мер (ст. 24 и 25 Устава ООН устанавливают юридическую обязательность для всех членов ООН решений Совета Безопасности ООН), решения международных судов, арбитражей трибуналов. В отдельных случаях юридическим основанием ответственности государства могут быть его односторонние акты (в форме деклараций, заявлений, нот, выступлений должностных лиц и т.п.), посредством которых оно принимает на себя международные обязательства и которые признаются другими государствами (провозглашение свободы транзита через его территорию, использование ресурсов континентального шельфа и т.д.). В таких случаях государство не вправе до совершения соответствующих действий других государств либо без предварительного уведомления прекращать одностороннее обязательство.

Юридическое основание предполагает возможность наступления ответственности, но его недостаточно для возникновения конкретных отношений международной ответственности. Для реализации ответственности необходимо наличие специальных фактических обстоятельств или так называемых юридических фактов, порождающих правоохранные отношения.

Фактическими основаниями наступления ответственности являются совершение международного правонарушения либо приурочение ущерба в результате незапрещённой международно-правовой деятельности.

Глава 3 Статей об ответственности государств посвящена нарушению международных обязательств: нарушение государством международно-правового обязательства имеет место в том случае, когда деяние данного государства не соответствует тому, что требовало от него указанное обязательство, от его происхождения или характера.

Кроме этого, обязательство может возникнуть на основании обычных или договорных норм, из решений международной организации, международного суда или одностороннего акта субъекта международного права.

Некоторыми авторами был предложен критерий степени социальной опасности международных правонарушений, из чего вытекает необходимость разграничения простых правонарушений и международных преступлений [10, с. 194].

Особая категория правонарушений - преступления против мира и безопасности человечества.

Одним из важных шагов явилось предложение Комиссии международного права проводить при кодификации ответственности различие между деликтами и международными преступлениями [3, с. 87].

В составе правонарушения различают объективные и субъективные элементы. Комиссия международного права выделила два элемента, образующих состав международно-противоправного деяния государства. Статья 3 проекта статей об ответственности государств под названием «Элементы международно-противоправного деяния» гласит:

«Международно-противоправное деяние государства налицо в том случае, когда:

а) какое-либо поведение, заключающееся в действии или бездействии, может, согласно международному праву, присваиваться государству и б) такое поведение представляет собой нарушение международного обязательства этого государства».

Решение вопроса о том, является ли конкретное деяние государства основанием его международно-правовой ответственности, зависит от наличия в поведении государства со-

вокупности элементов, образующих состав международного правонарушения.

Общий состав международного правонарушения включает в себя следующие элементы:

а) объект противоправного деяния;

б) противоправное поведение государства, выражающееся в деяниях его органов; в) вред, являющийся следствием противоправного поведения государства; г) причинная связь между противоправным поведением государства и наступившими вредными последствиями.

1. Объект противоправного деяния - материальные и нематериальные блага. К подобным благам относятся, например, мир и безопасность, честь, достоинство и права иностранного государства, неприкосновенность дипломатических и консульских представительств и т. д. Эти блага являются непосредственным объектом посягательства для определенных международных правонарушений. К примеру, мир и международная безопасность являются непосредственными объектами международного преступления агрессии.

Реальным объектом международного правонарушения служит нарушенная норма права или, точнее, обязательство государства, установленное этой нормой. Например, в случае агрессии государство агрессор реально нарушает обязательство поддержания международного мира и безопасности, мирных отношений, а также обязательство воздержания от применения силы.

Общим объектом международного правонарушения являются регулируемые правом международные отношения, т.к. любое правонарушение наносит определенный вред правовому регулированию международных отношений, международному правопорядку.

2. Противоправное поведение государства, выражающееся в деяниях его органов, может проявляться как в действиях, так и в бездействии его органов, нарушающих международное обязательство этого государства.

Противоправность деяния государства состоит в несоответствии его поведения международному обязательству.

Международное обязательство может быть

нарушено различными деяниями государства, перечислить которые невозможно. При этом следует подчеркнуть, что если обязательство устанавливает конкретное поведение, то нарушение этого обязательства налицо, когда поведение государства не соответствует поведению, предусмотренному этим обязательством (ст. 20 проекта статей об ответственности государств). Когда же обязательство предусматривает обеспечение определенного результата, то поведение государства, не обеспечивающее достижение этого результата, есть его нарушение (ст. 21 проекта статей).

3. Вред - это ущерб, причиняемый защищенным международным правом законным интересам потерпевших от правонарушения государств или интересам всего международного сообщества в случае совершения международных преступлений.

В зависимости от природы ущерба, причиненного международным правонарушением, его подразделяют на два основных вида: материальный ущерб - различные имущественные потери, начиная от территориальных потерь и кончая упущенной выгодой; нематериальный ущерб - начиная от различных форм ограничения государственного суверенитета и кончая уроном чести и престижа государства. Однако часто ущерб причиняется и в смешанной форме.

В международном праве при делении материального ущерба по характеру утрат выделяются положительный ущерб (действительный материальный ущерб) и упущенная выгода. Если в результате правонарушения утрачено имущество, налицо положительный ущерб; если утрачена возможность извлечь определенные экономические выгоды в будущем, речь идет об упущенной выгоде.

4. Причинно-следственная связь между совершенным противоправным деянием и теми неблагоприятными последствиями, которые понесла потерпевшая сторона. Согласно п. 2 статьи 31 «Статей об ответственности государств» обязанность предоставить полное возмещение возникает лишь в случае вреда, «причиненного международно-противоправ-

ным деянием». Это значит, что подлежит возмещению лишь вред, являвшийся результатом противоправного деяния и относящийся к нему, а не иные другие последствия, связанные с противоправным деянием.

Процессуальные основания ответственности представляют собой процедуру рассмотрения дел о правонарушениях и привлечения к ответственности. В одних случаях эта процедура детально зафиксирована в международно-правовых актах, в других — ее выбор оставлен на усмотрение органов, применяющих меры ответственности [5, с.104].

Таким образом, основанием привлечения к международно-правой ответственности является нарушение обязательств, закрепленных нормами международного права, и наличие состава правонарушения, который включает в себя деяние, объект, вред и причинно-следственную связь между совершенным общественно-опасным противоправным деянием и неблагоприятными последствиями.

Отсутствие единства в сфере терминов, относящихся к теме международно-правовой ответственности, также замедляет развитие данной отрасли. К примеру, в литературе встречаются такие термины как «нормативные основания международной ответственности» и «правовые основания международной ответственности», по сути юридические, нормативные и правовые основания - это синонимы, но даже такие разночтения мешают прогрессивному развитию отрасли международной ответственности.

Также важным моментом представляется четкое определение круга внутригосударственных субъектов, которые несут ответственность [16, с. 82], так как государство является абстрактной правовой категорией. Несомненно, это государственные органы, имеющие определенные полномочия и статус согласно внутреннему праву, государство, в таких случаях, ответственно за свои органы и организации. Таким образом, существует неразрывная связь между государством, его органами и должностными лицами, которая показывает нам, что субъект правонарушения и субъект ответственности могут не совпадать, что явля-

ется специфической чертой права международной ответственности государств.

Резюмируя вышеизложенное, международно-правовую ответственность можно определить, как обязанность правонарушителя возместить весь причиненный правонарушением ущерб, а также право потерпевшего субъекта требовать надлежащее удовлетворение в адекватных формах и объеме.

Такая формулировка соответствует общепризнанному в юридической доктрине правилу: «праву одного субъекта правоотношений корреспондирует обязанность другого субъекта». Однако в межгосударственных отношениях, как представляется, если имеет место не международный деликт, а международное преступление (наиболее тяжкое международное правонарушение), то право потерпевшего субъекта должно рассматриваться как его обязанность, а именно обязанность требовать от правонарушителя надлежащего удовлетворения понесенного ущерба, так как ни одно тяжкое правонарушение не должно остаться безнаказанным.

Основаниями наступления международно-правовой ответственности являются:

- 1) фактическое основание, в качестве которого выступает деяние государства, его юридически значимое действие или бездействие;
- 2) юридическое основание, под которым понимается нормативно правовое закрепление противоправности какого-либо деяния субъекта международного права.

Одним из важных аспектов справедливого всеобъемлющего урегулирования армяно-азербайджанского Нагорно-Карабахского конфликта является решение проблемы определения международно-правовой ответственности Армении за агрессию и оккупацию азербайджанских земель и связанный с этим комплекс вопросов, направленных на возмещение нанесенного материального и морального ущерба Азербайджану.

С точки зрения международного права несение международно-правовой ответственности Арменией не вызывает никаких сомнений. Республика Армения, грубо нарушив нормы и основные принципы международного права и

Устава ООН, не только развязала агрессивную войну, которая является преступлением против мира и влечет серьезную ответственность агрессора по международному праву, но и проигнорировав запрещение угрозы силой или ее применения против территориальной целостности и неприкосновенности другого государства, оккупировала 20% всей территории Азербайджана. Этот факт получил свое отражение в 4-х резолюциях Совета Безопасности ООН, касающихся армяно-азербайджанского Нагорно-Карабахского конфликта. Советом Безопасности ООН в своих резолюциях недвусмысленно подтверждается принадлежность Нагорно-Карабахского региона Азербайджану.

Как известно, в результате агрессии Армении против Азербайджана было оккупировано 20% земель Азербайджана, и более миллиона человек стали беженцами и вынужденными переселенцами, был нанесен большой экономический и моральный ущерб населению Азербайджана, его территории, экономике и экологии, растительному и животному миру.

По некоторым сведениям общая стоимость нанесенного материального и морального ущерба в результате агрессии Армении против Азербайджана по предварительным и не до конца установленным данным в пересчете на сегодняшний день составляет десятки млрд. долларов США.

Итак, обратимся к международному праву, а именно к инструментам и методам разрешения данного вопроса, как оно регулирует аналогичные вопросы. Так, в 2001 году ООН приняла проект статей "Ответственность государств за международно-противоправные деяния". Генеральная Ассамблея ООН 12 декабря 2001 года, рассмотрев представленный Комиссией международного права данный проект, приняла резолюцию, в которой особо подчеркивается "огромное значение темы ответственности в отношениях между государствами". Статьи проекта были приняты к сведению, включены в резолюцию в качестве приложения и предложены "вниманию правительств, не затрагивая при этом вопроса об их будущем принятии или другой надлежащей мере".

Ответственность Армении против Азербайджана за нанесенный конкретный материальный и моральный ущерб порождает необходимость возмещения ущерба в полном размере. Так, по международному праву несущее ответственность государство обязано осуществить полное возмещение вреда, причиненного своим противоправным поведением. Следует отметить, что обязанность полного возмещения вреда является общим принципом права, присущим как международному праву, так и национальным правовым системам отдельных государств. В международном праве этот принцип утвердился еще в начале XX века. В 1928-ом году Постоянная Палата международного правосудия по делу «О фабрике в городе Хожуве» постановила, что принцип международной ответственности является «принципом международного права и, более того, общего понятия права, когда любое нарушение договоренности влечет за собой обязательство возместить причиненный ущерб» [14.р.29]. И далее: "Возмещение должно, насколько это возможно, ликвидировать все последствия противоправного деяния и восстановить положение, которое, по всей вероятности, существовало бы, если бы это деяние не было совершено".

В соответствии с современным международным правом возмещение нанесенного ущерба, причиненного противоправным деянием государства, может осуществляться в форме реституции, компенсации, сатисфакции и репарации.

Реституция. Согласно статьям об ответственности, реституция означает обязанность несущего ответственность государства, восстановить положение, существовавшее до правонарушения в той мере, в какой эта реституция не является материально невозможной и не влечет за собой бремени, совершенно не пропорционального выгоде, получаемой от реституции вместо компенсации.

В международной доктрине различают две формы реституции: «во-первых, реституция в натуре (restitution in integrum), которая состоит в восстановлении прежнего материального

положения. Во-вторых, реституция (restitution in pristinum), которая представляет собой восстановление нематериальных прав. Сюда относятся прекращение незаконной оккупации, аннулирование законодательных, исполнительных и судебных актов и др.» Приоритет реституции подтвержден международной судебной практикой. Реституция осуществляется в той мере, в какой она не является материально невозможной. То есть реституция может быть частичной и сопровождается компенсацией.

Относительно армяно-азербайджанского Нагорно-Карабахского конфликта возмещение нанесенного Азербайджану ущерба, причиненного противоправным деянием Армении, в форме реституции означает в основном возврат всех оккупированных азербайджанских земель. Иногда реституция в иных формах становится трудноосуществимой или даже невозможной. Так, например, в случае разрушения музея и гибели его экспонатов реституция фактически становится невозможной. В связи с тем, что оккупация азербайджанских территорий была осуществлена почти два десятка лет назад, возврат захваченного при этом имущества (за исключением сохранившихся предметов, имеющих историческую, культурную ценность) должен быть заменен компенсацией.

Компенсация - это возмещение ущерба, включая и упущенную выгоду.

Как гласит статья 36 Статей от ответственности государств, государство-правонарушитель обязано возместить ущерб, причиненный его противоправными действиями, в той мере, в которой он не возмещается реституцией. В качестве подтверждения можно привести решение Международного суда по делу «Габчикова-Надьмарош». Суд определил, что согласно устоявшейся норме международного права, потерпевшее государство имеет право на получение компенсации от государства, которое совершило международно-противоправное деяние за причиненный ущерб. Компенсация призвана обеспечить полное возмещение ущерба. Возмещению подлежит ущерб, причиненный самому государству, его гражданам, должностным лицам и компаниям, а также моральный вред (например, потеря родных и близких, боль, страдание, оскорбления). Ком-

пенсация должна возместить любой оцениваемый в финансовом отношении ущерб, включая упущенную выгоду в той мере, в какой она будет установлена.

Сатисфакция. В доктрине и практике международного права сатисфакция понимается как форма возмещения морального вреда, причиненного международно-противоправным деянием. Ученые международники рассматривают концепцию двух видов сатисфакции – ординарной и чрезвычайной.

Ординарная сатисфакция по мнению Я.Броунли, «преследует три цели, которые часто носят кумулятивный характер: принесение извинений или иное признание неправомерности совершенного посредством салюта флагу или выплаты возмещения; наказания виновных... и принятие мер к предотвращению повторения нарушения» [7, с. 117].

Чрезвычайное сатисфакцией принято считать, «выходящие за рамки простого удовлетворения различного рода временные ограничение суверенитета и международно-правовой субъектности государства, совершившего международное преступление» [9, с. 227]. Относительно армяно-азербайджанского Нагорно-Карабахского конфликта сатисфакция может быть в форме признания факта агрессии против Азербайджана и оккупации его земель, признания факта совершения геноцида в Ходжалы, принесение официального извинения перед азербайджанским народом.

Репарация – это возмещение потерпевшему от правонарушения государству материального ущерба государством – правонарушителем путем выплаты денежных сумм, поставки товаров, предоставления услуг, эквивалентных сумме, подлежащей возмещению. В международно-правовой доктрине термин «репарация» употребляется как форма материальной ответственности [6, с. 104].

К репарации прибегают наряду с реституцией, а также в тех случаях, когда материальное возмещение в натуре невозможно.

В доктрине была выдвинута концепция двух видов репарации. Ординарная репарация представляет собой форму материальной ответственности государства, возлагаемую на государство-правонарушителя за причинение

материального ущерба и проявляющуюся в предоставлении денежного эквивалента причинённого ущерба или натурой.

Чрезвычайная репарация наступает за совершение государством-правонарушителем международного преступления и ведет к временному ограничению его в распоряжении своим материальными ресурсами. Помимо возмещения материального ущерба, перед чрезвычайной репарацией ставится задача по устранению факторов, способствующих совершению международного преступления. «Соответственно они могут ограничивать самостоятельность государства-правонарушителя в выборе источников репараций» [18, с. 240].

Впервые репарация была применена по окончании Первой Мировой Войны. 1919 году был подписан Версальский договор, в котором признавалась ответственность Германии и ее союзников, а компенсация была установлена в размере 269 миллиардов золотых марок, что эквивалентно примерно 100 тысячам тонн золота.

Кроме того, Организация Объединённых Наций обязала Ирак компенсировать ущерб и убытки, причинённые незаконной оккупацией Кувейта в 1990-91 годах. Как известно, первоначально Кувейт потребовал выплатить 177 млрд. долларов в качестве возмещения за материальный ущерб, нанесенный в результате агрессии Ирака против Кувейта. ООН назначил в качестве компенсации за оккупацию Ираком Кувейта сумму 52,4 млрд. долларов, из которых на сегодняшний день выплачено 47,9 млрд. долларов. Ирак осуществляет выплаты через Компенсационную комиссию ООН (ККООН) созданную в 1991 году в качестве органа, подотчетного Совбезу ООН.

Хотелось бы затронуть вопрос о механизме по привлечению Армении к ответственности за преступления, совершенные ею по отношению к Азербайджану. Преступления, совершенные армянской стороной, считается международным преступлением и обладают универсальной юрисдикцией, а это означает, что, опираясь на свое внутригосударственное законодательство, другие страны могут привлечь к ответственности лиц, совершившие международные преступления, и проводить судебное разбирательство в Азербайджане. В

качестве примера можно привести судебное преследование лиц, совершивших преступления против человечности и военные преступления в Югославии и Раунде, в соответствии с внутренним законодательством, которые, основываясь именно на универсальную юрисдикцию, в последние годы применяют на практике в Дании, Германии и других странах.

Есть и другие органы, посредством которого можно привлечь Армению к ответственности на международном уровне. Таковым органом является Международный Уголовный Суд, который был учрежден в 1998 году на конференции в Риме с участием дипломатических представителей 160 стран. ООН приняла договор, известный как «Римский статут», о создании Международного уголовного суда. Международный уголовный суд (МУС) действующий на основании Римского статута, ратифицированного 124 странами, обеспечивает привлечение к ответственности виновных в преступлениях, совершенных на международном уровне.

Юрисдикция МУС значительное событие в деле укрепления международной безопасности и сотрудничества государств в борьбе с преступлениями международного характера. Особое значение в соответствии с утвержденным Статутом к полномочиям, подпадающим под юрисдикцию суда в ст. 5, является отнесение таких преступлений как:

- а) преступление геноцида;
- б) преступление против человечности;
- в) военные преступления;
- г) преступления агрессии.

Так, согласно ст. 5. Международный Уголовный Суд обладает юрисдикцией в отношении преступления агрессии, совершенных после вступления в силу настоящего статута. Кроме того, суд осуществляет юрисдикцию в отношении преступления агрессии, как только будет принято в соответствии с положением, содержание этого определения со стороны ООН [ст. 5. п. 2.]

В связи с этим Азербайджану необходимо квалифицировать рассматриваемые преступления-агрессию, как длящиеся и в этом случае рассматривать вопрос о конкретной ответственности.

МУС рассматривает конкретные уголовные дела. В случае агрессии это будет дело по отношению к руководителю государств. И здесь очень трудно сделать различие между преступлением государства и преступлением отдельной личности. По Уставу ООН ст. 39 акт агрессии квалифицирует Совет Безопасности. Рассмотрению МУС конкретного дела, связанного с агрессией, должно предшествовать решение Совета Безопасности, квалифицирующее это деяние как агрессию.

МУС не заменяет суды национальной юрисдикции, а дополняет их, и иначе не может быть. Руководители государств, принимая то или иное решение, должны думать о том, что существует международная уголовная юстиция, и за их действия их могут привлечь к ответственности персонально в уголовном порядке, а не как руководителей государств, перекладывая это бремя на государство в плане международной ответственности государств.

Все это свидетельствует о целесообразности присоединения Азербайджана к Римскому статуту и обращения о признании Армении агрессором.

Если государство, на территории которого произошло преступление, не является участником Статута или граждане такого государства подозреваются в тяжких преступлениях, мандат на начало уголовного преследования может выдать Совет Безопасности ООН. Кроме того, государства, не являющиеся членами МУС и заинтересованные в расследовании преступления, совершенного на их территории, могут в специальном заявлении признать юрисдикцию суда в отношении этого преступления.

Граждане стран, ратифицировавших Конвенцию о защите прав человека и основных

свобод, могут обратиться в Европейский суд правосудия, учрежденный в соответствии с этой конвенцией. Так, в ходе рассмотрения дела «Чирагов и другие против Армении» [19, с. 78] (от 16 июня 2015 года) суд подтвердил, что Армения несет ответственность за нарушение статьи 8 (право на уважение, частной и семейной жизни) и статьи 13 (право на эффективное средство правовой защиты) Европейской конвенции о правах человека и статьи 1 Протокола № 1 к Конвенции (защита собственности). По вердикту суда, в данном деле имеет место продолжающееся нарушение права собственности заявителей, а также их права на уважение личной жизни и права на эффективные средства защиты. Так по делу «Чирагов и другие против Армении» Армения в течении трех месяцев должна выплатить каждому из 6 истцов по 5 тысяч евро – в качестве компенсации за материальный и нематериальный ущерб, а также 28.642.87 фунтов стерлингов – в качестве судебных затрат. Данный вердикт является юридически обязывающим.

За неисполнения решения осужденная сторона будет подвергнута санкциям. Если государство игнорирует ЕСПЧ, к нему могут быть применены санкции в рамках Совета Европы – от предупреждений, лишения права голоса на ПАСЕ до, в крайнем случае, приостановление членства и даже исключение из Совета Европы.

Таким образом, можно заключить: решение проблемы возмещения материального и морального ущерба, нанесенного Азербайджану, является одним из важных аспектов всеобъемлющего урегулирования армяно-азербайджанского Нагорно-Карабахского конфликта и ликвидация последствий армянской агрессии, а также оккупации азербайджанских земель со стороны Армении.

Список использованной литературы:

1. Доклад Комиссии международного права о работе ее пятьдесят третьей сессии. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН A/RES/ /56/ 82 о 12 декабря 2001 года Нью-Йорк: ООН, 2002.
2. Доклад Комиссии международного права Пятьдесят третья сессия. ООН. Нью-Йорк, 2001.
3. Ежедневник Комиссии международного права. Том. 2. Часть 2. М., 1084. с.87.
4. Бирюков П.Н. Международное право: 2-е изд. перер. и доп. М. Юрист. 1999. с. 100.
5. Бирюков П.Н. Международное право. М. 1999. с. 101.

6. Бирюков П.Н. Международное право. М..2001. с. 104.
7. Броунли Я. Международное право. Книга вторая. Пер. с англ. под ред. Г.И. Тункина. М., 1977. с. 117.
8. Василенко В.А. Ответственность государств за международные правонарушения. Киев, 1976. с. 83
9. Василенко В.А., Давид В. Механизм охраны международного правопорядка. Брно, 1986, с. 227.
10. Игнатенко Г.В., Тиунов О.И. Международное право. М. 2005. с. 194.
11. Игнатенко Г.В., Тиунов О.И. Международное право. 3-е изд. перераб. и доп. М. 2003. с. 186.
12. Игнатенко Г.В. Тиунов О.И. Международное право. 4-е изд. М., 2007. с. 173.
13. Лукашук И.И. Право международной ответственности. М. 2004. с. 64.
14. Permanent Court of International Justice, Factory at Chorzow (Claim for Indemnity) case (Germany v. Poland # 17, 1928,P.29
15. Рассказов Л.П., Упоров И.В. Понятие и принципы ответственности в международном праве // Московский журнал международного права. 2000. № 2. с. 38.
16. Соловьянова И., Казановская Ю.А. К вопросу о соблюдении принципа уважения прав и свобод человека в деятельности государств / В сборнике: Правовая политика России на Северном Кавказе: история и современность. 2014.
17. Sornsen M/Pricipes de droit international public/ Recueil des course de L' Akademie de droit international de La Haye.1960. P.217
18. Курс международного права. В семи томах. Т.3. отв. ред. Ушаков Н.А. М., 1990, с. 240.
19. См. «Чирагов и другие (Chiragov and others) против Армении: постановление УСПЧ от 22 января 2015 года. жалобы № 13216/ 05 // Бюллетень Европейского суда по правам человека. 2015 № 12. с. 78.

Zaur Bağirov

Beynəlxalq hüquqda dövlətlərin beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətinin əsasları və Ermənistanın işğalı nəticəsində Azərbaycana dəymiş ziyanın ödənilməsinin hüquqi aspektləri

Xülasə

Bu məqalədə dövlətlərin beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətinin ən vacib aspektinə - beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin əsasları, eləcə də məsuliyyətin ayrı-ayrı növləri araşdırılır. Həmçinin müəllif tərəfindən Ermənistanın işğalı nəticəsində Azərbaycana dəymiş ziyanın ödənilməsinin hüquqi aspektləri təhlili olunur.

Zaur Bagirov

Fundamentals of international legal responsibility of states in international law and legal aspects of compensation for damage caused to Azerbaijan as a result of the Armenian occupation.

Summary

This article discusses the most important aspect of international legal responsibility of states - the basics of international legal responsibility, as well as examines different types of responsibility. The author also analyzes the legal aspects of compensation for the damage caused to Azerbaijan as a result of the Armenian occupation.

UOT: 341.1/8

ZAMİQ ASLANOV

AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun

Hüquq sahələrinin müqayisəli təhlili şöbəsinin

müdiri, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Mail: Zamigaslanov@gmail.com

Mob: 050 3782598

BEYNƏLXALQ ELMİ-TEXNİKİ ƏMƏKDAŞLIĞIN AKTUALLIĞI VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: elmi-texniki tərəqqi, beynəlxalq münasibətlər, beynəlxalq əməkdaşlıq, elmi-texniki əməkdaşlıq, beynəlxalq elmi-texniki əməkdaşlıq, aktuallıq, əhəmiyyət, innovasiyalar

Ключевые слова: научно-технический прогресс, международные отношения, международное сотрудничество, научно-техническое сотрудничество, международное научно-техническое сотрудничество, актуальность, значимость, инновации

Keywords: scientific-technical progress, international relations, international cooperation, scientific-technical cooperation, international scientific-technical cooperation, urgency, significance, innovations

Elm, texnika, innovasiya və yüksək texnologiyalar sahəsində əməkdaşlıq beynəlxalq münasibətlərin yüksələn xətt üzrə inkişafını təmin edən əsas faktorlardan biridir.

Beynəlxalq elmi-texniki əməkdaşlıq dövlətlərin ümumi tədqiqat infrastrukturuna əlçatanlıq imkanlarını genişləndirir, ölkədaxili elmi-texniki potensialı gücləndirir və nəticədə innovation inkişafı sürətləndirir.

Müxtəlif (həm milli, həm də qlobal ümumbəşəri əhəmiyyətli) səbəblərə görə elmi-texniki sahədə qarşılıqlı əlaqələrin genişləndirilməsinə və bu sahədə təcrübə mübadiləsinin aparılmasına, səmərəliliyi yüksəltmək üçün səylərin və potensial imkanların birləşdirilməsinə olan tələbat bu sa-

hədə beynəlxalq münasibətləri hərəkətə gətirən başlıca faktor kimi çıxış edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən daha səmərəli və təhlükəsiz istifadə olunması yalnız dövlətlərin bu sahədə sıx əməkdaşlığı şəraitində mümkündür. Beynəlxalq elmi-texniki əməkdaşlığın dərinləşməsi isə bu sahədə beynəlxalq hüquqi tənظیمtəmənin rolunu və əhəmiyyətini daha artırır.

Hesab olunur ki, əgər XX əsr enerji resursları uğrunda mübarizə əsri kimi xarakterizə olunursa, XXI əsr elmi-texniki, intellektual resurslar uğrunda mübarizə əsri kimi yadda qalacaqdır.

Dövlətin hakimiyyət resursları (təbii resurslar, elmi-texniki potensial, iqtisadi imkanlar, hərbi güc və s.) onun beynəlxalq münasibətlərdə yerinə, nüfuzuna və roluna əhəmiyyətli təsir göstərir. XXI əsrdə hakimiyyət resursları içərisində elmi-texniki potensialın xüsusi çəkisi sürətlə artmaqdadır. Çünki elmi-texniki potensialın inkişafı bilavasitə digər resursların da inkişafına, məsələn, iqtisadi imkanların və hərbi gücün artmasına, cəmiyyətdə sosial rifahın yüksəlməsinə, güclü dövlət üçün zəruri olan sosial sabitliyə, dövlət hakimiyyətinə etimadın artmasına səbəb olur.

Elmi-texniki əməkdaşlıq müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində həlledici yer tutur və ölkələrin qüdrətini müəyyən edən göstəricilərin dəyişməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Elmi-texniki innovasiyalar sahəsində lider mövqə tutan ölkə beynəlxalq münasibətlərdə də dominant mövqeyə iddia etmək üçün bütün əsaslara malik olur. Bu-

nunla əlaqədar olaraq ön plana yeni tip diplomatiya – elmi-texniki diplomatiya çıxır. Bu isə beynəlxalq elmi-texniki əməkdaşlıq və rəqabət proseslərinin mühüm əhəmiyyətə malik olması ilə şərtlənir [8, s. 24].

Elmi-texniki tərəqqinin beynəlxalq münasibətlər sisteminə təsirini təhlil edən müəlliflər nüvə enerjisi, kosmosun mənimsənilməsi, elmi-texniki tərəqqinin ekoloji nəticələri, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, elmi-texniki nailiyyətlərin mübadiləsi, əqli mülkiyyətin qorunması və s. bu kimi məsələlərə xüsusi diqqət yetirirlər.

Müasir dövrdə beynəlxalq hüquqi əməkdaşlıq əvvəllər hətta təsəvvür edilməsi mümkün olmayan sahələrdə inkişaf edir. Son illər dünya ölkələri insan fəaliyyətinin demək olar ki, bütün sahələrində - dənizin dibindən planetin iqliminə və kosmik məkanadək olan sahələrdə misli görünməmiş sayda sazişlər imzalamışlar. Beynəlxalq ümumi hüququn heyrtəlandırıcı dərəcədə inkişafı baş vermişdir və növbəti yüzillikdə bu proses daha da sürətlənəcək. Hüquqa əsaslanan beynəlxalq sistemə heç vaxt indiki qədər aşkar və zəruri tələbat olmamışdır [11, s. 5]. Hazırkı şəraitdə yalnız elmi cəhətdən əsaslandırılmış beynəlxalq hüquqi prinsiplər və normalar beynəlxalq münasibətlərin inkişafına, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin daha da möhkəmlənməsinə şərait yarada bilər.

Müasir beynəlxalq hüququn xüsusiyyətlərindən biri onda elmi-texniki tərəqqidən irəli gələn bir sıra yeni prinsip və normaların meydana çıxması ilə bağlıdır. Elmi-texniki tərəqqi beynəlxalq münasibətləri daha da mürəkkəbləşdirən faktorlardan biridir. O, dövlətlərə imkan verir ki, geniş miqyasda, dövlət ərazisi çərçivəsini aşan fəaliyyət növləri həyata keçirsinlər. Son onilliklər ərzində beynəlxalq hüquq elmi-texniki tərəqqinin təsiri ilə meydana çıxan əhəmiyyətli sayda yeni prinsip və institutlarla zənginləşmişdir. Bu başlıca olaraq, nüvə enerjisinin, kosmik məkanın, dünya okeanının, dəniz dibinin tədqiqi və istifadəsi, ətraf mühitin qorunması, kütləvi informasiya vasitələrindən istifadə olunması kimi sahələrdə beynəlxalq əməkdaşlıqla şərtlənir. Bu baxımdan müxtəlif sosial sistemlərə məxsus olan dövlətlərin nisbətən yeni əməkdaşlıq sahələri ilə bağlı beynəlxalq münasibətlərinin hüquq aspektlərinin öyrənilməsi zəruri

əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, bütün bəşəriyyətin tərəqqisinə, dünyanın taleyinə, insanların yaşayış şəraitinə ciddi təsir göstərməyə qadir olan müxtəlif növ texnikalardan istifadənin necə tənzimlənməsi xalqlar və dövlətlər üçün əhəmiyyətsiz və mənasız ola bilməz [10].

Yaşadığımız dövrdə elmi-texniki tərəqqinin getdikcə inkişaf etməsi nəticəsində müasir beynəlxalq hüququn obyektləri genişlənir. Onlardan beynəlxalq hüququn atom enerjisindən dinc məqsədlərlə istifadə, atom və nüvə silahının qadağası, kosmik fəzanın, dünya okeanının tədqiqi və istifadəsi, ətraf mühitin, ozon qatının qorunması və s. kimi yeni və hamı üçün vacib olan obyektlər də yaranmışdır ki, burada da beynəlxalq hüquqa əsaslanan əməkdaşlıq hər bir dövlət və xalq üçün vacibdir [3].

XX əsrin ikinci yarısında yüksək texnologiyaya əsaslanan istehsalda inqilabi dəyişikliklər baş verdi. Lakin yeni texnologiyaların və yeni növ əmtəələrin işlənməsinə əhəmiyyətli, daim artan xərclər tələb olunur. Bununla əlaqədar əksər ölkələr bu istiqamətdə öz səylərini birləşdirir, əməkdaşlıq edir və ümumi proqramlar həyata keçirir, ya da müəyyən elmi istiqamətlər üzrə ixtisaslaşaraq əldə olunmuş nəticələrlə mübadilə edirlər [4].

Elmi-texniki əməkdaşlığın təşkilati formalarına aşağıdakılar aid edilir:

- a) tədqiqatların koordinasiyası;
- b) əmək bölgüsü əsasında kooperasiya;
- c) birgə elmi-tədqiqat kollektivləri.

Hazırkı şəraitdə beynəlxalq elmi-texniki əməkdaşlığın təşkili vəzifəsi xüsusi aktualıq kəsb edir. Çünki müasir elmi-texniki tərəqqi hədsiz dərəcədə böyük miqyasda malik olması ilə xarakterizə olunur. BMT-nin məlumatlarına görə bütün dünyada hər il təxminən 50 min texniki və elmi jurnal və həmin jurnallarda bir milyondan artıq elmi məqalə çap olunur. Ona görə də qloballaşma və inteqrasiya prosesləri həm təhsilin keyfiyyətindən, həm də elm, texnika sistemlərinin beynəlxalq aşkarlıq dərəcəsindən, bu sahədə beynəlxalq əlaqələrdən asılıdır. Elm və texnikanın strukturu və məzmunu əsaslı surətdə dəyişir, nəticədə onların təşkilinin yeni forma və metodları meydana çıxır. İnteqrasiya labüdləşir, ümumi beynəlxalq elmi-texniki və təhsil məkanının yaradılması zəruri

zurətə çevrilir. Bu prosesin əsası kimi isə elm, texnika və təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi və dərinləşdirilməsi çıxış edir. Bu sahələrdə beynəlxalq əlaqələr inkişaf edərək həm forma, həm də fəaliyyət növləri baxımından dəyişir. Bu zaman müasir beynəlxalq birliyin tələbatlarına uyğun gələn səviyyədə elm və texnikanın inkişafına nail olunması üzrə vəzifələrin həlli üçün potensial formalaşır. Nəticədə milli elm və texnika sistemlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, habelə milli iqtisadiyyatlar üçün ixtisaslı kadrların hazırlanması üçün əlverişli şərait yaranır [5].

Beynəlxalq əlaqələr elm və texnika sahəsində əmək bölgüsü ilə xarakterizə olunur. Bu isə elmi-texniki tərəqqinin inkişafının bilavasitə nəticəsidir. Elmi-texniki tədqiqat işlərinin əhəmiyyətli dərəcədə baha başa gəlməsi elm və texnika sahəsində əmək bölgüsünün bütün formalarının dərinləşdirilməsi üçün stimula çevrilmişdir. Bu prosesin inkişaf tendensiyası ondan ibarətdir ki, hər 7-10 ildən bir elmi tədqiqat xərcləri iki dəfə artır. Elmi tədqiqatın özündən çox, onun bilavasitə sənayedə tətbiqinə çəkilən xərclər yüksək rəqəmlərlə ifadə olunur. Mütəxəssislərin hesablamalarına görə elmi tədqiqatlara çəkilən xərclərin nisbəti aşağıdakı kimidir: 1:3:6: 100, burada: 1 – sırf elmi fundamental tədqiqata, bu və ya digər məsələnin ümumi nəzəriyyəsinin işlənilməsinə hazırlanmasına çəkilən xərcləri; 3 – praktiki tətbiq sahəsinə yönəlmiş fundamental tədqiqata çəkilən xərcləri; 6 – təcrübi tədqiqatları; 100 – konkret texnoloji işləmləri ifadə edir [13, s. 12-14].

Ədəbiyyatda belə bir fikir xüsusi olaraq vurğulanır ki, hava və kosmik məkandan istifadə edən telekommunikasiya vasitələri dövlət suverenliyini zəiflədir. Müasir yüksək texnologiyalar həm iqtisadi, həm də siyasi sahədə hakimiyyət nəzarəti aləti kimi çıxış edir. Ona görə də, elmi-texniki resursların milli suverenliyə nisbi “təbə olmaması” dünya siyasətinin bu və ya digər aktorları tərəfindən hakimiyyət manipulyasiyalarına yol verilməsi üçün şərait yaradır. Faktiki olaraq yüksək texnologiyalar iqtisadi dəyərə malik olan və bir dövlətin digəri üzərində siyasi və texnoloji üstünlüyünə imkan verən hakimiyyət resursu kimi çıxış edir. Bununla əlaqədar olaraq müasir beynəlxalq mü-

nasibətlərdə paradoksal hal müşahidə edilir: bir tərəfdən, elmi-texniki inqilabın obyektiv inkişafı dövlətlərin və dünya siyasətinin digər aktorlarının global inteqrasiyasını və qarşılıqlı əlaqəsini zərurətə çevirir, digər tərəfdən isə dövlətlərin beynəlxalq münasibətlərdə elmi-texniki faktora subyektiv reaksiyası öz suveren güclərinin saxlanılması və möhkəmləndirilməsi məqsədilə rəqabət mübarizəsinin güclənməsi ilə müəyyən olunur. Faktiki olaraq beynəlxalq münasibətlərdə elmi-texniki faktorun ön plana çıxması elm ictimaiyyətini yənidən hakimiyyət probleminə və müasir şəraitdə onun transformasiyası məsələlərinə müraciət etməyə vadar edir [8, s. 21-22]. Elmi-texniki tərəqqi beynəlxalq münasibətlər sahəsində bir sıra digər mənfi təzahürlərin meydana çıxmasına da səbəb olmuşdur. A.S.Məmmədov qeyd edir ki, elmi-texniki inqilab beynəlxalq əmək bölgüsünün mövcud xarakterini rəşional dəyişir. Beləliklə, yeni avtomatlaşdırma formaları inkişaf etməkdə olan ölkələri ucuz əmək mövcudluğu ilə bağlı üstünlüklərdən məhrum edir. Elmi-texniki informasiya və elmi-texniki xidmətlərin artan ixracı inkişaf etmiş ölkələr tərəfindən “texnoloji neokolonializm” üçün yeni bir vasitə kimi istifadə olunur. Bu tendensiya transmilli korporasiyaların və onların xarici filiallarının fəaliyyəti nəticəsində daha da intensivləşir və güclənir [2, s. 134]. S.T.Məcidi isə elmi-texniki tərəqqinin beynəlxalq münasibətlər üçün başqa bir mənfi cəhətinə diqqət çəkərək göstərir ki, İnternet istifadəçilərinin hüquqazidd davranışları bəzən cinayət tərkibi yaradan əməllərin törədilməsinə səbəb olur. Buna görə də, müasir beynəlxalq hüquqda mövcud sosial-iqtisadi inkişaf, elmi-texniki tərəqqi və informasiya-kommunikasiya texnologiyaları üzrə yeniliklərdən asılı olaraq beynəlxalq xarakterli cinayətlərin də diapazonu dəyişir və genişlənir. Bu mənada hazırda veb-məkan üçün aktual olan cinayət tərkiblərindən biri kibercinayətkarlıqdır (kompüter cinayətkarlığı). Bu əməllər müasir dövrdə rəqəmsal texnologiyaların, kompüter və İnternet şəbəkələrinin, bankomatların, ödəniş kartlarının və s. cinayətkar məqsədlərlə istifadəsi ilə əlaqədar cinayət xarakteri kəsb etmişdir. İctimai qayda əleyhinə yönələn bu cinayətlər həm milli hüquqi, həm də beynəlxalq hüquqi tənظیمatın predmetinin

təşkil edir. Müasir beynəlxalq hüquqda isə bu məsələlər İnternet hüququ və beynəlxalq cinayət hüququ kontekstində nəzərdən keçirilməlidir [1, s. 227].

Hər kəsə məlumdur ki, 1945-ci ildə Xirosima və Naqasakinin amerikan silahlı qüvvələri tərəfindən nüvə silahı ilə bombalanması nəticəsində yüz minlərlə insan öz həyatını itirdi və bu nüvə bombardmanının nəticələri bu gün də hiss olunur. 1986-cı ildə Çernobl AES-də bəşəriyyət tarixində ən genişmiqyaslı nüvə qəzası baş verdi. 2011-ci ilin mart ayında Yaponiya xalqı sunami nəticəsində Fukusima AES-də baş verən qəzanın dəhşəti ilə qarşılaşdı. Cəmiyyətimizdə nüvə texnologiyalarının əhəmiyyətinə baxmayaraq, ehtiyat tədbirlərinin vaxtında görülməsi çox zəruridir. Məhz nüvə qəzalarının qarşısının alınması və aradan qaldırılması üçün MAQATE yaradılmışdır [6, s. 112].

Bütün dünyada müşahidə olunan ekoloji fəlakətlər müasir texnologiyaların tətbiqinin milli və beynəlxalq hüquqi tənзимinin zəruriliyini göstərir. Bununla əlaqədar olaraq beynəlxalq səviyyədə bu cür problemlərin həllinə dair müxtəlif yanaşmalar işlənilib hazırlanmışdır. Belə ki, artıq İkinci dünya müharibəsindən sonra silahlanma yarışı Birləşmiş Millətlər Təşkilatını nüvə silahından istifadəni qadağan edən bir sıra qətnamələr qəbul etməyə məcbur etdi. BMT Baş Assambleyası 24 noyabr 1961-ci il tarixli 1653 sayılı qətnaməsi ilə “Nüvə və termonüvə silahının tətbiqinin qadağan olunması haqqında” Bəyannamə qəbul etdi. Çünki bu silahın tətbiqi BMT-nin ruhuna və məqsədlərinə zidd olmaqla yanaşı, hərbi əməliyyatların çərçivəsindən kənara çıxır və kütləvi dağıntılara və iztirablara gətirib çıxara bilər. Ona görə də, həmin silahın tətbiqi beynəlxalq hüquq normaları və bəşəriyyətin qanunları ilə ziddiyyət təşkil edir. Bəyannamənin ruhuna görə nüvə silahının tətbiqi yalnız rəqibə qarşı deyil, bütövlükdə bəşəriyyətə qarşı yönəlir və BMT Nizamnaməsinin pozulması halı kimi nəzərdən keçirilməlidir. Nüvə və termonüvə silahı tətbiq edən istənilən dövlət bəşəriyyətin qanunlarının ziddinə hərəkət edir, bəşəriyyətə və sivilizasiyaya qarşı cinayət törətmiş olur. 1653 sayılı qətnamə bu sahədə digər əlaqəli müqavilələr paketinin qəbul edilməsi üçün

əsas oldu: “Nüvə silahının yayılmaması haqqında” Müqavilə (1968), “Dənizlərin və okeanların dibində və dərinliyində nüvə silahının və digər növ kütləvi qırğın silahlarının yerləşdirilməsinin qadağan edilməsi haqqında” Müqavilə (1970), “Nüvə fəlakətlərinin qarşısının alınması haqqında” Bəyannamə və s [6, s. 113-114].

V.V.Zaqladin və İ.T.Frolov kimi müəlliflər bu məsələlərə münasibət bildirərkən haqlı olaraq göstərilir ki, sivilisasiyanın global iqtisadi problemləri ətraf mühitin qorunması, təbii ehtiyatların düzgün və səmərəli istifadəsi və bərpa edilməsi üzrə kompleks tədbirlərin işlənilib hazırlanmasını tələb edir. Belə global iqtisadi problemlər beynəlxalq miqyasda olan dövlətlərarası münasibətlər səviyyəsində həll edilməlidir. XX əsrin sonlarından etibarən bəşəriyyət üçün müəyyən təhlükələr yaranmışdır. Ancaq dövlətlərin, millətlərin və xalqların səyi ilə beynəlxalq aləmdə sülhü qoruyub saxlamaq sahəsində xeyli işlər görülmüşdür, sülhməramlı qüvvələrin potensialı artmışdır. Həmin potensial sülhün qorunub saxlanması, sürətlə silahlanmanın dayandırılmasında həyati marağı olan Avropa, Asiya, Afrika və Latin Amerikasını dövlətlərinin xeyli hissəsini əhatə edir. Müharibənin qarşısını almaq, bəşəriyyəti fəlakətdən qorumaq deməkdir. İndi dünyanın 170-ə yaxın ölkəsi nüvə silahını yaymamaq barədə beynəlxalq anlaşmaya qoşulmuşdur. Nüvə tədqiqatlarının aparılmasına nəzarət isə Beynəlxalq Atom Enerjisi Agentliyinə həvalə edilmişdir [9, s. 59].

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının və sənaye proseslərinin konvergensiyası nəticəsində real və virtual aləm arasında sərhədlər getdikcə silinir. İstənilən məhsulun və ya qurğunun həyat tsiklini rəqəmsal formada ifadə etmək imkanı meydana çıxmışdır. Sənayenin rəqəmsal formada ifadəsini təmin edən fenomenin nüvəsini avtomatlaşdırılmış layihələndirmə təşkil edir və bu, sənayenin sürətlə inkişaf edən sahəsinə və beynəlxalq əməkdaşlığın və beynəlxalq rəqabətin predmetinə çevrilmişdir. Bu proseslər global miqyasda texnologiya transferinin zəruriliyini şərtləndirir. Lakin müasir beynəlxalq münasibətlərdə belə transfer siyasi təzyiq aləti kimi çıxış edir. “Soyuq müharibə” dövründə NATO-nun texnologiya ixracına nəzarət edən xüsusi kollektiv mexanizmi

mövcud idi. Lakin 1996-cı ildə ikili təyinatlı silah və texnologiyaların göndərilməsinə dair məlumatların mübadiləsi haqqında Vassenaar Sazişi imzalandı. Qlobal texnologiya transferinin formal olaraq ideoloji baryeri aradan götürülsə də, geosiyasi baryerlər qalmış oldu [12, s. 69-74; 7, s. 109-110].

Təhlükəli texnologiyaların yayılması problemi bütün beynəlxalq birliyin müdaxiləsini tələb edən qlobal problemlər sırasına aiddir. Burada qlobal səviyyədə texnologiya transferinin dövlət tənziminə və bu sahədə ictimai nəzarətə tələbat yaranır. Texnologiyanın əlçatanlığı, sənəd və nümunələrin əldə olunmasının kontrol edilməsi, beynəlxalq texnoloji əməkdaşlıq subyektlərinin yoxlanılması, beynəlxalq elmi-texniki münasibətləri və elmi-texniki tərəqqinin etik əsaslarını tənzim edən beynəlxalq hüquq normalarının formalaşdırılması məsələləri aktuallaşır [7, s. 110].

Beləliklə, bu məqalə çərçivəsində aparılmış təhlilləri və irəli sürülmüş fikirləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar.

1. Elmi-texniki inkişaf səviyyəsi dövlətlərin beynəlxalq münasibətlərdə hakim mövqeyini şərtləndirən başlıca faktorlar sırasında xüsusi önəm kəsb edir. Çünki hazırkı inkişaf mərhələsində elmi-texniki tərəqqi yüksək texniki inkişaf səviyyəsinə çatmış dövlətlərin beynəlxalq münasibətlərdə üstünlük, dominantlıq və siyasi təzyiq alətinə çevrilmişdir.

2. Müxtəlif (həm milli, həm də qlobal ümumbəşəri əhəmiyyətli) səbəblərə görə elmi-texniki sahədə qarşılıqlı əlaqələrin genişləndirilməsinə və bu sahədə təcrübə mübadiləsinin aparılmasına, səmərəliliyi yüksəltmək üçün səylərin və potensial imkanların birləşdirilməsinə olan tələbat bu sahədə beynəlxalq münasibətləri hərəkətə gətirən başlıca faktor kimi çıxış edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən daha səmərəli və təhlükəsiz istifadə olunması yalnız dövlətlərin bu sahədə sıx əməkdaşlığı şəraitində mümkündür. Beynəlxalq elmi-texniki əməkdaşlığın dərinləşməsi isə bu sahədə beynəlxalq hüquqi tənzimləmənin rolunu və əhəmiyyətini daha artırır.

3. Müasir inkişaf mərhələsində beynəlxalq elmi-texniki əməkdaşlığın dövlətlər üçün əhəmiyyətini son dərəcə yüksəlmişdir. Belə ki, beynəlxalq elmi-texniki əməkdaşlıq:

- beynəlxalq münasibətlərin yüksələn xətt üzrə inkişafını təmin edir;

- dövrün qlobal problemlərinin həllində müstəsna dərəcədə mühüm rol oynayır;

- elmi-texniki tərəqqinin sülh və bəşəriyyətin rifahı naminə istifadə olunması üçün zəmin yaradır;

- dövlətlərin ümumi tədqiqat infrastrukturuna əlçatanlıq imkanlarını genişləndirir;

- ölkədaxili elmi-texniki potensialı gücləndirir;

- innovasion inkişafı sürətləndirir;

- milli elm və texnika sistemlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, habelə milli iqtisadiyyatlar üçün ixtisaslı kadrların hazırlanması üçün əlverişli şərait yaradır;

- elmi-texniki nailiyyətlərdən ədalətli və qarşılıqlı faydalı əsaslarla istifadə olunmasını təmin edir;

- elmi və texniki nailiyyətlərdən insan hüquqları haqqında beynəlxalq sənədlərdə elan olunmuş insan hüquqları və əsas azadlıqlarının həyata keçirilməsinə məhdudiyət və ya müdaxilə kimi istifadə edilməsinin qarşısını alır;

- inkişaf etməkdə olan ölkələrin elmi-texniki potensialının yaradılması, möhkəmləndirilməsi və inkişaf etdirilməsinə əhəmiyyətli töhfələr verir.

4. Dövlətin hakimiyyət resursları (təbii resurslar, elmi-texniki potensial, iqtisadi imkanlar, hərbi güc və s.) onun beynəlxalq münasibətlərdə yerinə, nüfuzuna və roluna əhəmiyyətli təsir göstərir. XXI əsrdə hakimiyyət resursları içərisində elmi-texniki potensialın xüsusi çəkisi sürətlə artmaqdadır. Çünki elmi-texniki potensialın inkişafı bilavasitə digər resursların da inkişafına, məsələn, iqtisadi imkanların və hərbi gücün artmasına, cəmiyyətdə sosial rifahın yüksəlməsinə, güclü dövlət üçün zəruri olan sosial sabitliyə, dövlət hakimiyyətinə etimadın artmasına səbəb olur.

5. Elmi-texniki tərəqqinin beynəlxalq münasibətlər sistemində təsirini təhlil edən müəlliflər nüvə enerjisi, kosmosun mənimsənilməsi, elmi-texniki tərəqqinin ekoloji nəticələri, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, elmi-texniki nailiyyətlərin mübadiləsi, əqli mülkiyyətin qorunması və s. bu kimi məsələlərə xüsusi diqqət yetirirlər.

6. Hazırkı şəraitdə yalnız elmi cəhətdən əsaslandırılmış beynəlxalq hüquqi prinsiplər və normalar beynəlxalq münasibətlərin inkişafına, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin daha da möhkəmlənməsinə şərait yarada bilər.

Ədəbiyyat:

1. Məcidli S.T. Beynəlxalq hüquq və Azərbaycan Respublikasının media qanunvericiliyi. Dərs vəsaiti. Bakı, 2015, 392 s.
2. Məmmədov A.S. Beynəlxalq konfliktlər. Bakı: BDU, 2000, 520 s.
3. Ömərov V. Beynəlxalq və milli hüquq insan haqlarının qaranlıq kimi. <http://sesqazeti.az/news/kivdf/550021.html>
4. Rəsullu R.F. BİM-in mahiyyəti, vəzifələri və dünya iqtisadiyyatında rolu. https://www.academia.edu/6200107/BİM-in_mahiyyəti_vəzifələri_və_dünya_iqtisadiyyatında_rolu
5. Абсаттаров Р.Б., Ашимова З.И. Международное научно-техническое сотрудничество: казахстанский опыт. <https://articlekz.com/article/11048>
6. Аду Я.Н. Научно-технический прогресс и права человека / Современное международное право и научно-технический прогресс. Материалы Международной научно-практической конференции. Москва, 8 декабря, 2011 г. / Отв. ред. Е.М.Абайдельдинов, А.Х.Абашидзе, А.М.Солнцев. М.: РУДН, 2012, 603 с.
7. Бирюков А.В. К вопросу о влиянии научно-технического прогресса на международные отношения в цифровую эпоху // Ежегодник ими, 2015, выпуск 3 (13), с. 103-115
8. Васильева Н.А., Ван Чэньсин. Значение научно-технического фактора в современных международных отношениях // Вестник международных организаций, 2010, № 4 (30), с. 21-28
9. Загладин В.В., Фролов И.Т. Глобальные проблемы современности. Научный и социальный аспекты. М.: Международные отношения, 2013, 532 с.
10. Кожевников Ф.И., Мазов В.А. Научно-технический прогресс и некоторые проблемы международного права. https://portalus.ru/modules/internationallaw/rus_readme.php?subaction=showfull&id=1495894301&archive=&start_from=&ucat=&
11. Международное публичное право. Учебник / Отв. ред. К.А.Бекашев. М.: Проспект, 2011, 997 с.
12. Механик А. Бизнес со скоростью света // Эксперт, № 26–27, с. 69-74
13. Хасбулатов Р.И. Научно-технические связи на современном этапе // Естественные и технические науки, 2008, № 5, с. 12-14

Замиг Асланов

АКТУАЛЬНОСТЬ И ЗНАЧИМОСТЬ МЕЖДУНАРОДНОГО НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА

Резюме

Данная статья посвящена вопросам, связанным с актуальностью и значимостью международного научно-технического прогресса. Автор характеризует уровень научно-технического развития как одного из основных факторов, определяющих доминирующее положение государств в международных отношениях, а также показывает важность международного научно-технического сотрудничества для государств на современном этапе развития.

Zamig Aslanov

URGENCY AND SIGNIFICANCE OF SCIENTIFIC-TECHNICAL PROGRESS

Summary

This article was dedicated to issues of urgency and significance of scientific-technical progress. The author characterizes the level of scientific-technical progress as one of the main factors determining the dominant position of states in international relations, also emphasizes the importance of international scientific-technical cooperation for states at the stage of modern development.

UOT 343.1.

CƏFƏROV QƏHRƏMAN
Bakı Dövlət Universitetinin “Cinayət
prosesi” kafedrasının dosenti, hüquq üzrə
fəlsəfə doktoru

CİNAYƏT PESESİ

APELLYASIYA, KASSASIYA VƏ ƏLAVƏ KASSASIYA ŞİKAYƏTLƏRİNİN VERİLMƏSİNDƏ SUBYEKTİN İRADƏ AZADLIĞININ ROLU HAQQINDA

Açar sözlər: cinayət prosesi, şikayət hüququ, dispozitivlik, apellyasiya şikayəti, kassasiya şikayəti, əlavə kassasiya şikayəti, iradə azadlığı.

Ключевые слова: уголовный процесс, право жаловаться,

диспозитивность, апелляциянная жалоба, кассационная жалоба, дополнительно кассационная жалоба, автономия воли.

Key words: criminal process, right to complain, disposition, appeal, cassation appeal, additionally cassation appeal, autonomy of will.

Qanunverici orqan tərəfindən prosessual hüquqlar cinayət prosesini həyata keçirən orqanlara və cinayət prosesində iştirak edən şəxslərə onların öz prosessual funksiyalarını (ittiham, müdafiə, işin mahiyyəti üzrə həlli) realizə edə bilmələri üçün verilir. Cinayət prosesini həyata keçirən orqanların vəzifəli şəxsləri, yəni təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror və ədalət mühakiməsini həyata keçirən məhkəmə orqanları (hakimlər) onlara qanunla verilmiş bəzi hüquqlardan öz mülahizələrinə görə, bəzi hüquqlardan isə öz vəzifə səlahiyyətlərindən irəli gələn öhdəliklərin yerinə yetirilə bilməsi üçün istifadə edirlər. Cinayət mühakimə icraatında iştirak edən və hakimiyyət səlahiyyətlərinə malik olmayan şəxslərin (məsələn, təqsirləndirilən şəxs, zərər çəkmiş şəxs, mülki iddiaçı və s.) isə öz prosessual hüquqlarından istifadə imkanları, bir qayda olaraq, onların iradə azadlığı ilə bağlıdır. Cinayət mühakimə icraatında iştirak edən və hakimiyyət səlahiyyətlərinə malik olmayan şəxslərin onlara qanunla verilmiş prosessual hüquqlardan öz arzusu və öz

iradəsi ilə istifadə edə bilmə imkanı cinayət-prosessual hüququn dispozitivlik prinsipinin mahiyyətindən irəli gəlir. Bu mənada, cinayət mühakimə icraatında iştirak edən və hakimiyyət səlahiyyətlərinə malik olmayan şəxslərin məhkəmə hökmlərindən və ya məhkəmənin digər yekun qərarından daha yuxarı instansiyaya şikayət vermək hüququ da dispozitiv xarakterli hüquqlardandır.

Ümumiyyətlə, qeyd edilməlidir ki, şikayət etmə azadlığı apellyasiya icraatının əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Məsələn, F. Abbasova göstərir ki, apellyasiya icraatı qaydasında məhkəmə qərarlarına yenidən baxılması apellyasiya şikayətinin və ya protestinin mövcudluğunda mümkündür. Müvafiq apellyasiya məhkəməsinə müraciət etmək hüququnun subyektləri və onların bu hüququnun həcmi Azərbaycan Respublikasının 14 iyul 2000-ci ildə qəbul edilmiş, 1 sentyabr 2000-ci ildə qüvvəyə minmiş Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin (bundan sonra – CPM) 383.1-ci və 383.2-ci maddələri ilə tənzimlənir. Hər bir subyekt öz hüquqları barəsində müstəqil sərəncam vermək hüququna malikdir. Belə ki, hökmdən hansı qayda da şikayətin verilməsi (qismən, tam, cinayət prosesinin digər iştirakçıları ilə birlikdə və ya müstəqil olaraq) və bunun üçün hansı əsasların (dəlillərin) göstərilməsi yalnız bu subyektin özündən asılıdır (1;5).

Bu fikirlə razılaşsaq da, müəyyən qədər dəqiqləşmənin edilməsini məqsədəuyğun hesab edirik. Belə ki, fikrimizcə, söhbətin məhkəmə qərarlarının mübahisələndirilməsindən getdiyi halda “şikayət azadlığından” təkcə apellyasiya instansiyası məhkəməsinin xüsusiyyəti kimi yox, kassasiya və

əlavə kassasiya qaydasında icraata xas olan bir element kimi də nəzərdən keçirmək lazımdır.

Qüvvəyə minməmiş məhkəmə hökmünün (digər yekun qərarın) apellyasiya qaydasında mübahisələndirilməsinə dair dispoziitiv hüquqdan aşağıdakı şəxslər istifadə edə bilirlər:

1) məhkum edilmiş şəxsin mənafeyinə aid hissədə – məhkum edilmiş şəxs, onun qanuni nümayəndəsi və ya müdafiəçisi;

2) bəraətin dəlil və əsaslarına aid hissədə – bəraət almış şəxs, onun qanuni nümayəndəsi və ya müdafiəçisi;

3) tərbiyəvi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsinə və ya qapalı tipli xüsusi təlim-tərbiyə müəssisəsinə göndərilməsinə dair – yetkinlik yaşına çatmamış şəxsin özü, onun qanuni nümayəndəsi və ya müdafiəçisi;

4) tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsinə dair – barəsində tibbi xarakterli məcburi tədbir tətbiq edilmiş şəxsin qanuni nümayəndəsi və müdafiəçisi, xəstəliyin xüsusiyyəti ona öz hüquqlarından istifadə etməyə mane olmadıqda isə həmin şəxsin özü;

5) zərər çəkmiş şəxsin mənafeələrinə aid hissədə – zərər çəkmiş şəxs (xüsusi ittihamçı) və onun nümayəndəsi;

6) mülki iddiaya dair hissədə – mülki iddiaçı, mülki cavabdeh, onların qanuni nümayəndələri və ya nümayəndələri;

7) hüquqi şəxs barəsində cinayət-hüquqi tədbirlərin tətbiq edilməsinə dair hissədə – hüquqi şəxsin nümayəndəsi və ya müdafiəçisi.

Təcrübədən seçilmiş Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyasının 1-1(102)-29/14 №-li iş üzrə 16 yanvar 2014-cü il tarixdə qəbul etdiyi qərarında da qeyd edildiyi kimi, apellyasiya instansiyası məhkəməsi tam hüquqlu məhkəmə kimi çıxış edir, işə təkrarən mahiyyəti üzrə baxır, birinci instansiya məhkəməsinin yekun qərarını qüvvədə saxlamaq, onu dəyişdirmək və ya ləğv edərək, əvəzinə yeni qərar qəbul etmək səlahiyyətlərindən istifadə etməklə ədalət mühakiməsini həyata keçirir. Apellyasiya icraatı birinci instansiya məhkəməsinin hələ qanuni qüvvəyə minməmiş hökmünün (digər yekun qərarının) qanuniliyinin və əsaslılığının yenidən

araşdırılmasını nəzərdə tutur. Bu zaman araşdırılan məhkəmə aktı tam və ya qismən yoxlanılır. Yoxlama obyektı olan məhkəmə aktının təftişi həmin qərarın işin faktiki hallarına, qüvvədə olan maddi-hüquqi və prosessual hüquq normalarının tələblərinə uyğunluğu meyarı əsasında aparılır. Başqa sözlə, apellyasiya instansiyası məhkəməsi həm cinayət qanunvericiliyinin (Cinayət Məcəlləsinin həm Ümumi, həm də Xüsusi hissəsinin normalarının), həm də qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericiliyinin (Cinayət-Prosessual Məcəllənin və zəruri hallarda digər qanunlar, yaxud normativ-hüquqi aktlarda nəzərdə tutulan prosessual hüquq qaydalarını) normalarını tətbiq edən, habelə işin faktiki hallarını araşdıran və müəyyən edən məhkəmə instansiyasıdır. Apellyasiya instansiyası məhkəməsi, birinci instansiya məhkəməsi kimi, işin faktiki hallarının düzgün müəyyən edilməsində maraqlıdır və bunun üçün məsuliyyət daşıyır.

Proses iştirakçıları tərəfindən məhkəmə hökmlərinin (digər yekun qərarın) apellyasiya icraatı qaydasında mübahisələndirilməsi üçün özlərinin dispoziitiv xarakterli şikayət vermək hüququndan istifadə edərkən nəzərə almalıdırlar ki, apellyasiya instansiyası məhkəməsi tərəfindən birinci instansiya məhkəməsində məhkəmə baxışı zamanı təqdim olunmamış yeni tələblərə, qanunla nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, baxılmır. Qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericiliyə görə, apellyasiya instansiyası məhkəməsinə yalnız iki halda yeni sübutlar təqdim edilir:

– cinayət prosesinin iştirakçıları yeni sübutların birinci instansiya məhkəməsinə təqdim edilməməsini onlardan asılı olmayan səbəblə əsaslandırdıqda;

– birinci instansiya məhkəməsi bu sübutların tədqiqini obyektiv səbəb olmadan rədd etdikdə (CPM-in 397.3-cü maddəsi).

Digər heç bir halda apellyasiya instansiyası məhkəməsində yeni sübutların tədqiqinə yol verilmir [6].

Başqa sözlə, apellyasiya şikayəti vermə ilə bağlı qanunla nəzərdə tutulmuş prosessual hüquq dispoziitiv xarakterli olsa da, hədudsuz deyildir. Cinayət prosesi iştirakçısı bu hüquqdan istifadə

edib-etməyəcəyinə öz arzusu ilə qərar verə bilsə də, bu hüqudan istifadə edərkən mübahisələndirə biləcəyi məsələlərin dairəsinin müəyyən edilməsi zamanı onun arzu və istəkləri ancaq birinci instansiya məhkəməsində məhkəmə baxışı zamanı araşdırma predmeti olmuş məsələlərlə məhdudlaşır. Burdan da belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, hüququn dispoziitivliyi heç də onun hüdudsuzluğu anlamına gəlmir.

Bununla belə, cinayət prosesi iştirakçısı apellyasiya şikayəti vermək hüququndan istifadə etməklə, özü üçün arzu olunan kifayət qədər əhəmiyyətli nəticələr əldə edə bilər. Bunun səbəbi ondadır ki, apellyasiya instansiyası geniş səlahiyyətlərə, yəni işə baxarkən həm hökm, həm də qərar çıxarmaq hüququna malikdir. Kassasiya instansiyasından fərqli olaraq, apellyasiya məhkəməsi ittiham daxilində sanksiyada nəzərdə tutulmuş həddə təyin edilmiş cəzanı ağırlaşdırma bilər. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun “Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 397.1 və 397.2-ci maddələrinin şərh edilməsinə dair” 12 may 2009-cu il tarixli Qərarına əsasən, qanunverici tərəfindən AR CPM-də müvafiq dəyişikliklər edilənə qədər CPM-in 397.1 və 397.2-ci maddələrinin tətbiqi zamanı aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

– apellyasiya instansiyası məhkəməsi birinci instansiya məhkəməsi tərəfindən cinayət və cinayət-prosessual qanunvericiliyinin normalarına riayət edilməsini hər bir halda, o cümlədən müvafiq olaraq apellyasiya şikayətinin və ya protestinin dəlillərində bu barədə tələb irəli sürülməsə də yoxlamalıdır;

– cinayət və cinayət-prosessual qanunvericiliyinin normalarına riayət edilməsinin yoxlanılmasından sonra CPM-in 403-405-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş hallar və səbəblər müəyyən edildikdə, apellyasiya icraatı məhkum edilmiş və ya bəraət almış şəxsin və ya onun müdafiəçisinin verdiyi apellyasiya şikayəti və yaxud mahiyyətə həmin şəxslərdən hər hansı birinin xeyrinə dövlət ittihamçısının verdiyi apellyasiya protesti üzrə keçirilərsə, apellyasiya instansiyası məhkəməsi göstərilən şəxsin vəziyyətini yaxşılaşdırmaqla birinci instansiya məhkəməsinin yekun qərarını də-

yişdirə və ya ləğv edərək yeni qərar qəbul edə bilər; apellyasiya icraatı mahiyyətə məhkum edilmiş və ya bəraət almış şəxsin ziyanına dövlət ittihamçısının verdiyi apellyasiya protesti və ya xüsusi ittihamçının verdiyi apellyasiya şikayəti üzrə keçirilərsə, apellyasiya instansiyası məhkəməsi apellyasiya müraciətinin dəlillərindən asılı olmayaraq birinci instansiya məhkəməsinin yekun qərarını məhkum edilmiş və ya bəraət almış şəxsin vəziyyətini ağırlaşdırmaqla da dəyişdirə və ya ləğv edərək yeni qərar qəbul edə bilər; lakin bunun üçün əsas apellyasiya müraciətinin dəlillərində göstərilməmişdirsə, qərar işə baxan apellyasiya instansiyası məhkəməsinin bütün hakimləri tərəfindən yalnız yekdilliklə qəbul oluna bilər.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, kassasiya şikayəti verməklə məhkəmə hökmlərinin və digər yekun qərarlarının mübahisələndirilməsi hüququ da dispoziitiv xarakterlidir. Qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericiliyin müddəalarına əsasən, bu dispoziitiv hüquqdan aşağıdakı proses iştirakçıları istifadə edə bilər:

- 1) məhkum edilmiş, bəraət almış təqsirləndirilən şəxs, onun müdafiəçisi və ya qanuni nümayəndəsi;
- 2) zərər çəkmiş şəxs (xüsusi ittihamçı), onun qanuni nümayəndəsi və ya nümayəndəsi;
- 3) mülki iddiaçı, mülki cavabdeh, onların qanuni nümayəndələri və ya nümayəndələri;
- 4) barəsində tibbi xarakterli məcburi tədbirlər tətbiq edilmiş şəxsin müdafiəçisi və ya qanuni nümayəndəsi, xəstəliyin xüsusiyyəti ona öz hüquqlarından istifadə etməyə mane olmadıqda isə həmin şəxsin özü;
- 5) barəsində tərbiyəvi xarakterli məcburi tədbirlər tətbiq edilmiş və ya qapalı tipli xüsusi təlim-tərbiyə müəssisəsinə göndərilmiş yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin özü, onun qanuni nümayəndəsi və ya müdafiəçisi;
- 6) barəsində cinayət-hüquqi tədbirlər tətbiq edilmiş hüquqi şəxsin nümayəndəsi və ya müdafiəçisi.

Kassasiya icraatının qarşısında cinayət mühakimə icraatının ümumi vəzifələri ilə yanaşı, aşağıdakı xüsusi vəzifələr də durur:

– məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökm

və ya qərarlarının kassasiya qaydasında mübahisələndirilməsinin əsaslarının olub-olmamasının müəyyən edilməsi;

– kassasiya şikayəti və ya kassasiya protestinin ilkin öyrənilməsi yolu ilə hökm və ya qərarın kassasiya qaydasında mübahisələndirilməsi perspektivlərinin müəyyən edilməsi;

– kassasiya şikayəti və ya protestinə mahiyyəti üzrə baxılması və müvafiq qərarın qəbul edilməsi [1].

Kassasiya institutu bu və ya digər formada Qədim Roma quldarlıq dövlətinin hüquq tarixindən tutmuş müasir dövrümüzdə qədər böyük bir yol keçmişdir. Kassasiya icraatı Çar Rusiyası dövründə olmaqla yanaşı öz mövcudluğunu keçmiş SSRİ ittifaqı dövründə də qoruyub saxlamışdır. Hazırda kassasiya icraatı dünyanın bir çox dövlətlərinin (Rusiya, Fransa, Türkiyə, Avstriya, Almaniya və s.), o cümlədən Azərbaycan Respublikasının da hüquq sistemində mövcuddur. Azərbaycan Respublikasında kassasiya instansiyası məhkəməsi apellyasiya instansiyası məhkəməsinin qanuni qüvvəyə minmiş hökmündən və ya digər qərarından verilmiş şikayət, protest və təqdimatlara baxır [6].

Təcrübədən seçilmiş Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyasının 1-1(102)-35/13 №-li iş üzrə qəbul etdiyi 18 aprel 2013-cü il tarixli qərarında qeyd edildiyi kimi, kassasiya instansiyası məhkəməsi birinci və apellyasiya instansiyası məhkəmələrindən fərqli olaraq, hər hansı bir faktın baş verib-verməməsini müəyyən etmir və yalnız həmin məhkəmələr tərəfindən müəyyən edilmiş hallara əsasən cinayət və cinayət-prosessual qanunvericiliyinin normalarının düzgün tətbiq edilib-edilməməsi məsələlərinə öz münasibətini bildirir. Kassasiya instansiyası məhkəməsi apellyasiya instansiyası məhkəməsinə apellyasiya şikayətinə və ya apellyasiya protestinə məhkəmə istintaqı aparılmaqla, yaxud da bunsuz baxılması haqda göstəriş vermək, habelə özü bu barədə qərar qəbul etmək səlahiyyətində deyil.

Odur ki, adları yuxarıda sadalanan proses iştirakçıları məhkəmə hökmlərini, yaxud digər yekun qərarlarını kassasiya qaydasında mübahisələndirmək istədikdə, nəzərə almalıdırlar ki, onlar müva-

fiq hüquqdan istifadə etməklə, yalnız birinci instansiya və apellyasiya məhkəmələri tərəfindən müəyyən edilmiş hallara əsasən maddi və prosesual-hüquqi normaların düzgün tətbiq edilməməsi məsələsini mübahisələndirə bilərlər. Onlar barəsində bəhs olunan müvafiq hüquqdan istifadə etməklə hər hansı bir faktın baş verib-verməməsini mübahisələndirmək imkanına malik deyildirlər.

Nəhayət, qeyd edilməlidir ki, əlavə kassasiya qaydasında məhkəmə qərarlarını mübahisələndirmək imkanı da dispoitiv xarakterli hüquq kimi çıxış edir. Əlavə kassasiya qaydasında icraat cinayət prosesinin müstəsna mərhələsi olub, kassasiya instansiyası məhkəməsinin qəbul etdiyi qərarlara və kassasiya icraatı zamanı yoxlanılmış məhkəmə hökm və qərarlarına yenidən baxılmasına yönəlmişdir. Bu icraat Konstitusiyada təsbit olunmuş vətəndaşların məhkəməyə təkrar müraciət etmək hüququnun həyata keçirilməsi vasitələrindən biridir.

Əlavə kassasiya qaydasında şikayət vermək hüququ aşağıdakı proses iştirakçıları üçün nəzərdə tutulmuşdur:

- 1) zərər çəkmiş şəxs və ya onun nümayəndəsi;
- 2) mülki iddiaçı və ya onun nümayəndəsi;
- 3) mülki cavabdeh və ya onun nümayəndəsi;
- 4) barəsində cinayət-hüquqi tədbirlər tətbiq edilmiş hüquqi şəxsin nümayəndəsi;
- 5) məhkum və ya onun xahişi ilə CPM-in 92.1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş tələblərə cavab verən, cinayət işi, məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraatın materialları və ya xüsusi ittiham qaydasında şikayət üzrə icraatda iştirak etmək üçün vəkillik kollegiyasının müvafiq qurumunun orderini almış vəkil-müdafiəçi malikdir.

Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesində bəraət almış şəxsin əlavə kassasiya şikayəti vermək hüququ nəzərdə tutulmamışdır. Belə ki, CPM-in ilk qəbul edildiyi zaman əlavə kassasiya şikayəti vermək hüququ yalnız məhkuma aid edilmişdi, lakin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin 19 mart 2002-ci il tarixli qərarında ifadə edilmiş hüquqi mövqeyə əsasən, bu halda Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25, 68 və 127-ci maddələrinin tələblərindən irəli gələn zərər çəkmiş şəxsin və mülki iddiaçının əla-

və kassasiya qaydasında şikayət vermək və belə icraatda iştirak etmək hüququ CPM-in 87.6.14, 89.4.12 və 422.3-cü maddələri ilə məhdudlaşdırılırdı. Bunu nəzərə alaraq, Konstitusiya Məhkəməsi Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə tövsiyə etmişdir ki, Konstitusiyanın 94-cü maddəsinin I hissəsinə uyğun olaraq, CPM-ə müvafiq dəyişikliklər etsin.

Bu tövsiyədən uzun müddət sonra – 10 iyun 2011-ci il tarixdə CPM-in 422.3-cü maddəsində əlavə kassasiya şikayəti vermək hüququ olan subyektlərin dairəsi zərər çəkmiş şəxs, mülki iddiaçı və onların nümayəndələrinin hesabına genişləndi-

rilmişdir. 11 dekabr 2012-ci il tarixdə bu subyektlərin sırasına mülki cavabdeh, 29 noyabr 2016-cı il tarixdə isə bərəsində cinayət-hüquqi tədbirlər tətbiq edilmiş hüquqi şəxsin nümayəndəsi də əlavə edilmişdir. Lakin bərəət almış şəxs bütün sadalanan əlavələrdən sonra da əlavə kassasiya şikayəti vermək hüququ olan şəxslərə aid edilməmişdir. Odur ki, hazırda bərəət almış şəxsin yuxarı instansiya məhkəmələrinə şikayət vermək hüququndan yalnız apellyasiya və kassasiya instansiyalarında icraat kontekstindən bəhs etmək mümkündür [5].

Ədəbiyyat:

1. Abbasova F. Cinayət prosesi. Xüsusi hissə. Yenidən işlənmiş 3-cü nəşr. Dərslik. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2019, 524 s.
2. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun “Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 397.1 və 397.2-ci maddələrinin şərh edilməsinə dair” 12 may 2009-cu il tarixli Qərarı.
3. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyasının 1-1(102)-29/14 №-li iş üzrə 16 yanvar 2014-cü il tarixli qərarı.
4. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyasının 1-1(102)-35/13 №-li iş üzrə 18 aprel 2013-cü il tarixli qərarı.
5. Bayramova K. Bərəət almış şəxsin yuxarı instansiya məhkəmələrinə şikayət vermək hüququ haqqında // Qanun, 2019, № 07 (297), s. 72-77.
6. Cahangirova Ş. Cinayət mühakimə icraatında məhkəmənin hökmlərinə və digər yekun qərarlarına yenidən baxılması məsələləri // Məhkəmə ekspertizası, kriminalistika və kriminologiyanın aktual məsələləri, 2019, № 67, s. 105-108.

Гахраман Джафаров

О РОЛИ АВТОНОМИИ ВОЛИ СУБЪЕКТА ПРИ ПОДАЧИ АПЕЛЛЯЦИОННЫХ, КАССАЦИОННЫХ И ДОПОЛНИТЕЛЬНО КАССАЦИОННЫХ ЖАЛОБ

Резюме

Права участников уголовного процесса на обжалование приговоров, либо иных итоговых решений суда, можно считать диспозитивными правами так как эти права дают возможность участникам уголовного процесса выступить в качестве инициаторов апелляционного, кассационного и дополнительного кассационного производств. Принцип диспозитивности распространяется на все стадии уголовного процесса и уголовно-процессуальные производства. Принцип диспозитивности влияет на правовой режим всех стадий и производств в уголовном процессе. В статье предпринята попытка рассмотреть принцип диспозитивности в уголовном процессе через призму стадий института обжалования приговоров, либо иных итоговых решений суда.

Qahkraman Jafarov

**ON THE ROLE OF THE AUTONOMY OF THE WILL OF THE SUBJECT
IN FILING APPEALS, CASSATION AND ADDITIONAL CASSATION**

Summary

The rights of participants in the criminal process to appeal sentences or other final decisions of the court can be considered dispositive rights since these rights give participants in the criminal process the opportunity to initiate appeal, cassation and additional cassation proceedings. The principle of dispositivity extends to all stages of criminal proceedings and criminal proceedings. The principle of dispositivity affects the legal regime of all stages and proceedings in criminal proceedings. The article attempts to consider the principle of dispositivity in criminal proceedings through the prism of the stages of the institution of appeal of sentences, or other final decisions of the court.

ASİF QƏDİROV

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının “Hüquq” kafedrasının
dosenti, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru
asif.qadirov.71@mail.ru

CİNAYƏT PROSESİNDƏ BƏRABƏRLİK HÜQUQUNUN TƏMİN EDİLMƏSİ

Açar sözlər: bərabərlik hüququ, ədalət, qanunvericilik, silahların bərabərliyi, cinayət prosesi, tarixi inkişaf.

Ключевые слова: право на равенство, справедливость, законодательство, равенство оружия, возбуждение уголовного дела, историческое развитие.

Keywords: the right to equality, justice, legislation, equality of weapons; criminal process; historical development.

Demokratiya müasir dövrdə siyasi-hüquqi fikir tarixinin ən əsas ideyalarından biridir. Kökü eramızdan əvvəllə gedib çıxan demokratiya anlayışı yalnız müasir dövrdə geniş təzahür tapmış, konstitusiyaların əsas elementlərindən birinə çevrilmişdir. Bu anlayışın tarixi inkişafına baxdıqda da görürük ki, onun məzmunu daim inkişaf edərək dəyişmişdir. İlk dəfə Fukidid tərəfindən istifadə edilən demokratiya anlayışı xalq hakimiyyətini ifadə edirdi (demos-xalq, kratos-hakimiyyət) [5; s.78-79].

Demokratik hüquqi dəyərlər özünün plüralizminə malikdir. Lakin onlar içərisində cinayət mühakimə icraatında daha çox istifadə olunan bəziləri vardır ki, onların yeni cinayət-prosessual qanunvericilikdəki vəziyyətini təhlil etmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu cür demokratik dəyərlərə bərabərlik, azadlıq, ədalətlik, aşkarlıq, müdafiə kimi dəyərləri aid etmək mümkündür. Bunların hər biri cinayət mühakimə icraatının həyata keçirilməsi baxımından mühüm önəm daşıyır. Lakin belə demək mümkündürsə, hüquqi cəhətdən bərabərliyin təmin edilməsi mümkün olmadığı hallar-

da digər dəyərlərin də mövcudluğu şübhə altına düşmüş olur. Buna görə də, bərabərlik hüququnun mahiyyətinin nədən ibarət olması məsələsinə aydınlıq gətirilməlidir.

Yalnızca cinayət-prosessual qanunvericilikdə deyil, ümumilikdə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində yer alan ən böyük demokratik dəyərlərdən biri bərabərlikdir. Bərabərlik müxtəlif kontekstlərdə nəzərdən keçirilə bilən bir məfhumdur. Belə ki, bərabərlik sadəcə hüquqi kateqoriya deyil, həm də digər sosial elmlərdə, xüsusilə də sosiologiyada istifadə edilən anlayışdır. Bərabərlik anlayışı ədalət anlayışı ilə də sıx bağlılıq təşkil edir.

Konstitusiyada insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təsbit olunması hamının qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyi təmin olunmadan özlüyündə demokratik dövlət və cəmiyyət üçün kifayətedici şərt deyil. Qanun heç bir fərq qoymadan hamıya müdafiə təqdim edir, hamı üçün bərabər hüquq və vəzifələr yaradır. Konstitusiyanın 25-ci və CPM-in 11-ci maddəsi hüquq bərabərliyini qanun və məhkəmə qarşısında bərabərlik kimi müəyyənləşdirir. Qanun hüquq və azadlıqların rəsmiləşdirilməsinin obyektiv zəruri vasitəsidir. Ona görə də qanun qarşısında bərabərliyin elan edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhkəmə qarşısında bərabərliyin elan edilməsi də son dərəcə vacibdir, çünki məhkəmə hüquq və azadlıqların mübahisələndirildiyi və ya pozulduğu halda onların müdafiəsi və bərpasının ən səmərəli vasitəsidir [6; s.65].

Bərabərlik hüququ ilə bağlı belə bir fikir də mövcuddur ki, bu hüquq hamıya eyni qaydada şa-

mil edilir və hər hansı diskriminasiyaya yol verilmir. Bu yanaşma konstitusion hüquqi baxımdan birmənalı qəbul edilir. Lakin qeyd edilən fikir cinayət-prosessual fəaliyyət zamanı pozitiv diskriminasiyanın tətbiq edilməsinə mane olmur [17; s.121].

Deməli, hüquqi anlamda bərabərlik özünün 2 istiqamətinə sahibdir: qanun və məhkəmə qarşısında bərabərlik.

Hamının qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyi o deməkdir ki, qanunların icrası hamı üçün eyni dərəcədə məcburidir və hər bir şəxs öz pozulmuş hüququnun müdafiəsi üçün məhkəməyə müraciət edə bilər, həmçinin, bərabərlik Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə yanaşı, əcnəbilərə, vətəndaşlığı olmayan şəxslərə də şamil olunur.

Bərabərlik 1776-cı ildə ABŞ-da qəbul edilmiş İstiqlaliyyət Bəyannaməsinin mətninə daxil edilmiş və qeyd edilmişdir ki, bütün insanlar bərabər yaradılmışdır. Bütün insanlara Yaradan tərəfindən özgəninkiləşdirilməyən müəyyən hüquqlar verilmişdir, bunlar arasında yaşamaq, azadlıq və xoşbəxtlik arayışı da vardır [18].

Sonralar isə bu prinsip insan hüquqlarının klassik prinsiplərindən birinə çevrilərək əsas hüquqları özündə əks etdirən konstitusiyalarda da təsbit olunmağa başladı. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25-ci maddəsi də məhz bərabərlik hüququnun təminatlarını özündə əks etdirir [1].

Konstitusiya bərabərlik hüququna həm də başqa kontekstdən yanaşaraq kişi və qadının eyni hüquq və azadlıqlara malik olmasını təsbit edir. Konstitusiyada hüquqların və azadlıqların istifadə olunmasına cinsi baxımdan bərabərliyin əks etdirilməsi dövlətin idarə olunmasında, seçkili orqanlarda qadınların iştirakının təmin olunmasında lazımi siyasi-hüquqi şərait yaradır. Qadın və kişi bərabərliyi qadının kişi ilə bərabər vəziyyətə gətirilməsi olaraq şərh edilməlidir. Bunun əksi, yəni kişinin "daha məhdud hüquqları olan" qadınla bərabər vəziyyətə gətirilməsi bərabərlik hüququnu münasib olmayan bir formada şərh etməyə səbəb olacaqdır. Halbuki, qadın-kişi bərabərliyinin məqsədi hər iki cinsin bənzər, ancaq bərabər olmayan tərəflərinin müsbət istiqamətdə hüquqi olaraq bərabər vəziyyətə gətirilməsidir. Şübhəsiz ki, bən-

zər olmayan tərəfləri üçün edilən fərqli hüquqi tənzimləmələr (məsələn, qadına doğuşa görə məzuniyyətin verilməsi) bu bərabərliyə təsir etmir. Qadın və kişinin bənzəməyən tərəfləri ilə əlaqədar hüquqi normaların məqsədi bərabərliyi təmin etmək deyil, hər iki cinsin fərqli xüsusiyyətlərini hüquqi cəhətdən həll etməkdir [15].

Konstitusiyanın qeyd edilən maddəsi ilə yeni Cinayət-Prosessual Məcəllənin 11.2-ci maddəsini müqayisə etdikdə görürük ki, CPM-ə daha geniş dairəni nəzərdə tutur. Məsələn, CPM-də yaşadığı yerdən və ya olduğu yerdən asılı olmayaraq bərabərliyə təminat verilsə də, oxşar ifadələr Konstitusiyada nəzərdə tutulmamışdır [2].

İ.Cəfərov haqlı olaraq qeyd edir ki, demokratik cəmiyyətdə insanların hüquqları və azadlıqları bərabərlik prinsipi əsasında həyata keçirilir [4; s.135]. Bu fikir sübut edir ki, hüquq və azadlıqların bərabərliyinin təmin edilməsi demokratik cəmiyyətin bünövrəsini formalaşdıran əsas elementlərdən biridir və bu cür bərabərlik təmin edilmədikdə cəmiyyətdə xaos genişlənəcək və beləliklə, müxtəlif insan qrupları arasında bir-birinə qarşı qəzəblə müşayiət olunan münaqişələr meydana çıxacaqdır.

Bərabərlik anlayışı və hüquqi anlamda bərabərlik insanlığın keçdiyi zaman kəsiyində inkişaf edərək dəyişmişdir. Bir zamanlar bir insanın digər bir insanı bir əşya olaraq alıb istifadə etməsi təbii sayılarkən, indi ən azından müasir dünyada qəbul edilməyən və qanunvericiliklə cəzalandırılan bir əməl hesab edilir. Halbuki, uzun bir zaman boyunca ən çox bərabərlik tərəfdarı olan filosoflar üçün də bu cür köləlik problem hesab edilmirdi. Nəticədə ən qədim mətnlərdə bərabərlik haqqında müxtəlif fikirlər söylənilsə də, hüquqi anlamda bərabərlik əslində müasir dövrün anlayışıdır.

Bərabərlik qədim Yunan fəlsəfəsində yunan-barbar, azad vətəndaş-kölə ayrı-seçkiliyinə qarşı insanın insan olaraq eyni olduğu düşüncəsini ifadə edirdi. Orta əsrlərdə isə bərabərlik qadın və ya kişi, kölə və ya azad, bütün insanların maddi və ya fiziki baxımdan fərqli olsalar da, mənəvi baxımdan bərabər, uca Tanrı qarşısında eyni olduqları düşüncəsi kimi öz ifadəsini tapırdı. Müasir dövrdə məzmunu bir qədər də zənginləşən bir anlayış halına gələn bərabərlik, əvvəlcə, bütün in-

sanların fərqli bacarıq və qabiliyyətlərlə dünyaya gəldiyini, buna görə də hər insana özündə olanı tam olaraq ortaya çıxarması, özünü tam mənasında reallaşdırma bilməsi üçün imkan verilməsi zərurətini dilə gətirən fürsət və ya imkan bərabərliyi düşüncəsini ifadə edir [12; s.5-6].

Bir şeyi bərabəri ilə dəyərləndirmək çox qədim bir ədalət anlayışıdır. Romalıları da ədaləti bərabərlik olaraq anlamış və bunu tərəzi ilə simvolizə edərək ədalətin simgəsi halına gətirmişlər. “Lex talionis” prinsipinin də mahiyyəti təqsirkarın vurduğu zərərin eynisinə məruz qalmasıdır [11; s.29].

Ümumiyyətlə, demokratiyanın zəiflərin qüvvətliyə qarşısında əzilməsinin qarşısını alaraq bərabərliyi ən yaxşı reallaşdıran rejim olduğu qəbul edilir. Hətta xalq arasında “demokratiya” və “bərabərlik” anlayışları artıq sanki sinonim kimi çıxış edir. Demokratiya fərdlərə konstitusion olaraq bəzi hüquq və azadlıqları tanımaq və onları qanun qarşısında bərabər elan etmək yolu ilə haqsızlıqları müəyyən dərəcəyə qədər azaltmaq imkanına sahib olmaqla yanaşı, fərdlər arasındakı doğumdan, zəkadan, bacarıqlardan və digər özəlliklərdən qaynaqlanan fərqlilikləri yox sayaraq onları mütləq bir şəkildə bərabər hala gətirməyə qadir deyildir. Totalitar rejimlər müəyyən dərəcəyə qədər bunu reallaşdırmağa çalışsalar da, azadlığı aradan qaldıraraq insanları “varlıqda” deyil, “yoxluqda” bərabər vəziyyətə gətirmişdirlər.

Dövrümüzün azad demokratik şəraiti fərdləri qanun qarşısında bərabər tutaraq və hüquqlardan istifadə etməkdə hər kəsin başlanğıcda eyni imkana sahib olması üçün lazım olan şərtləri hazırlayaraq fərdə fürsət bərabərliyi vermək yolu ilə insanlar arasındakı fərqliliklərdən qaynaqlanan haqsızlıq və ədalətsizlikləri müəyyən dərəcəyə qədər aradan qaldıra bilər.

Ümumiyyətlə, ədalət ilə bərabərlik sıx bağlıdır, bərabərlik və bərabərsizlik ədalətli şəraitdə hər kəs üçün bənzər şərtlərdə olacaqdır. Hər kəsin hüquq və azadlıqları bərabər formada həyata keçiriləcəkdir [9; s.263].

Bərabərliyin təmin edilməsinin ilk mərhələsi qanun qarşısında bərabərlik və onun təbii təzahürü olan ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsidir. Əlbəttə, mütləq bir şəkildə bərabərlikdən bəhs etmək mümkün deyildir. Kimsə kiməsə tamamilə

bənzəmir. Ona görə də hər kəsin bərabər olması deyərək, onların fiziki cəhətdən bərabərliyi nəzərdə tutulmur. İstər daxili hüquqda, istərsə də bu hüququ təmin edən beynəlxalq sənədlərdə bərabərlik ifadəsinin anlayışına rast gəlinmir. Ancaq nəzərdə tutulan qanunların gözündə bərabər ola bilməkdir. Bu da ədalət tərəzisinin gözündə hər bir insan üçün eyni ölçülərin istifadə edilməsi deməkdir. Bərabərlik prinsipi bir tələb hüququ yaratdığı kimi dövlət orqanları və idarələri üçün də yerinə yetirilməli olan konstitusion bir öhdəlikdir [10; s.22-23]. Bu prinsip hüquq dövləti anlayışının tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, həm də əsas hüquq və ya müstəqil bir prinsip olaraq da qəbul edilir.

Qərəzsiz məhkəmə qarşısında hamının bərabərliyi – hüquq bərabərliyi, hüquq haqqında mübahisənin iştirakçılarının formal bərabərliyi deməkdir. Əmlak və digər mövqeyindən asılı olmayaraq məhkəmə qarşısında formal olaraq hamı bərabərdir. Hüquqların yalnız məhkəmə qərarı əsasında məhdudlaşdırılmasına yol verilməsi də bununla izah olunur.

Qanun qarşısında bərabərlik prinsipi, təbii olaraq, hər kəsin hər baxımdan eyni normalara tabe olması, onların tətbiqi zamanı eyniliyin olması anlamına gəlmir. Bu anlayış, qısaca desək, bərabər vəziyyətdə olanların bərabərliyini ifadə edir. Fərqli hüquqi vəziyyətlərdə olanlara fərqli qaydaların tətbiq olunması özlüyündə bu prinsipin pozulması hesab edilmir. Hüquqi əsaslar olduğu halda fərqli tətbiqetmə ola bilər. Ancaq fərqli vəziyyətlərdə edilən fərqli tətbiq hüquqi əsaslarla edilsə belə, bu fərqli durumdakı hər kəsə eyni şəkildə tətbiq olunmalıdır. Türkiyə Anayasa Məhkəməsi də bu prinsipin bərabər hüquqi vəziyyətdə olanlar üçün bərabər formada tətbiqi ehtiva etdiyini ifadə edir [14].

Bu mövqedən yanaşmaqla CPM-in 11.3-cü maddəsini təhlil etmək mümkündür. Həmin maddədə bir sıra şəxslərin barəsində cinayət təqibinin xüsusiyyətlərinin müxtəlif qanunvericilik aktları vasitəsilə müəyyən edildiyi təsbit edilmişdir. Digər dövlətlərdə olduğu kimi Azərbaycan Respublikasında da qanun qarşısında bu cür “qeyri-bərabərliyə” yol verilir. Bəzi hallarda bu digər konstitusion hüquqi dəyərlərin müdafiəsi baxımından

zərurət daşıyır. İlk baxışdan bu cinayət təqibi zamanı bəzi şəxslər üçün fərqliliklərin müəyyənləşdirilməsi görüntüsünü yaratsa da, belə deyildir. Həmin şəxslər tutduqları vəzifəyə əsasən AR Konstitusiyasının 90-cı, 106-cı, 123-cü və 128-ci maddələri ilə müəyyən edilmiş toxunulmazlıq hüququna malikdirlər [8; s.56]. Belə ki, qanun qarşısında həmin qeyri-bərabərlik (immunitet) müəyyən kateqoriyadan olan vəzifəli şəxslərin hüquqi təhlükəsizlik və müstəqilliyini təmin edən imtiyazını özündə ifadə edir. Deməli, həmin şəxslər digər şəxslər ilə eyni hüquqi vəziyyətdə olmadığından qanunverici bu normanı Məcəlləyə daxil etmişdir və bu da yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bərabərlik hüququnun pozulmasına səbəb olan bir hal deyildir.

Bərabərlik prinsipi və ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi hüquqi tənzimləmədə bir bütün kimi dəyərləndirilməlidir.

Ayrı-seçkiliyə beynəlxalq məhkəmələrin bir sıra qərarlarında anlayış verilmişdir. Belə ki, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi 1985-ci ildə Abdulaziz, Cabales və Balkandali Birləşmiş Krallığa qarşı iş üzrə çıxardığı qərarında ayrı-seçkiliyi bu cür açıqlamışdır: “Konvensiyanın 14-cü maddəsinin mənasında ayrı-seçkilik ümumi anlamda Konvensiyanın daha əlverişli davranışı nəzərdə tutmasına baxmayaraq, bir şəxs və ya qrupun hüquqi bir əsas olmadan digərindən daha az əlverişli bir davranışla üzləşməsidir”. Bu qərardan yola çıxaraq AİHM-in ayrı-seçkiliyin reallaşmış olması üçün 4 şərtin mövcudluğunu araşdırdığını görmüş olarıq:

1. Fərqli rəftar;
2. Qarşılaşdırıla bilən vəziyyətdə birinin digərinə münasibətdə daha az əlverişli rəftar;
3. Obyektiv və ya məqbul bir səbəbin olmaması;
4. Məqsəd və vasitə arasında uyğunluğun mövcud olmaması.

Hüquq dövləti hüququn üstünlüyü təməlinin üzərində formalaşır. Qanun qarşısında bərabərlik bu təməlin imtina edilməsi mümkün olmayan bir prinsipidir. Belə bir prinsip hər cür ayrı-seçkiliyi rədd edir. Çünki həqiqi demokratiyalarda “ikinci sinif” vətəndaş ola bilməz [16].

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, bərabərlik şəxsi bir hüquq olmaqdan çox, bir prinsip kimi çı-

xış edir. Bəzi hüquqlar prinsip xarakterində ola bilərlər. Bərabərlik Konstitusiyanın ümumi strukturunu müəyyən edən prinsiplərdən biri olaraq dövlət orqanları və idarələrinə bərabər münasibət göstərmələri barəsində verilmiş bir əmr xarakteri daşıyır. Bərabərlik prinsipi konstitusion hüquqi tənzimdən hərəkət edərək cinayət prosessual hüququnda da müəyyənedici ölçü kimi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu ölçüyə görə hüquqi münasibətdə tərəf olanların eyni rəftar görməsi zəruridir. Müasir konstitusiyalarda bərabərlik subyektiv bir hüquq olaraq da müəyyən edilə bilər. Əslində hüquq olaraq da götürülən bərabərlik, prinsip olaraq bərabərlik fikrindən bəhrələnir.

Qanun qarşısında bərabərlik həm maddi hüquq, həm də prosessual hüquq normalarında təzahür edə bilər.

Cinayət prosessual hüquqda bərabərlik prinsipi norma və hüquq tətbiqetmə zamanı həyata keçirilir. Normadan qaynaqlanan bərabərsizlik şəxslər arasındakı hüquqi statusun fərqliliklərindən irəli gəlsə, hüquq tətbiqetmədən qaynaqlanan bərabərsizlik şəxslər arasındakı sosial, iqtisadi və siyasi fərqliliklər səbəbilə meydana gəlir.

İttiham tərəfi və müdafiə tərəfi arasında müəyyən fərqliliklər mövcud ola bilər. Bu həmin tərəfin daşımaları olduğu vəzifədən irəli gələrək müəyyən olunur. Lakin konstitusion tələblərdən biri odur ki, məhkəmə cinayət prosesi tərəflərinə münasibətdə tərəfsizliklə hərəkət etməli və fəaliyyət göstərməlidir. Həmçinin məhkəmə tərəfindən dövlət ittihamçısına hüquq və vəzifələrinin xatırladılmamasına baxmayaraq, təqsirləndirilən şəxsə malik olduğu hüquqların məhkəmə tərəfindən xatırladılması mühakimə icraatında bərabərliyin təmin edilməsinə xidmət göstərən bir tələbdir. Buradan belə bir nəticə ortaya çıxır ki, bərabərlik anlayışının tərkib elementlərindən biri tərəflərin bərabərliyidir. Bu elmi ədəbiyyatlarda, yaxud AİHM qərarlarında “silahların bərabərliyi” kimi də adlandırılır. “Silah” dedikdə, prosessual imkan və vasitələr nəzərdə tutulur. Silahların bərabərliyi ilə tərəflərin bərabərliyi ifadələri əsasən eyni mənada işlədilir. Tərəflərin bərabərliyi özünü qanunvericilikdə tərəflərin çəkişməsi kimi göstərir. Ədalət mühakiməsinin aparılması zamanı çəkişmə prinsipinə riayət edilməsi konstitusion tələbdir.

Baxılan işdə ədalətli yekun nəticəyə gəlinə bilməsi üçün mübahisəni araşdıran məhkəmə tərəfsiz və müstəqil olmalı, işə qərəzsiz baxmalıdır. Bu o deməkdir ki, məhkəmə iş üzrə tərəflərdən heç birini – nə ittiham tərəfini, nə də müdafiə tərəfini – üstün tutmamalı, işə faktlar və qanun əsasında baxmalıdır. Ancaq sübutetmə, prosessual vasitə və imkanlar baxımından tərəflər eyni olmağa biləcəklərinə görə, deməli, tərəflərin bərabərliyi faktiki olaraq pozulduğu halda, daha zəif və gücsüz vəziyyətdə olan tərəfə qanun (dövlət) kömək etməli, pozulmuş tarazlığı bərpa etməlidir [7; s.171].

Silahların bərabərliyi prinsipinin digər əsas prosessual hüquqlarla yaxın bir əlaqəsinin olması inkar edilə bilməz. Başda silahların bərabərliyi olmaqla əsas prosessual hüquqların köklərini, insan şərafəndə, hüquq dövləti və bərabərlik prinsiplərində axtarmaqdan təbii bir şey ola bilməz. Belə ki, silahların bərabərliyi prinsipi ilə bərabərlik, ədalətli məhkəmə araşdırması və onun bir ünsürü olan dinlənilmə hüququ arasında daha sıx bir əlaqə vardır.

Bərabərlik prinsipi ədalət mühakiməsi çərçivəsində silahların bərabərliyi prinsipi olaraq qarşımızı çıxır. Hüquq və vəzifələr yönündən tərəflər arasında tam bir bərabərlik və tarazlıq mühakimə icraatı boyunca təmin edilməli və qorunmalıdır. Tərəflərin mühakimə icraatı zamanı müxtəlif səbəblərdən qaynaqlanan fərqlilikləri meydana çıxarma bilər. Xüsusilə də dinlənilmə hüququ bu yöndəki maneələri və doğurduğu bərabərsizliyi bərpa etmək üçün tədbirlərin görülməsini tələb edir [13; s.60].

Bərabərlik anlayışı qanunun cəmiyyətin hər bir üzvünə onun şəxsi keyfiyyətlərindən asılı olmayaraq düzgün və ardıcıl tətbiq edilməsi deməkdir. Hamının qanun qarşısında bərabərliyi prinsipinə ciddi riayət etmədən və bu prinsipi icra etmədən hüquq və ədalət mümkün deyildir [6; s.66].

Prosessual mənada bərabərlik ölkədə olan hər kəsin eyni cinayət və cinayət-prosessual normalara tabe olması anlamına gəlir. Bununla yanaşı, Roma hüququndan etibarən fərdlərin hüquqi sta-

tusundakı müəyyən fərqliliklər və bu fərqliliklərin prosessual qanunvericilikdəki təzahürü hüquq mədəniyyətinin əsas parçalarından biri halına gəlmişdir. Müasir cinayət prosessual hüquq əsasən normativ tənzimləmədə fərqlilikləri qəbul etməsə də, müəyyən istisnalar da mövcuddur. Məsələn, toxunulmazlıq hüququna malik olan şəxslər, beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxslər və digərlərinə münasibətdə bu cür istisnalar qüvvədədir.

Beynəlxalq hüquqi aktlar içərisində bərabərlik prinsipinin təsbit olunduğu əsas sənədlərdən AİHK-dır. Konvensiyanın 14-cü maddəsi birbaşa bərabərliyin təmin edilməsi ilə bağlı olmasa da, ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsini tənzimləyir. Konvensiyanın 14-cü maddəsi bərabərlik prinsipindən irəli gələrək Konvensiyada nəzərdə tutulan əsas hüquq və azadlıqlardan istifadə etmədə hər cür ayrı-seçkiliyi qadağan edir. Bu maddəyə görə, Konvensiya ilə qorunma altına alınmış olan yaşama hüququ, şəxsin azadlığı və toxunulmazlığı, şəxsi həyatın gizliliyi, ədalətli məhkəmə araşdırması, din, vicdan, ifadə azadlığı və bu kimi digər hüquqlardan hər kəs bərabər şəkildə istifadə edəcəkdir [3].

Fərqli problemlərin xarakteristikalarının təbiətindən irəli gələrək fərqli şəkildə həll edilməsi gərəkdüyündən, bəzən fərqli hüquq tətbiqetmə ayrı-seçkilik deyil, əksinə, ədalətə uyğun nəticələr verə bilər. Bu səbəblə də önəmli olan konkret bir hadisədə fərqli tətbiqetməni haqlı göstərən obyektiv səbəblərin olub-olmadığının müəyyən edilməsidir. AİHM də bu yanaşmanı qəbul edir və müxtəlif cür tətbiqi əsaslandırılan obyektiv səbəbi tapa bilmədikdə həmin aktı Konvensiyanın 14-cü maddəsinə zidd hesab edir.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, cinayət prosesinin öz qarşısına qoyduğu məqsədlərə nail ola bilməsi və ədalət mühakiməsinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün bərabərlik hüququnun təmin olunması xüsusi önəm daşıyır. Buna görə də tərəflər arasında hər hansı qeyri-bərabərlik əgər obyektiv şəkildə əsaslandırılırsa, hüquq pozuntusu hesab edilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsində (referendumda) qəbul edilmiş Konstitusiyası. URL: <http://www.e-qanun.az/framework/897>
2. Azərbaycan Respublikasının 14 iyul 2000-ci il tarixli 907-IQ nömrəli “Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimləmə məsələləri haqqında” Qanunu ilə təsdiq edilmiş Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. URL: <http://www.e-qanun.az/code/14>
3. “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Konvensiyanın və onun 1,4,6 və 7 sayılı Protokollarının təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikasının 236-IIQ nömrəli 25 dekabr 2001-ci il tarixli Qanunu. URL: <http://www.e-qanun.az/framework/1405>
4. Cəfərov, İ. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şərhli / İ.Cəfərov. – Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, – 2013. – 723 s.
5. Əsgərov, Z. Konstitusiya hüququ / Z.Əsgərov. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 2011. – 757 s.
6. İbayev, V. Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosesual Məcəlləsinin Kommentariyası. Cinayət mühakimə icraatının vəzifələri, əsas prinsipləri və şərtləri / V.İbayev. – Bakı: Qanun, – 2004. – 769 s.
7. Mehdiyev, F. Hüquq nəzəriyyəsi / F.Mehdiyev, E.Quliyev – Bakı: Gənclik, – 2018. – 431 s.
8. Mövsümov, C.H. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin kommentariyası / C.H.Mövsümov, B.C.Kərimov, Ə.H.Hüseynov – Bakı: Digesta, – 2016. – 1335 s.
9. Çakar, A.S. Adalet mülkün temeli midir? // Ankara Türkiyə Barolar Birliyi Dergisi, – 2013. №26 (106), – s. 261-276.
10. Erdem, J.G. Yargı kararlarında kanun önünde eşitlik ilkesi ve kadın erkek eşitliyi // – Akademik Hassasiyetler, – 2017. – s. 19-44.
11. Ünal, Ş. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi. Avrupa İnsan Hakları Komisyonu ve Divan kararları ışığında sözleşme hükümlerinin açıklanması ve yorumu / Ş.Ünal. – Ankara, – 1995. – 482 s.
12. Ünlü, T. Eşitlik ilkesi ve pozitif ayrımcılık / T.Ünlü. – Konya, – 2009. – 107 s.
13. Yeşilova, B. Yargılama diyalektiği ve silahların eşitliği // Ankara: Türkiye Barolar Birliği Dergisi, – 2009. №86, – s. 47-101.
14. T.C. Anayasa Mahkemesi K.T.:13.04.1976, Esas No: 1976/3, Karar No.:1976/23.
15. T.C. Anayasa Mahkemesi K.T.:29.11.1990, Esas No: 1990/30, Karar No.:1990/31.
16. T.C. Anayasa Mahkemesi K.T.:31.12.1992, Esas No: 1992/40, Karar No.:1992/55.
17. Козлова, Е.И., Кутафин, О.Е. Конституционное право России: учебник – 5-е изд., перераб. и доп. – Москва: Проспект, 2014, 592 с.
18. <https://www.archives.gov/founding-docs/declaration-transcript>

Асиф Гадиров**ОБЕСПЕЧЕНИЕ ПРАВА НА РАВЕНСТВО В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ****Резюме**

В статье разъясняется сущность права на равенство, которое является одним из основных принципов верховенства закона. Одним из наиболее важных шагов в построении демократического общества является устранение дискриминации в этом обществе и создание правовой системы, основанной на справедливости среди людей. Таким образом, в результате изучения пра-

ва на равенство с разных сторон были исследованы его характеристики. Кроме того, были высказаны различные мнения по поводу анализа положений права на равенство, закрепленных в законодательстве.

Asif Gadirov

ENSURING THE RIGHT TO EQUALITY IN THE CRIMINAL PROCEEDINGS

Summary

The article explains the essence of the right to equality, which is one of the basic principles of the rule of law. One of the most important steps in building a democratic society is to eliminate discrimination in that society and to establish a legal system based on justice among the people. Therefore, as a result of the study of the right to equality from various aspects, its characteristics have been investigated. In addition, various views have been expressed on the analysis of the provisions of the right to equality enshrined in legislation.

UOT 343

NAIL ABBASOV

hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

MƏHKƏMƏ EKSPERTİZASININ HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN İNKİŞAFI TARİXİ

Açar sözlər: məhkəmə, cinayət prosesi, ekspertiza, tarixi inkişaf, məhkəmə ekspertizası, sənədlərin ekspertizası, məhkəmə tibb ekspertizası.

Ключевые слова: суд, уголовный процесс, экспертиза, историческое развитие, судебная экспертиза, экспертиза документов, судебно-медицинская экспертиза.

Key words: court, criminal proceedings, examination, historical development, forensic examination, examination of documents, forensic medical examination.

Cinayət mühakimə icraatında xüsusi biliyin vəzifəsi və əhəmiyyəti ilə bağlı olan hazırkı mövqe yeni formalaşmamış, mühakimə icraatı təcrübəsinin və qanunvericiliyinin uzun müddətli tarixi inkişafı nəticəsində baş vermişdir. Yazılı tarixi mənbələrdə eramızdan əvvəl Qədim Çində, Yunanıstanda, Hindistanda, Misirdə insan sağlamlığının pozulması və ya ölümünün baş verməsi ilə bağlı məsələlərin məhkəmə tibbi müayinə məqsədi ilə aydınlaşdırılmasında xüsusi biliyi olan şəxslərin köməyindən istifadə olunmasına dair məlumatlar vardır. Məsələn, eramızdan 600 il əvvəl hindlilərin qədim əlyazma qanununda (Ayyur-Vaqa) meyitin müayinə edilməsində və ya eramızdan əvvəl 460-cı ildə Hipokrat tərəfindən hamiləliyin müddəti, abort, yarımçıq doğulmuşların yaşama qabiliyyəti, müxtəlif xəsarətlərin ağırlığı, kəllə sümüklərinin travmatik zədələnməsinin təyində bilikli şəxslərdən istifadə olunması öz təsdiqini tapmışdır. Hippokratın əsərlərində meyitin müayinəsi, abort, hamiləlik müddəti, yarımçıq doğulmuş və ya yeni doğulmuşların həyat qabiliyyətliliyi, bədən üzərində xəsarətlər, onların ölümcül olması,

kəllə sümüklərinin zədələnməsi və s. bu kimi məsələlər nəzərdən keçirilmişdir. Yaxud eramızdan əvvəl 448-451-ci illərdə tərtib olunması güman edilən və qədim Roma hüququnun əsas mənbəyi hesab olunan 12 cədvəl qanunlarında məhkəmə prosesində həkim rəyinin mütləq olması nəzərdə tutulmuş, zorakı ölümün və «qanuni» doğuşun müəyyən edilməsində həkimin iştirakı vacib sayılmışdır [2, s. 5].

Cinayət təqibi araşdırmaları zamanı erkən dövrlərdən yalnız tibb sahəsi üzrə deyil, digər bilik sahələri üzrə də mütəxəssislərin məsləhət və köməyindən istifadə olunmuşdur. Məsələn, Bizans imperatoru Yustinianın hakimiyyəti dövründə (VI əsr) qəbul olunmuş qanunvericilik sənədlərində həkim rəyinin hadisə şahidlərinin ifadələrinə nisbətən üstünlüyü qeyd edilməklə yanaşı, məhkəmə məqsədləri üçün xəttin (yazının) tədqiq olunmasını nəzərdə tutan müddəalar da əks olunmuşdur [8].

Uzun müddət ərzində ölkəmizin tərkibində olduğu Rusiyada istintaq araşdırmaları zamanı tibbi yöndə yaranan suallarla bağlı həkimə müraciət edilməsinə dair məlumatlara rast gəlinməsinin tarixi XVI - XVII əsrlərə təsadüf edir. Bu ölkədə həkimləri istintaq suallarının həllinə cəlb edilməsini təsbit edən ilk qanunvericilik aktına nümunə olaraq Rusiya çarı I Pyotrun nəşr etdirdiyi Hərbi Nizamnaməsini nümunə kimi göstərmək olar. Nizamnamənin 154-cü artikulunda müxtəlif hadisələrdə baş verən ölümün səbəbinin dəqiq izahı və aydınlaşdırılması tələb olunur. Burada həmçinin zorakı ölüm hallarında meyitin mütləq yarılmalarına dair göstəriş öz əksini tapmışdır (2, s. 6). Rusiyada sənədlərin həqiqiliyinin müəyyən edilməsinin üsulu olaraq əlyazmaların müqayisəsindən isə

XV əsrdən istifadə olunduğu qeyd edilir. Bu günə gəlib çatmış mənbələrə əsasən, sənədlərin məhkəmə tədqiqinə həsr olunmuş ilk əsər Fransada 1604-cü ildə F.Demel tərəfindən yazılmışdır [12, s. 160].

Bəzi mənbələrə görə, meyitlərin məhkəmə-tibbi müayinəsinə rəsmi səviyyədə XI–XII əsrlərdə icazə verilmişdir. Bu barədə məlumatlara Siciliya Universitetinin 1140-cı il və 1306-cı il tarixli Bolon Universitetinin sənədlərində rast gəlinə bilər. Eyni zamanda, Avropada məhkəmə-tibb ekspertizası məqsədi ilə ilk dəfə 1562-ci ildə fransız cərrah Ambruaz Pape tərəfindən meyitin yarıldığı qeyd olunur. 1690-cı ildə Leypsiqdə İ.Bonun “Məhkəmə tibbi sübut” adlı əsəri çap olunur və burada ilk dəfə olaraq “məhkəmə təbəti” ifadəsindən istifadə olunur [3, s. 6].

Azərbaycanda məhkəmə tibb məqsədi ilə meyitin ilk dəfə olaraq 19-cu əsrin əvvəllərində Mirzə Məhəmməd İbn Əbdül-s-Əbur Təbrizi Qoballı tərəfindən müayinə olunub sənədləşdirildiyi qeyd edilmişdir. Mirzə Məhəmməd Təbrizi “Müfəssəl təşrih” adlı kitabının giriş hissəsində göstərmişdir ki, o, bu kitabı yazarkən şəriət qanunlarına əsaslanmaqla, bir neçə meyit yarmışdır [2, s. 17].

Tarixi sənədlər əsasında hesab edilir ki, Rusiya cinayət prosesində artıq XI əsrdən başqa şəxslərə xəsarət yetirilməsi faktları üzrə məhkəmə-tibbi müayinələr (ekspertizalar) keçirilmişdir. Eyni zamanda, XVIII əsrə qədər Rusiya cinayət prosesində məhkəmə tibb müayinəsinin aparılmasının məcburiliyi üzrə normativ göstərişin olmadığı, bu barədə rəsmi göstərişin yalnız XVIII əsrin əvvəllərində verildiyi qeyd olunur [11, s. 82].

XVI – XVII əsrlərdə əmlak münasibətlərini əks edən sənədlər, o cümlədən veksellərdə və vəsiyyətnamələrdə saxtakarlıq izlərinin olub olmaması, vardsa onun üsulunun müəyyən olunması üçün mütəxəssis lazım olduğu təqdirdə diyakilərə (diyakilər dövrünün təhsilli, fəaliyyət proseslərində tez-tez əlyazma sənədlərə rast gələn peşə sahibləri olmuşlar – N.A.) müraciət olunmuşdur. Qanunnamədə sənədlərin saxtalaşdırılması, saxta pulların hazırlanması, qiymətli metallarla dələduzluq edilməsi və digər əməllərin araşdırılması zamanı ekspert qismində mütəxəssislərin cəlb edilməsinin mümkünlüyünü nəzərdə tutan qeyd-

lər öz əksini tapmışdır (7, s. 106). “Təhkimçilik aktlarında imzaların tədqiqi qaydası haqqında” 6 mart 1699-cu il tarixli Fərmanda göstərilirdi ki, imzaların həqiqiliyinin yoxlanılması ilə bağlı müayinə və tədqiqatlar yalnız xüsusi biliyə malik olan şəxslər, əsasən isə, katiblər tərəfindən keçirilməlidir. XVII əsrdə həkim səhvləri üzrə ittihamlar ilə bağlı olan, tibb işçilərinin iştirakı ilə meyitlərin müayinəsi keçirilən məhkəmə tibb ekspertizalarına dair məlumatlar vardır.

I Pyotrun Hərbi Artikulu (1714-cü il) və Hərbi Nizamnaməsinin (1716-cı il) 154-cü artikulunda (maddəsində) bədən xəsarətlərinin, ölümün səbəblərinin müəyyən edilməsi məqsədi ilə təbiblərdən (həkimlərdən) istifadə olunması tövsiyə olunmuşdur. Burada həmçinin məhkəmə-tibb ekspertizasının keçirilməsindən bəhs olunur, tədqiqat metodu kimi meyitin yarılməsi göstərilir, tədqiqat nəticələrinin tərtib olunma qaydası müəyyən olunmuşdur. Nizamnamədə zərərçəkənlərin bədəni üzərində və ya paltarlarında zədələrin tədqiqi üçün təbiblərin cəlb olunması haqqında göstəriş öz əksini tapmışdır (6, s. 43).

XVII əsrin ikinci yarısında bir sıra maddələrin və predmetlərin zəhərli xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi üzrə müayinələrin aparılması sürətlənir ki, bu da mahiyyət etibarilə məhkəmə toksikoloji ekspertizasının yaranmasına imkan verir. XVII əsrdə Rusiyada həmçinin məhkəmə psixiatrik ekspertizasının formalaşması baş verir. 1679-cu ildə Pyotr Bunakovun dövlət qulluğuna yararlı olub olmaması sualı üzrə müayinə aparmış həkimlər Blyumentrost və Fuqadanov belə rəyə gəlmişlər ki, o, uzun müddət ərzində yaddaşa malik ola bilmədiyindən, adamları tanımır və bu xəstəliyə görə dövlət qulluğuna yararlı deyildir [10, s. 19].

Sovet hakimiyyətinin qəbul olunmuş ilk normativ aktlarında xüsusi biliklərdən istifadə məsələləri öz əksini tapmış, müvafiq normalarda «məlumatlı şəxslər» və ekspertlər haqqında müddəalar təsbit olunmuşdur. RSFSR Xalq Səhiyyə Komissarlığı tərəfindən 28 yanvar 1919-cu il tarixdə qəbul olunmuş «Dövlət tibb ekspertlərinin hüquq və vəzifələri haqqında» qərarda tibbi biliklərə malik şəxslərin hüquqi statusu, fəaliyyət nəticələrinin rəsmiləşdirilməsi və əhəmiyyəti ilə bağlı

məsələlər öz hüquqi tənzimlənməsini tapmışdır [5, s. 72]. 1864-cü il tarixli Cinayət mühakimə icraatı Nizamnaməsindən fərqli olaraq, Rusiyanın (RSFSR) yeni qəbul edilən sovet cinayət prosesində «məhkəmə ekspertizası» və «məhkəmə ekspert» kimi prosessual terminlər yaranır, qanunvericilikdə müstəntiq tərəfindən ekspertin dindirilməsi icraatı nəzərdə tutulur [4, s. 177].

RSFSR-in 15 fevral 1923-cü il tarixli CPM-si məhkəmə ekspertizası və xüsusi biliyi olan şəxslər institutunun hüquqi tənzimlənməsinin inkişafında mühüm rol oynamış ilk məcəllələşdirilmiş prosessual aktdır. Bunu qeyd etmək kifayətdir ki, həmin CPM-də «ekspert» terminindən 42 maddədə (hər 9 maddədən birində) istifadə olunmuşdur. Qanunda «bilikli şəxslər» ifadəsindən istifadə olunmamış, ekspertin zəruri xarakteristikaları qismində onun «xüsusi biliklərə» malik olması göstərilmişdir (maddə 67 və 73). Bununla belə, qanunun bilikli şəxslərin (ekspertlərin) işdə iştirakı cəlb edilməsinin əsasları ilə bağlı müddəalarında Cinayət mühakimə icratı Nizamnaməsi arasında varisliyin olduğu müşahidə olunmuşdur. Belə ki, hər iki qanunda belə əsas qismində «elm, incəsənət və ya sənət sahəsində xüsusi biliklərə tələbat» göstərilmişdir. Bu ifadə sonrakı dövrdə qəbul edilən qanunlarda, o cümlədən «Dövlət məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti haqqında» qanunda da işlədilmiş və cəmiyyətin sonrakı dövrlərində baş verən inkişaf proseslərinə uyğun olaraq bura «texnika» sözü də əlavə edilmişdir.

Qeyd edək ki, Azərbaycan SSR-in 16 iyul 1923-cü ildə qəbul edilmiş ilk Cinayət-Prosessual Məcəlləsi RSFSR-in 15 fevral 1923-cü il tarixli CPM-nə uyğun olmuşdur. Bu Məcəllə hazırlanarkən Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra cinayət mühakimə icraatında ayrı-ayrı dekretlər ilə müəyyən edilən prosessual formaların tətbiqi təcrübəsi ümumiləşdirilmiş və nəzərə alınmışdır. Məcəllənin qəbul edilməsi cinayət-prosessual münasibətləri tənzim edən qanunvericiliyin ümumi inkişafı baxımından irəliyə doğru atılmış addım olsa da, xeyli cəhətlərinə görə obyektiv icraatın aparılmasına imkan verməmişdir. Bu baxımdan tək-cəhətli istintaqda müdafiəyə yol verilməməsi faktını qeyd etmək kifayətdir. 1923-cü ilin sentyabrın 25-dən 1961-ci ilin

martın 1-nə kimi qüvvədə olmuş həmin məcəlləyə respublikamızın iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında baş verən mühüm dəyişikliklərə uyğun olaraq müvafiq dəyişikliklər edilmişdir.

Azərbaycan SSR-in 1923-cü il tarixli CPM-nin müddəalarının analizi göstərir ki, qanunvericilikdə vahid normativ ümumilik kimi bilikli şəxslər institutu və ya onun tərkib hissələrindən biri olan məhkəmə ekspertizası haqqında təsəvvürlər sistemi, məhkəmə ekspertizasının mahiyyəti öz əksini lazımi səviyyədə tapmamışdır. Belə ki, XX əsrin 20-30-cu illərində bütün bilikli şəxslər ekspertlər adlandırılırdılar. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, cinayət prosesində bütün bilikli şəxslər, cinayət mühakimə icraatına hansı formada cəlb olunmalarından asılı olmayaraq, ekspertin prosessual statusunun daşıyıcısı olurdular. 1923-cü il CPM-də sübutların anlayışı verilməmiş, yalnız 55-ci maddədə sübutun mənbələri sadalanaraq göstərilmişdir ki, «şahid ifadələri, ekspert rəyləri, maddi sübutlar, baxış (müayinə) protokolları və digər yazılı sənədlər və təqsirləndirilən şəxsin verdiyi izahlar sübutlardır» [9, s. 110].

Azərbaycan SSR-in 1960-cı il dekabrın 8-də yeni cinayət-prosessual məcəlləsi qəbul edilmiş və 1961-ci ilin martın 1-dən qüvvəyə minmişdir. Şübhəsiz, əvvəlki Məcəllə ilə müqayisədə bu Məcəllədə cinayət mühakimə icraatının vəzifələri daha aydın müəyyən edilmiş, eyni zamanda xüsusi biliklər institutunun hüquqi (prosessual) bazası əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etdirilmişdir. Belə ki, 1960-cı il CPM-də məhkəmə ekspertizasının hüquqi tənzimlənməsi sahəsində müsbətə doğru xeyli dəyişikliklər gerçəkləşdirilmiş, məhkəmə ekspertizasının təyini, aparılması, növləri, ekspert rəyi və onun qiymətləndirilməsi ilə bağlı bir çox məsələlər öz qanunvericilik həllini tapmışdır. Məcəllənin 64-cü maddəsində ekspertin rəyi digər məlumatlar ilə yanaşı sübutlar kateqoriyasına aid edilmiş, 65-ci maddəsində müstəntiqin lazımi xüsusi biliyi olan şəxsləri ekspert kimi rəy vermək üçün müayinələr, axtarışlar aparmağa, digər istintaq hərəkətlərini yerinə yetirməyə çağırmağa haqlı olduğu təsbit olunmuş, 73-cü maddəsində ekspertiza təyin edilməsinin məcburiliyini şərtləndirən hallar, 74-cü maddəsində ekspert qismində çıxış edən şəxsə irəli sürülən tələblər müəyyən

olunmuş, ekspertizanın müvafiq idarələrin ekspertləri, yaxud təhqiqat apararı şəxs, müstəntiq, prokuror və məhkəmənin təyin etdiyi digər mütəxəssislər tərəfindən aparıldığı qeyd olunmuşdur.

1960-cı il CPM-in digər üstün cəhətlərindən biri burada ekspertiza təyin edilməsi məcburi olan halların dairəsinin müəyyən edilməsi olmuşdur. 1960-cı il CPM-nin 74-cü maddəsində komisiyon ekspertizanın adı birbaşa qeyd olunmasa da, maddənin məzmunu faktik olaraq söhbətin bu ekspertiza növündən getdiyinə dəlalət edir. Belə ki, qeyd olunmuşdur ki, zəruri olduqda iş üzrə bir neçə ekspert təyin edilə bilər. İş üzrə bir neçə ekspert təyin edilən zaman onlar rəy verməmişdən qabaq öz aralarında məsləhətləşirlər. Ekspertlər ümumi rəyə gəldikdə, rəyə bütün ekspertlər tərəfindən imza edilir. Ekspertlər arasında fikir ayrılığı olduqda, hər bir ekspert öz rəyini ayrıca tərtib edir. Lakin göstərdiyimiz bu müddəalar 1960-cı il CPM-in həmin maddəsinin ilkin redaksiyasında nəzərdə tutulmamışdır. Bu dəyişikliklər həmin maddəyə Azərbaycan SSR-in 1966-cı il 23 dekabr tarixli və 1983-cü il 30 sentyabr tarixli qanunları ilə sonradan əlavə edilmişdir. 1960-cı il CPM-də ekspert rəyinin obyektivliyini təmin etmək məqsədi ilə ona etiraz etmənin əsasları müəyyən edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının 1960-cı il tarixli CPM-nin 15-ci fəslə bilavasitə ekspertizaların aparılması ilə bağlı məsələlərin tənzimlənməsinə həsr olunmuşdur. Bu fəsildə ibtidai istintaqda ekspertizanın aparılması (maddə 181), ekspertizanın aparılmasında müstəntiqin iştirakı (maddə 182), ekspertiza təyin edilərkən və aparılarkən müqəssirin hüquqları (maddə 184), ekspertə onun vəzifələrini və hüquqlarını izah etmə (maddə 185), ibtidai istintaqda ekspertin rəyi (maddə 186), ekspertin rəyinin müqəssirə elan edilməsi (maddə 187) kimi məsələlər öz həllini tapmışdır.

1960-cı il CPM-nin müddəaları ekspertizanın həm ekspert idarələrində, həm də müstəntiqin dəvəti ilə ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən aparılmasına imkan vermişdir. Bu zaman müstəntiq ekspertiza təyin edilməsi haqqında qərar ilə birlikdə ekspertiza icraatı üçün zəruri olan materialları ekspert idarəsinə təqdim etmişdir. Qərar ekspertiza müəssisəsinin rəhbəri tərəfindən icra üçün idarənin

əməkdaşına tapşırılmışdır. Ekspertiza müəssisəsinin rəhbəri müstəntiqin adından və onun tapşırığı ilə ekspertiza tədqiqatını apararı şəxslərə nə kimi hüquq və vəzifələrə malik olmalarını izah etmiş, rəy verməkdən imtina etmək və ya rəy verməkdən boyun qaçırmaq üstündə məsuliyyət barədə xəbərdar etmişdir. Bu barədə tərtib olunmuş iltizam ekspert tərəfindən imzalanmış və işə əlavə olunması üçün müstəntiqə qaytarılmışdır. Ekspertizanın aparılması ekspertiza müəssisəsinə deyil, konkret mütəxəssisə tapşırıldıqda isə, müstəntiq onu yanına dəvət edərək, şəxsiyyəti, ixtisası, səlahiyyəti ilə tanış olmuş, onun təqsirləndirilən şəxs, şübhəli şəxs, zərər çəkmiş şəxs ilə əlaqəsini, ona etiraz edilmək üçün əsasların olub olmamasını müəyyən etmişdir. Bundan sonra müstəntiq ekspertiza təyin edilməsi haqqında qərarı ekspertə təqdim etməklə, ona qanunla müəyyən olunmuş hüquq və vəzifələrini izah edilmişdir. Bunlar barədə ekspertiza təyin edilməsi haqqında qərarda müvafiq qeyd aparılmış və ekspert imzası ilə bunu təsdiq etmişdir. Ekspertin cinayət işinin ekspertiza predmetinə aid olan bütün materialları ilə tanış olmaq, rəy vermək üçün zəruri olan yeni materialların tələb olunması haqqında müstəntiq qarşısında vəsatət vermək, dindirmə və s. istintaq hərəkətlərinin aparılması zamanı müstəntiqin icazəsi ilə prosesdə iştirak etmək, təqsirləndirilən şəxsə və şahidlərə ekspertizanın predmetinə aid olan suallar vermək hüququ olmuşdur.

Məcəllə müstəntiqin ekspertizanın aparılmasında şəxsən iştirak hüququnu tanımışdır. Eyni zamanda, bir sıra ekspertizalarda, xüsusən, məhkəmə mühasibat ekspertizasında təqsirləndirilən şəxsin ya özünün xahişi, ya da ekspertin təşəbbüsü ilə iştirak etmək imkanı olmuşdur. Bu halda müvafiq protokol tərtib olunmuş, burada təqsirləndirilən şəxsin izahatı əks olunmuş, tanış olduğu materialların siyahısı qeyd olunmuş və protokol müstəntiq, təqsirləndirilən şəxs və ekspert tərəfindən imzalanmışdır.

Ekspert, bir qayda olaraq, qarşısına qoyulmuş suallar üzrə rəy vermişdir. Lakin ekspertin iş üçün əhəmiyyət kəsb edən hallarda qarşısına qoyulmamış məsələlər üzrə də rəy vermək öhdəliyi olmuşdur. Ekspertin rəyi ilə tanış olduqdan sonra, buna zərurət olduqda, müstəntiq eksperti verdiyi

rəyi izah etməsi və ya tamamlaması üçün dindirə bilmişdir (1, s. 176-177).

1960-cı il CPM-də ekspertiza təyin edilərkən və aparılarkən müqəssirin, yəni təqsirləndirilən şəxsin hüquqlarının müəyyən olunmasını o dövr üçün mütərəqqi hal kimi qiymətləndiririk. 1923-cü il CPM-dən fərqli olaraq 1960-cı il CPM-də ekspert rəyinin struktur və məzmun baxımından xüsusiyyətləri, ekspertin yalnız tədqiqat əsasında rəy verməsi göstərilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən məhkəmə-hüquq islahatlarının əsas istiqamətlərini müəyyən edən qanunlardan biri 14 iyul 2000-ci ildə qəbul edilmiş və 1 sentyabr 2000-ci ildə qüvvəyə minmiş yeni Cinayət-Prosessual Məcəlləsidir. Yeni CPM-də insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin prioritetliyi, cinayət mühakimə icraatının çəkişmə prinsipi üzərində qurulması, vətəndaşların mənafelərinin dövlət mənafeyindən üstün tutulması və s. yeni hüquqi ideyalar normativ qaydada öz təsbitini tapmışdır. Sovet cinayət prosessual hüququnda ekspert rəyi müstəqil sübut növü kimi qəbul edilsə də, mühakimə icraatında xüsusi biliklərin müxtəlif formada tətbiqi arasında fərq qoyulmamışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin "Məhkəmə-hüquq sistemində islahatların dərinləşdirilməsi haqqında" 3 aprel 2019-cu il tarixli Fərmanı ilə ölkədə bu sahədə xeyli vacib istiqamətlər üzrə əsaslı yeniliklərin edilməsinin zəruriliyi müəyyən edilmişdir. Təsadüfi deyildir ki, hüquq ictimaiyyəti bu sənədi məhkəmə-hüquq islahatlarının "Yol Xəritəsi" kimi dəyərləndirir.

Məhkəmə ekspertizası fəaliyyətinin alternativ mexanizmlərinin, özəl qurumlar tərəfindən ekspertizanın həyata keçirilməsi ilə bağlı beynəlxalq təcrübənin təhlil olunması və müvafiq təkliflərin hazırlanması məqsədi ilə bu istiqamət üzrə islahatların institusional komponentini əhatə edən müvafiq qanunvericilik aktlarının təkmilləşdirilməsi işi aparılmışdır. Belə ki, "Dövlət məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununda dəyişiklik edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikasının 29 noyabr 2019-cu il tarixli Qanunu ilə qanunun adında "Dövlət məhkəmə ekspertizası" sözləri "Məhkəmə ekspertizası" sözləri ilə əvəz edilmiş və dövlət

məhkəmə ekspertizası ilə yanaşı, özəl məhkəmə ekspertiza fəaliyyətinin tənzipinin normativ əsası yaradılmışdır.

Qanunvericilikdə müəyyən növ məhkəmə ekspertizalarının (məhkəmə-tibb (məhkəmə-psixiatriya), məhkəmə-ballistik, məhkəmə psrtlayış-texniki və s.) yalnız məhkəmə ekspertizaları idarələri tərəfindən həyata keçirilməsi müəyyən olunmuşdur. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosesual, İnzibati Prosesual və İnzibati Xətalər məcəllələrində nəzərdə tutulmuş hallarda fiziki və ya hüquqi şəxslərin, həmin şəxslərin vəkilləri və nümayəndələrinin (qanuni nümayəndələrinin) məhkəmə ekspertizasının aparılmasını sifariş vermək üçün məhkəmə ekspertizası idarələrinə və ya özəl məhkəmə ekspertlərinə rəsmi müraciət etmək hüququ nəzərdə tutulmuşdur. Bu halda məhkəmə ekspertizası həmin şəxslərlə məhkəmə ekspertizası idarəsinin rəhbəri və ya özəl məhkəmə ekspertləri arasında bağlanan müqavilə əsasında məhkəmə ekspertizasını sifariş edən şəxslərin hesabına həyata keçirilir.

Beləliklə, milli qanunvericiliyimizdə özəl məhkəmə ekspertləri tərəfindən həyata keçirilə bilən ekspertizanın normativ əsasları müəyyən olunmuşdur. Məhkəmə xətsünaslıq, müəllifşünaslıq, sənətşünaslıq, sənədlərin məhkəmə-texniki, məhkəmə-ekoloji, məhkəmə-baytarlıq, məhkəmə psixoloji, məhkəmə-mühasibatlıq, məhkəmə-əmtəşünaslıq və s. ekspertiza növlərinin özəl məhkəmə ekspertləri tərəfindən də həyata keçirilməsi mümkün sayılmışdır.

Tarixi-hüquqi təhlil əsasında apardığımız tədqiqata yekun vuraraq aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Cinayət mühakimə icraatının ilk dövrlərində məhkəmə ekspertizasının, əsasən, məhkəmə-tibb ekspertizası və sənədlərin ekspertizası növlərindən istifadə edilmişdir.

2. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərindən cinayət prosesində xüsusi bilikləri tətbiq edən şəxslərin fəaliyyətinin ekspertiza kimi adlandırılmasına rast gəlinir. Lakin həmin dövr cinayət prosesində mütəxəssislərin iştirakının hüquqi təbiətinə dair baxışlar birmənalı olmamışdır.

3. Azərbaycan Respublikasında məhkəmə ekspertizası fəaliyyətinin hüquqi tənziplənməsinin

təşəkkülü və inkişafı tarixini aşağıdakı dövrlərə ayırmaq olar:

1) Rusiya İmperiyasına birləşdirilməsinə qədər olan dövr;

2) Rusiya imperiyasının əsarəti altında olduğu dövr;

3) Sovet hakimiyyəti dövrü. Bu dövrdə əvvəlki dövrlər ilə müqayisədə məhkəmə ekspertizasının həm nəzəri və normativ anlayış kimi, həm də institusional təsisat kimi inkişaf etdiyini qeyd etmək lazımdır;

4) müstəqillik dövrü. Bu dövrdə respublikamızda məhkəmə ekspertizası fəaliyyətinin həm hüquqi və normativ anlayış, həm də funksional təsisat baxımından inkişafını iki mərhələyə ayır-

maq olar:

- 1991-1999-cu illər. Bu mərhələ ölkəmizin ictimai-siyasi həyatında, ümumən, keçid dövrü kimi xarakterizə olunduğundan, hüquqi proseslərdən tutmuş sosial-iqtisadi münasibətlərdə bütünlük sahələrində yeni tələblərə uyğun islahatların keçirilməsinə başlanılmışdır;

- 1999-cu ildən başlayan və hal-hazırədə davam edən ikinci dövr. 29 noyabr 2019-cu il tarixli Qanunla məhkəmə ekspertizası fəaliyyətini tənzim edən sahəvi qanuna bir sıra yeni maddələr əlavə olunmuş, özəl məhkəmə ekspertizası fəaliyyətinin hüquqi əsaslarının yaradılması istiqamətində ilk addımlar atılmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Mövsümov C.H. Sovet cinayət prosesi. Dərslik. Bakı, "Maarif", 1989, 312 s.
2. Musayev Ş.M. Cinayət mühakimə icraatının məhkəmə-tibbi təminatı. Dərslik. Bakı, 2008, 455 s.
3. Səlimxanov Ş.A. Məhkəmə təbabəti. Dərslik. Bakı. Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1992, 348 s.
4. Быков И.В. Особенности производства судебной экспертизы в присутствии субъектов уголовно-процессуальных отношений. Дисс. ... к.ю.н. Краснодар, 2008, с. 177.
5. Зайцева Е.А. Концепция развития института судебной экспертизы в условиях состязательного уголовного судопроизводства. Дисс. докт. юрид. наук. М., 2008, 372 с.
6. Зинин А.М., Майлис Н.П. Научные и правовые основы судебной экспертизы. М.: Право и закон. Юрайт-Издат, 2001, 143 с.
7. Исаева Л.М. Специальные знания в уголовном судопроизводстве. М.: Юрист, 2002, 106 с.
8. История возникновения и развития судебной экспертизы / <https://kriminalisty.ru/stati-istoriya-kriminalistiki-istoriya-vozniknoveniya-i-razvitija-sude/>
9. Лукашевич В.З. О понятии доказательста в советском уголовном процессе // Правоведение. 1963. № 1, с. 110- 114.
10. Россинская Е.Р., Зинин А.М. История становления и развития судебной экспертизы в России // Вестник университета имени О.Е.Кутафина (МГЮА). № 12, 2015. с. 18-35.
11. Россинская Е.Р. Теория судебной экспертизы: учебник для студентов высших учебных заведений, обучающихся по специальности "Судебная экспертиза". Москва, Норма: ИНФРА-М, 2013, 382 с.
12. Уварова И.А. Развитие и современное состояние судебного почерковедения // Вестник Томского государственного университета. 2015. № 395. С. 160-164.

Аббасов Наиль Ибад оглы

История развития правового регулирования судебной экспертизы

В статье определяется, что регулирование института судебной экспертизы на законодательном уровне прошло долгий и сложный путь. На основании историко-правового анализа был сделан вывод, что на ранних стадиях уголовного производства, в основном, использовались судебно-медицинские экспертизы и экспертиза документов. С конца XIX века деятельность лиц, применяющих специальные знания в уголовном судопроизводстве, именовалась экспертизой. Однако, в тот период взгляды по правовой природе касательно участия специалистов в уголовном процессе были неоднозначны.

RASİF MÜZƏFFƏROV

Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyasının “Daxili işlər orqanlarında əməliyyat-axtarış fəaliyyəti” kafedrasının müəllimi, polis mayoru
e-mail: psixoloq-83@mail.ru

YENİYETMƏLƏRİN HÜQUQAZIDD DAVRANIŞINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR VƏ ONLARIN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: yetkinlik yaşına çatmayan cinayətkarlar, cinayətkar davranış, davranış cinayətkarlığının səbəbləri, cinayətkar davranışın nəzəri təhlili.

Ключевые слова: несовершеннолетние преступники, преступное поведение, причины преступности поведения, теоретический анализ преступного поведения.

Key words: juvenile criminals, criminal behavior, causes of criminality of behavior, theoretical analysis of criminal behavior.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 84.1-ci maddəsinə əsasən, “cinayət törədərkən on dörd yaş tamam olmuş, lakin on səkkiz yaşına çatmayan şəxslər yetkinlik yaşına çatmayanlar hesab olunur” [1, s.117]

Yeniyetməlik yaş dövrü şəxsiyyətin inkişafında çətin və mürəkkəb dövr olduğu üçün bu yaş dövründə, digər yaş dövrlərinə nisbətən hüquqazidd davranışlara daha tez-tez rast gəlinir. Bu baxımdan yeniyetmələri hüquqazidd davranışa təhrik edən sosial-psixoloji səbəblərin öyrənilməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Müşahidə və tədqiqatlar göstərir ki, çox təhlükəli cinayətkarların əksəriyyəti cinayətə erkən yaşlarında (18 yaşa çatmamış) qoşulmuş şəxslərdir. Bu baxımdan, xüsusən yeniyetmələri cinayətə təhrik edən obyektiv və subyektiv, psixoloji səbəblərin öyrənilməsi və uşaqlar arasında cinayətin profilaktikası xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [2,

s.445]

Yeniyetmələrin hüquqazidd davranışı, bu davranışa təsir edən sosial-psixoloji amillər problemi həmişə tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur və bu problemə alimlər müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən yanaşmışlar.

Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərdə baş verən cinayi davranışın səbəbləri içərisində onların əsasən yaş xüsusiyyətləri, əlverişli olmayan həyat şəraitində formalaşan psixi keyfiyyətləri durur.

Yeniyetməlik yaş dövrünün bəzən “keçid” dövrü, “böhran” dövrü adlandırılması bir çox tədqiqatçılar tərəfindən hüquqazidd davranışın səbəbi kimi götürülür. J.J.Russo keçid dövrünü ikinci dəfə anadan olma adlandırır. Keçid dövründə orqanizmdə müxtəlif dəyişikliklər olur ki, bu da yeniyetmənin inkişafında nəzərə cərpacaq dərəcədə əks olunur. O, müəyyən qıcıqlandırıcı, həyəcan, narazılıq hiss edir ki, bu da yeniyetmənin davranışında təzahür edir.

A.S.Zelinski qeyd edirdi ki, həbsxanalarda saxlanılan yeniyetmələrlə aparılmış tədqiqatlar zamanı müəyyən olunmuşdur ki, onların bir çoxu öz cinayətlərinin əsl səbəbini, başqa sözlə onları cinayətə təhrik edən motivi aydınlaşdırma bilməmişlər. Çünki, onların cinayi davranışının əsl səbəbi impulsiv davranışları ilə əlaqəli olmuşdur. [2, s.450]

Tanınmış tədqiqatçı K.E.İqoşev problemi ümumi sosial səviyyədə nəzərdən keçirərək həyat səviyyəsi, miqrasiya, sosial tərbiyə sisteminin resurs təminatının məhdudluğu, cəmiyyətin alko-

qollaşması, mühitin informasiya zibilliyi, əhalinin sağlamlığının aşağı səviyyəsi kimi problemlərin yeniyetmələrin cinayətkarlığına təsiri məsələlərini araşdırmışlar. K.E.İqoşevanın fikrincə, cinayətkar davranışın formalaşmasına daha çox yeniyetmələrin yaş xüsusiyyətləri təsir göstərir. [3, s.110]

Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin cinayət törətməsində bir sıra amillər rol oynayır. Bu amillər içərisində onların böyüdüüyü və tərbiyə aldığı ailə əsasdır. Ailədə mənəvi və əxlaqi dəyərlərin təbliğinin aşağı olması, uşaqların davranışına düzgün nəzarət edilməməsi, ailə daxili zorakılıqlar yeniyetmələrdə ailə ilə bağlı dəyərlərin itirilməsinə gətirib çıxarır. Ailə üzvlərinin özlərinin cinayi, əxlaqazidd davranışa meyilliliyi, alkoqol və narkotik maddə asılılığının olması, artıq bu ailədə böyüyən yetkinlik yaşına çatmayanların tərbiyəsində hüquq və ədalət anlayışlarının düzgün şəkildə formalaşmamasına gətirib çıxarır.

Q.M.Minkovski hesab edirdi ki, ailədə və ətraf mikromühitdə neqativ təsir, daha doğrusu baxımsızlıq bu və ya digər cinayətkar fəaliyyətin, cəmiyyətsizdig digər dəyərlərin təbliği yeniyetmələr arasında cinayətkarlığın yayılmasının başlıca səbəbləridir.

Kriminoloqlar yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərdə həyat və tərbiyəsi üçün neqativ şərait yaranan və onların cinayət törətməsinə gətirib çıxaran aşağıdakı amilləri müəyyənləşdirmişlər:

-yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin maddi-təminat səviyyəsinə, sosial statusuna görə sosial differensiallığı;

-hüquq mədəniyyətinin aşağı səviyyəsi;

-yeniyetmələrin tərbiyə işində ixtisaslaşan sahələrin kadrlarla lazımı qədər təchiz olunmaması;

-ailələrin dağılması;

-yeniyetmələrin və valideynlərin maddi-mənəvi tələbatları ilə imkanları arasında ziddiyyətlər [4, s.247]

Yeniyetmələrin cinayətkar davranışa yönlənməsinin səbəblərindən biri kimi onların empatiyadan uzaq bir xarakterə sahib olmaları, gələcəkləri ilə bağlı ümitsizlik hissəsinə qapılmış və özlərinə nə olacaqlarını bilmədiklərindən kontrol hissindən kəsad olmaları və çox vaxt antisosial davranışlar içində olmalarıdır. [5, s.239]. Yeniyetmələ-

rin digər insanlar tərəfindən dostlarının önündə təhqir olunması, onlarla hörmətsiz davranılması onlarda təcavüzkar və şiddətə yönəlmiş davranışlar sərgiləməsinə səbəb ola bilər.

Görkəmli hüquqşünas A.İ.İsmayılov hesab edirdi ki, yeniyetmələr arasında cinayəti, ümumiyyətlə, cinayətkarlıq hallarının ilkin səbəblərini neqativ ictimai hadisələri törədən obyektiv-sosial iqtisadi ziddiyyətlərdə axtarmaq lazımdır.

Yeniyetmənin hüquqazidd davranışına təsir edən sosioloji amilləri nəzərdən keçirək. Yeniyetmə cinayətkarlığına daha çox təsir göstərmiş sosioloji faktorların tədqiqatları keçirilmişdir. Bunlar arasında aşağıdakılar fərqləndirilir:

- aşağı səviyyəli ictimai-iqtisadi status;

- sərvətlər, mədəni dəyərlər;

- mədəniyyətimizdə və kütləvi informasiya vasitələrində zorakılıq;

- alkoqol və narkotik vasitələrdən istifadə;

- yaşlıların və antisosial davranışlı yaşlıların təsiri;

- yerli spesifikanın təsiri;

- ictimai-mədəni dəyişikliklər və ümumi qeyri-stabillik;

- təhsilə mənfi münasibət. [6, s.27]

Yeniyetmə hüquqpozanlar ictimai-iqtisadi statusu aşağı olan, maddi cəhətdən korluq çəkən, yaşayış yeri olmayan uşaqlardır. Cinayətlər daha çox təhsil almaq, iş tapmaq və eləcə də öz həyat şəraitindən narazı olanlar tərəfindən törədilir.

Sərvət, mədəni dəyərlər və həyat üslubu yeniyetmələrdə cinayətkar davranış formalarının inkişafına səbəb olan amillərdəndir. Uşaqların çoxu ərköyün böyüyürlər, buna ən çox tək uşaq ailələrdə rast gəlmək olur. Tək uşağa ata-ananın həddən artıq qayğısı, sevgisi nəticəsində o eqoist, tənbel, şiltaq böyüyə bilər. Uşağa lazım olandan artıq cib xərci verirlər, artıq pulda yersiz, bəzən də zərərli şeylərə xərcələnir və uşağın pozulması da elə buradan başlayır. Yeniyetmənin könlündən çox şey keçir, ürəyi çox şey istəyir – təzə yaraşıqlı paltarlar, siqaret, spirtli içkilər və s. belə hallarda yeniyetmə yüngül yolla imkanını artırmaq həvəsinə düşə bilər ki, bu cinayətin başlanğıcıdır. Çünki cinayətkar davranış cinayətkar niyyətdən başlayır.

Fikrimizcə mədəniyyətimizdə və kütləvi infor-

masiya vasitələrində olan zorakılıq, aqressivlik yeniyetmələrin davranışına böyük təsir göstərir. B.Buşmen və K.Anderson tərəfindən aparılan araşdırmalara görə, cinayət materiallarının istinta-qı zamanı tapılan sübutların üzərində zorakı hərəkətlərin miqyası genişdir. Bunun səbəbi kimi TV-də canlandırılan zorakı xarakterli verilişlərin olmasını əsas gətiriblər. Bu cür zorakı, aqressiv məzmunlu verilişlərin ictimaiyyətə nümayiş etdirilməsi insanların davranışlarına mühüm təsir göstərir.

Amerika psixiatri prof. P.Andres qeyd etmişdir ki, "Nikotin istifadəsinin formalaşmasında ailə, antisosial davranış, dostlar, ailə üzvlərinin alkoqol və narkotik maddə asılılığının olması əsasdır" [7, s.36]

Alkoqol və narkotik maddə istifadəsindən əvvəl yeniyetmələr əsasən siqaretdən istifadə edirlər. Daha sonra çox vaxt düşdüyü qrupun təsirindən alkoqol və narkotik maddə istifadə etməyə başlayırlar. Məhz bu cür asılılığın yaranması artıq onların cinayət törətməsi üçün əsas olur, törədilən cinayətlər əsasən tamah xarakterli olur. Onlar üçün maraqlı yeganə amil həmin maddəni əldə etməkdir.

Məktəblərdə qurulan mənəvi-psixoloji mühit yeniyetmələrin tərbiyəsində əhəmiyyətli rola malikdir. Təhsil müəssisələrində düzgün şəkildə qurulmayan təlim tərbiyə işləri, şagirdlərin davranışlarına laqeyd münasibət bildirilməsi, yeniyetmə qız və oğlanların akademik göstəricilərinin aşağı düşməsinə görə onlarla maarifləndirici işlərin aparılmaması, onlarda məktəblə, təhsil sistemi ilə bağlı neqativ təsəvvürlərin formalaşmasına gətirib çıxarır. Məktəblərdə qurulan mənəvi-psixoloji mühit yeniyetmələrin tərbiyəsində əhəmiyyətli rola malikdir. Onlar vaxtlarının çox hissəsini məktəbdə keçirirlər, məktəb həyatının onlar üçün maraqsız olması nəticəsində yeniyetmələrdə kriminogen küçə qruplarına maraq yaranmasına səbəb olur.

Cinayət törətmiş yetkinlik yaşına çatmayanların aşağıdakı tipləri vardır:

Təsadüfi tip Şəxsiyyətin yalnız pozitiv yönümləri inkişaf etmişdir, cinayəti dözümsüz həyat şəraitinin təsiri nəticəsində törədir.

Ehtiyatsız tip Şəxsiyyətin sosial yönəlməsində

pozitiv xüsusiyyətləri neqativ xüsusiyyətlərinə nisbətən üstünlük təşkil edir. Bu tipə xas olan şəxslər adətən az ağır cinayətlər törədirlər.

Qeyri-sabit tip Şəxsiyyətin neqativ və pozitiv xüsusiyyətləri demək olar ki, bərabərdir. Lakin onların inkişaf tendensiyaları ziddiyyətlidir və bu cəhətdən kriminogenliyin azalmasına və ya artmasına səbəb olur.

Adi tip Şəxsiyyətin sosial psixoloji xüsusiyyətləri qeyri-sabitdir və ziddiyyətlidir, hüquqi düşüncə səviyyəsinin aşağı olması kimi xüsusiyyətlər xasdır.

Peşəkar tip Bu yetkinlik yaşına çatmayan cinayətkarlar arasında ən təhlükəlisi hesab olunur. Şəxsiyyət tamamilə neqativ istiqamətdə inkişaf etmişdir. Əxlaqi və mənəvi dəyərlərə tamamilə etinasız münasibəti ilə seçilir. Bu tipə aid olan təkrar cinayət törətməyə meyillidirlər.[8, s.97]

Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərlə bağlı bir sıra tipologiyalar verilmişdir. Bunlar içərisində Q.M.Minkovskaya tərəfindən verilən tipologiya aşağıdakı şəkildədir:

Ardıcıl – cinayətkar tip. Bu cür yeniyetmələr cinayət situasiyasını özləri yaradırlar və həmçinin onlar bir neçə cinayət təcrübəsinə malik olurlar.

Situativ-kriminogen tip. Bu cür yeniyetmələr cinayətləri qrupun, yaxud alkoqolun, narkotik vasitəsinin təsirindən törədirlər. Onlar birbaşa cinayətin təşkilatçısı olurlar.

Situativ tip. Onlar tərəfindən törədilmiş cinayətlər baş verən situasiyanın həlledici təsirindən yaranır.

Cinayətlərin təhlili zamanı, cinayət törətməyə səbəb olan amilləri, şəxsi keyfiyyətləri və cinayət törətdikdən sonra cinayətkarın davranışında baş dəyişikliklər nəzərə alınmalıdır.

Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər tərəfindən törədilən cinayətlərin səbəblərinin bir sıra nəzəri təhlilləri aparılmışdır.

Bunlar içərisində "Psixogenetik" istiqamətin tərəfdarı olan T.Hirşi müəyyənləşdirmişdir ki, cinayi davranışın əsasında iki istiqamət vardır. Bunların deviant davranış istiqamətində təhlilini vermişdir. T.Hirşi qeyd etmişdir ki, ilkin olaraq deviant davranışların həyata keçirilməsində böyük rolu yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin qanunla müəyyənləşdirilməmiş arzu və istəkləri tutur.

Psixiatrik nəzəriyyə tərəfdarlarından A.Eirkorn qeyd etmişdir ki, cinayi davranışın formalaşması dəyişən mühit şəraitindən asılıdır.

Çoxlu səbəblər nəzəriyyəsinə görə D.Abrahamsen demişdir ki, kriminal davranış mövcud olan situasiya zamanı formalaşan kriminal meyllər ilə əlaqədardır.

Yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən cinayətlərin qarşısının alınmasında bir sıra profilaktik tədbirlər görülməlidir. Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətlərinin qarşısının alınmasına istiqamətlənmiş profilaktik tədbirlər aşağıda göstərilən məqsədlər əsasında müəyyənləşdirilməlidir:

-yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən cinayətlərin səbəb və şəraiti ilə əlaqədə olan neqativ sosial faktorların təsir dairəsinin məhdudlaşdırılması;

-yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən cinayətlərin səbəblərinə və həmçinin bu səbəblərin yaranma şəraitinə təsir göstərilməsi;

-yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin cəmiyyətə zidd mövqeyini, cinayətkar davranışını formalaşdıran sosial əhatəsinin neqativ elementlərinə təsir edilməsi [8, s.115].

Yetkinlik yaşına çatmayanların törətdikləri cinayətə görə aldıkları cəza və həmçinin məhkumluq dövründə görülən tədbirlər onlar üçün əsasdır. Məhkum yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin cəmiyyətə yenidən adaptasiyası məsələsinə artıq müəssisədə olarkən penitensiar xidmətin psixoloqları tərəfindən ciddi yanaşmalar olmalıdır. Bu hazırlıq prosesi 3 – 4 ay əvvəldən aparılmalıdır. Onların cəmiyyətdə qarşılaşacağı çətinliklər zamanı adekvat həll yolunun tapılması üçün bir sıra məsləhətlər verilməlidir. Çünki, cəza müddəti azaldıqca artıq onlarda narahatçılıq, qorxu, özünəqapanıqlıq, aqressivlik hissi yaranır. Bunun üçün penitensiar psixoloqlar müxtəlif trening proqramları hazırlamalıdır. Burada ilk növbədə, məhkum haqqında materiallar ilə tanışlıq

olunmalıdır.

Yetkinlik yaşına çatmayanların xarakter xüsusiyyətləri, məhkumluq dövrü ərzində onun davranış və emosional sferasında baş verən dəyişikliklər müəyyən olunmalıdır.

Məhkumların psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və onların müvafiq psixoloji yardım qruplarına daxil edilməsi üçün yaradılan istiqamət və psixotexnikalar aşağıdakı şəkildə təşkil edilməlidir:

- psixoloji maarifləndirmə;
- psixoloji məsləhət;
- psixoloji trening.

Məhkumların gələcəkdə müəyyən peşəyə yiyələnməsi işini hələ onların tərbiyə müəssisəsində olduğu vaxtdan başlanılmalıdır. Azərbaycan Respublikasının Cəzaların İcrası Məcəlləsinin 130.2-ci maddəsinə əsasən, yetkinlik yaşına çatmayan məhkumların peşə təhsili tərbiyə müəssisələrinin peşə məktəblərində və ya tərbiyə müəssisələrinin istehsalat sahələrində həyata keçirilməlidir. [9, s.130]

Bütün bunlar yeniyetmə məhkumlarda əmək vərdişlərinin formalaşmasına və müəyyən peşə fəaliyyətinə yiyələnmələri üçün kömək edəcəkdir. Yetkinlik yaşına çatmayanların saxlanıldığı tərbiyə müəssisəsində əsas məqsəd onların törətdiyi cinayətə görə yalnız cəzalandırılması deyil, həmçinin onların islah edilməsidir.

Beləliklə, Yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən cinayətlərin səbəb və şəraitinin aydınlaşdırılması, şəxsiyyətlərinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini və onlara tətbiq ediləcək profilaktik tədbirlərin istiqamətlərinin müəyyən olunması, cinayətlərin sayının azalmasına və bu sahədə görüləcək psixoloji maarifləndirmə tədbirlərinin genişləndirilməsi üçün şərait yaradacaqdır.

Bütün bu tədbirlər nəticəsində Yetkinlik yaşına çatmayanlara istər cəza müddəti ərzində, istərsə də cəza çəkdikdən sonra cəmiyyətə adaptasiyası məsələsində kömək olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsi. Bakı: Qanun Nəşriyyatı. 2018. 627 səh.
2. Bayramov Ə.S., Əliyev B.H. Hüquq psixologiyası. Bakı: Təhsil, 2012. 656 səh.
3. Qafarov Q., Hüseynov V., Səməndərov F. Həddi-buluğa çatmayanların cinayətləri və məsuliyyəti.

Bakı: 1979. 260 səh.

4. Piriyeu Ə.S. Kriminologiya. Bakı: 1999, 239 səh.
5. Serdar Kenan Gül., İsmail Dinçer Güneş. Yeniyetməlik dövrü problemləri və zorakılıq. İstanbul, Sosial bilimler dergisi, XI cild, 2009, 237-248 səh.
6. Алиев Б.Г., Мамедова С.Н. Социально – психологические проблемы личности несовершеннолетних правонарушителей. Баку: 1999, с.280
7. Ali Cankırlı. Uşağın mənəvi tərbiyəsi. İstanbul: Zəfər yayınları, 2019, 230 səh.
8. Qəfərov M., Abbasov İ., Məmmədova Y., Əliyeva S. Yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən cinayət işlərinin ədalət mühakiməsi icraatı. Bakı: 2006, 368 səh

Аннотация: Статья посвящена типичным признакам преступлений, совершенных несовершеннолетними. Причины преступного поведения несовершеннолетних широко изучаются как отечественными, так и зарубежными криминологами и психологами. Причины формулирования преступного поведения и факторы, которые привели к такому поведению, получили широкое освещение. В статье рассматривается типология несовершеннолетних, совершающих преступления, а также теоретический подход к формированию такого поведения как среди иностранных, так и среди национальных экспертов в различных областях. Сообщалось также об изменениях в тюремной жизни несовершеннолетних правонарушителей, их личных качествах, эмоциональной сфере и поведении, а также профилактических мерах.

UOT 347.6

ƏSMƏR MUSTAFAYEVA

AMEA Hüquq və İnsan haqları

İnstitutunun doktorantı

MÜLKİ HÜQUQ

ƏR-ARVAD ARASINDA ƏMLAK MÜNASİBƏTLƏRİNİN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN ÜSULLARI

Açar sözlər: ər-arvad, üsullar, əmlak münasibətləri, şəxsi münasibətlər, ailə hüququ, hüquqi tənzimlənmə.

Ключевые слова: супруг, методы, имущественные отношения, личные отношения, семейное право, правовое регулирование.

Key words: spouse, methods, property relations, personal relations, family law, legal regulation.

Müasir dövrdə ər-arvad arasında əmlak münasibətləri bəzi hallarda onların arasında mövcud olan şəxsi, qeyri-əmlak xarakterli münasibətləri üstələyir və dominant mövqə tutur. Sevgi, məhəbbət, hörmət, dostluq və s. bu kimi mənəvi dəyərləri əks etdirən şəxsi münasibətlər, məlum olduğu kimi, hüquqi tənzimlənmənin predmeti kimi çıxış etmir. Ər-arvadın gündəlik ev, ailə, məişət qayğıları da, bir qayda olaraq, hüquq normaları ilə tənzim edilmir. Ailə Məcəlləsinin 3-cü bölməsi “Ər-arvadın hüquq və vəzifələri” adlanır və dörd fəsildən (6-9-cu fəsillərdən) ibarətdir. “Ər-arvadın şəxsi hüquq və vəzifələri” adlanan 6-cı fəslə 2 maddədən ibarətdirsə, “Ər-arvadın əmlakının qanuni rejimi” adlanan 7-ci fəsil 7, “Ər-arvadın mülkiyyətinin müqavilə rejimi” adlanan 8-ci fəsil 3, “Ər-arvadın öhdəlikləri üzrə məsuliyyət” adlanan 9-cu fəsil isə 2 maddədən ibarətdir. Beləliklə, ər-arvad arasında şəxsi münasibətlərin tənzimlənməsinə 2, əmlak münasibətlərinin tənzimlənməsinə isə 12 maddə həsr olunmuşdur. Bununla belə, ədəbiyyatda qeyd olunmuş bu mövqə ilə tam razılaşırıq ki, normaların sayı əsas şərt deyildir, bu, məsələnin texniki

tərəfidir. Əsas şərt həmin normaların sanksiya gücünə malik olub olmaması, deklarativ xarakterli (məsələn, ər və arvadın ailə münasibətlərində bərabər şəxsi və əmlak hüquqlarına malik olması) olmasıdır [2, s. 138]. Lakin hər bir halda ər-arvadın şəxsi hüquq və vəzifələri ilə bağlı qanunvericilik normalarının müəyyən olunması dövlətin ailə siyasətini əks etdirməklə, hüquqi və tərbiyəvi məna kəsb edir.

Ailə münasibətlərinin bütün dövr və şəraitlər üçün tənzimlənməsinin tipik, universal modelləri yoxdur. Odur ki, bu münasibətlərə daxil olan subyektlərin şəxsi keyfiyyətləri ilə bağlı olan cəhətlər ər-arvad arasında formalaşan əmlak münasibətlərinə birbaşa və ya dolaylı yolla öz təsirini göstərir. Bu isə, öz növbəsində, ər-arvad arasında əmlak münasibətlərinin təkcə normativ aktlar ilə deyil, həmçinin fərdi üsul və qaydalar ilə tənzimlənməsini labüd edir. Nəzəriyyədə fərdi hüquqi tənzimlənmənin vahid anlayışı olmasa da, ümumi mövqə ondan ibarətdir ki, bu cür hüquqi tənzimlənmə sosial həyatın çox az sayda fakt və hadisələrinə toxunan və konkretlik xüsusiyyətləri ilə cəciyyətlənən nizamlaşdırma vasitəsidir [5, s. 131]. Bu vasitələr öz əksini, bir qayda olaraq, fərdi-hüquqi aktlarda (əmr, sərəncam, tapşırıq, qərar, hökm, müqavilə və s.) tapır. Digər hüquq sahələri ilə müqayisədə ailə münasibətləri sahəsində fərdi hüquqi tənzimlənmənin rolu xüsusi çəkiyə malikdir. Belə ki, məhz fərdi hüquqi tənzimlənmə sayəsində ailə üzvləri, o cümlədən konkret ər-arvad arasında evlilik həyatının unikallığı, ənənədən irəli gələn məqamlar mühafizə oluna bilər.

Hüquq nəzəriyyəsində subyektlər arasında qar-

şılıqlı əlaqənin üsuluna görə fərdi hüquqi tənzimləmənin üç növü fərqləndirilir: 1) muxtar hüquqi tənzimləmə (münasibətlərin nizamlanması üçün müvəkkil edilmiş bir subyektin iradəsinin ifadəsi zəruri olur); 2) koordinasiya hüquqi tənzimləmə (münasibətlər hüquq subyektlərinin qarşılıqlı razılığı əsasında həyata keçirilir); 3) subordinasiya hüquqi tənzimləmə (konkret mübahisənin həlli ilə bağlı hüquq mühafizə orqanlarının fəaliyyəti) [7, s. 31].

Qeyd etdiyimiz kimi, əmlak istənilən əşyaların və qeyri-maddi əmlak nemətlərinin toplusudur. Əşyalara fiziki obyektlər ilə yanaşı, pul və qiymətli kağızlar da aiddir. Qeyri-maddi əmlak nemətlərinə başqa şəxslərə verilə bilən və ya sahibinə maddi fayda və ya başqa şəxslərdən nəyi isə tələb etmək hüququ vermək üçün nəzərdə tutulan tələblər və hüquqlar aiddir (Azərbaycan Respublikası MM-nin 135, 137-ci maddələri). «Əmlak» anlayışı ilə «mülkiyyət» anlayışı sıx surətdə bağlıdır. «Əmlak» anlayışı müntəzəm surətdə transformasiyaya uğramış və və hissəvi qeyri-maddiləşdirilmişdir. Q.F.Şerşeneviç yazmışdır ki, əşya hüquqlarının yaranması, dəyişməsi, xitam olunması onların məhz maddi məzmununa əsaslanır, ona görə də bu qaydaların tamamilə başqa bir sahəyə tətbiq olunması nəzəriyyədə və təcrübədə anlayışların arzuolunmaz qarışıqlığını yarada bilər. Əşya hüquqları haqqında anlayışın, obyektə əşya olmayan hüquqlara yayılması nəzəri cəhətdən məqbul deyildir [3, s. 253].

Ər-arvad arasında əmlak münasibətlərinin muxtar hüquqi tənzimlənməsi onların hər birinin birtərəfli qaydada hüququ verməsi yolu ilə həyata keçirilir. Buna ər-arvaddan birinin ümumi daşınmaz əmlak üzərində sərəncam verə bilməsi üçün digər tərəfin notariat qaydada təsdiq edilmiş razılığını əks etdirən ərizəsini nümunə kimi göstərmək olar. Ailə Məcəlləsinin 33.4-cü maddəsinə əsasən, ər-arvaddan birinin daşınmaz əmlak üzərində sərəncam vermək barədə notariat qaydasında təsdiq edilən və (və ya) qeydiyyatata alınan əqdlər bağlanması üçün digər tərəfin notariat qaydasında təsdiq edilmiş razılığı lazımdır. Ərin (arvadın) bu barədə notariat qaydasında təsdiq olunmuş razılığı olmadıqda, bu əqd Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsi ilə müəyyən olunmuş

müddətdə mübahisələndirilə bilər. Bu cür razılıq ərin və ya arvadın, bir-birinin və digər şəxslərin iradəsindən asılı olmayaraq, birtərəfli iradəsinə əks etdirir və ər-arvad özünün və ya ailəsinin mənafeyni nəzərə alaraq həmin razılığı verməkdə tam olaraq sərbəstdir. Ərin və ya arvadın bu razılıq ərizəsini verməsi digər tərəfin ümumi əmlak üzərində sərəncam verməklə bağlı subyektiv hüququnun realizə olunmasına imkan verir.

Sual olunur: Ər və ya arvad həmin ərizəni və rərkən digər tərəf qarşısında hər hansı şərt qoya bilərmi, yoxsa bu razılıq sadəcə əmlak üzərində digər tərəfin sərəncam verməsinə etirazın olmasının bildirilməsi ilə məhdudlaşır? Sualın bu cür qoyuluşu qanunvericinin razılığın yalnız formasını göstərməsi, lakin onun məzmununu ilə bağlı hər hansı müddəni müəyyən etməməsi ilə bağlıdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz normanın məzmununu belə deməyə əsas verir ki, ər-arvaddan birinin daşınmaz əmlak üzərində sərəncam vermək barədə notariat qaydada təsdiq edilən və (və ya) qeydiyyata alınan əqdlər bağlanması üçün digər tərəfin notariat qaydasında təsdiq edilmiş razılığında müəyyən şərtlər göstərilə bilər. Məsələn, ər-arvaddan biri daşınmaz əmlak üzərində sərəncam vermək barədə əqdin bağlanılmasına onun hansısa məbləğdən aşağı qiymətə satılmayacağı təqdirdə razılıq verdiyini ifadə edən ərizəsini notariat qaydada təsdiq edir.

Ər-arvad arasında əmlak münasibətlərinin muxtar hüquqi tənzimlənməsinə digər nümunə Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsinin 33.1-ci maddəsi ola bilər. Həmin maddəyə əsasən, ər-arvadın ümumi əmlakı üzərində sahiblik, istifadə və sərəncam hüququ onların qarşılıqlı razılığı əsasında həyata keçirilir. Burada diqqəti çəkən məqam ondan ibarətdir ki, AM-nin 33.4-cü maddəsindən fərqli olaraq, 33.1-ci maddəsində ər-arvadın ümumi əmlakı üzərində sahiblik, istifadə və sərəncam hüququnun həyata keçirilməsi lazım olan razılığın notarial qaydada təsdiqi tələb olunmur. Bu, səbəbsiz deyildir, belə ki, ər-arvadın ailə həyatında bir-birinə qarşı olan şəxsi inam və etibarları, üstəlik, birgəyaşayışdan irəli gələn şərtlər həmin münasibətlərin rəsmiləşdirilməsinə zərurəti aradan qaldırır. Ona görə də ər-arvadın hər biri ümumi əmlakla bağlı münasibətlərin məzmu-

nunu və xarakterini öz aralarında müstəqil surətdə müəyyən edirlər. Əlbəttə, bu zaman konkret əməlin məzmun və xarakterindən asılı olaraq, ər-arvadin ümumi birgə mülkiyyətində azalma (məsələn, ər və ya arvad ümumi birgə əmlakdan istifadə edərkən onun məhvində səbəb olur) və ya artma baş verə bilər (məsələn, dülgərliyi bacaran ər atılmış balaca taxta parçalarından stul düzəldir və ya dərziliyi bacaran arvad evdə olan artıq əski parçalarından mətbəxdə istifadə olunan ləvazimatlar hazırlayır).

Bəzi hallarda ər-arvadin ümumi əmlak üzərində sahiblik, istifadə və sərəncam fəaliyyətinin muxtar yolla hüquqi tənziimi mümkün olmur. Məsələn, ər-arvadin ümumi mülkiyyətində olan bir avtomobildən hər ikisinin istifadə etmək niyyətində olması. Şübhəsiz, avtomobildən ər-arvaddan yalnız birinin istifadə etməsi onlar arasında mübahisənin yaranmasına gətirib çıxara bilər. Odur ki, ya həftənin müəyyən günlərini, ya günün saatlarını, yaxud da hər hansı digər üsulu bir-biri ilə razılaşıdırmaqla avtomobildən onların hər ikisi istifadə edə bilər. Bu cür hallar ər-arvad arasında əmlak münasibətlərinin koordinasiyalı hüquqi tənziimi sayılır.

Koordinasiyalı hüquqi tənziim bir qayda olaraq müqavilə yolu ilə həyata keçirilir. Nizamasalma predmetindən asılı olaraq, ər-arvad arasında əmlak münasibətlərini tənziim edən müqavilələrin üç növünü ayırmaq olar: 1) əmlakın rejimini müəyyən edən müqavilələr; 2) ər-arvadin öhdəlik münasibətlərini tənziim edən müqavilələr; 3) mürəkəb quruluşa malik olan müqavilələr. Birinci növ ər-arvadin ümumi əmlakının bölünməsinə, bölgü zamanı payların müəyyən edilməsini, ikinci növ əməlin öhdəliklərini, üçüncü növ isə nikah müqaviləsini aid etmək olar.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının AM-də ümumi əmlakda payların bölgüsü və buna dair razılaşmanın əldə olunmasına dair praktiki baxımdan münasibət ifadə olunmuşdur. Belə ki, AM-nin 36-cı maddəsinə əsasən, ər-arvadin ümumi əmlakı onların sazişi əsasında bölünə bilər. Belə saziş ər-arvadin arzusu ilə notariat qaydasında təsdiq edilə bilər. Lakin mübahisə olduqda ər-arvadin ümumi əmlakının bölünməsi, eləcə də bu əmlakda ər-arvadin paylarının

müəyyən olunması məsələsi məhkəmə qaydasında həyata keçirilir. Məhkəmə ər-arvadin ümumi əmlakını bölərkən onların tələbi ilə hər birinə çatacaq əmlakı müəyyən edir. Ɖr-arvaddan birinə, dəyəri ona çatması payın dəyərini aşan əmlak verildikdə, bunun əvəzində digərinə müvafiq məbləğdə pul və ya başqa kompensasiya verilə bilər.

Ɖr-arvad arasında əmlakla bağlı mübahisəli hallar olduqda, adətən, subordinasiyalı fərdi hüquqi tənziimetmə üsulu tətbiq edilir və konkret hüquqtətbiqetmə aktı mübahisənin həllinin nəticəsi qismində çıxış edir. Məsələn, AM-nin 37.2-ci maddəsinə əsasən, ayrı-ayrı hallarda məhkəmə yetkinlik yaşına çatmayan uşaqların mənafeyini və (və ya) ərini (arvadin) diqqətəlayiq mənafeyini, o cümlədən ər-arvaddan biri üzürsüz səbəbdən gəlir əldə etmədiyi və ya birgə mülkiyyəti ailənin mənafeyinə zidd olaraq sərf etdiyi hallarda (kursiv mənə məxsusdur – M.Ə.) nəzərə alıb, onların birgə mülkiyyətinin bölünməsi zamanı payları bərabər bölməyə bilər. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, maddənin mətninin bir hissəsini kursivdə verməyimizin səbəbi həmin hissənin cümlənin əvvəl hissəsi ilə ismin hallarının, xüsusən, yiyəlik və yönlük hal şəkilçilərindən düzgün istifadə edilməməsi səbəbindən uzlaşmamasıdır. Bundan başqa, maddənin məzmununu nisbətən sadələşdirmək olar. Məsələn, burada “bölmək” sözündən lüzümsüz olaraq iki dəfə istifadə edilmişdir. Onsuz da 37-ci maddənin ər-arvadin ümumi əmlakının bölünməsi zamanı payların müəyyən edilməsinə həsr edildiyi aydındır. Odur ki, AM-nin 37.2-ci maddəsinin aşağıdakı redaksiyada yeni layihəsini təqdim edirik: “37.2. Ayrı-ayrı hallarda məhkəmə yetkinlik yaşına çatmayan uşaqların mənafeyini və (və ya) ərini (arvadin) diqqətəlayiq mənafeyini, o cümlədən ər-arvaddan birinin üzürsüz səbəbdən gəlir əldə etmədiyini və ya birgə mülkiyyəti ailənin mənafeyinə zidd olaraq sərf etdiyini nəzərə alıb, onların birgə mülkiyyət üzrə paylarını bərabər bölməyə bilər”.

Eyni zamanda, digər hüquq sahələri ilə müqayisədə normaların sayının elə də çox olmamasına rəğmən, ailə qanunvericiliyində qiymətləndirici kateqoriyaların sayının az olmadığını müşahidə edirik. Məsələn, bəhs etdiyimiz 37-ci maddədə əksini tapmış “yetkinlik yaşına çatmayan uşaqlar

rın mənafeyi və (və ya) ərin (arvadın) diqqətəlayiq mənafeyi” ifadəsi qiymətləndirici anlayışdır və şərhə ehtiyacı vardır. Maddənin məzmununa əsasən, onun praktiki baxımdan təfsirini həyata keçirmək vəzifəsi məhkəmənin üzərinə qoyulmuşdur. Qiymətləndirici anlayışlar ilə bağlı akademik V.N.Kudryavsevin aşağıdakı fikirləri diqqətəlayiqdir: “Qiymətləndirici anlayışlardan istifadə edən subyekt iki funksiyanı yerinə yetirir; bir tərəfdən, nəzərdən keçirilən hadisənin bəzi ümumi anlayışlar ilə müqayisəsini aparır, digər tərəfdən, müəyyən çərçivə daxilində həmin anlayışın məzmununu müəyyən edir. Burada onu da nəzərə almaq lazımdır ki, anlayışlara qiymət təkcə insandan insana dəyişmir, həmçinin zaman ötdükcə eyni bir insanın münasibəti baxımından dəyişir. Ona görə də qiymətləndirici əlamətlərin həmçinin dəyişən əlamətlər sırasına daxil edilməsi düzgün olar” [6, s. 116]. Hesab edirik ki, qanunvericilikdə qiymətləndirici əlamətlərin mövcud olması hüquqtətbiqetmə subyektinə icraatda olan işin spesifik hallarını, sosial şəraiti nəzərə almağa imkan yaradır.

Ər-arvad arasında əmlak münasibətlərini tənzimləyən hüquqtətbiqetmə aktlarına yalnız məhkəmə qərarları deyil, həmçinin inzibati aktlar aiddir. Belə ki, inzibati qaydada həyata keçirilən bəzi aktlar ər-arvad arasında hüquq münasibətlərini yarada, dəyişdirə və ya ləğv edə bilər (məsələn, nikahın bağlanılmasının və ya pozulmasının qeyd alınmasına dair aktlar). Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bu aktlar ər-arvad arasında hüquq və vəzifələrin məzmununu müəyyən etmədiyindən və mahiyyət etibarilə onların davranışına təsir göstərmədiyindən, nizamlayıcı funksiya yerinə yetirmirlər.

Onu da qeyd edək ki, muxtar, koordinasiyalı və subordinasiyalı hüquqi tənzimetmə aktlarının bir-birinə qarşı qoyulması düzgün deyildir. Çünki onların hamısı hüquqi tənzimetmə mexanizminin elementləri qismində çıxış edir və bir-biri ilə bu və ya digər şəkildə qarşılıqlı əlaqədə ola bilər. Məsələn, ər-arvad aralarında əmlak bölgüsü ilə bağlı mövcud olan mübahisənin həlli zamanı məhkəmədə barışıq sazişi bağlaya bilər. Belə ki, Azərbaycan Respublikası MPM-nin 52-ci maddəsinə əsasən, məhkəmə prosesin istənilən mərhələ-

sində tərəflərə mübahisənin hüquqi həlli ilə bağlı məlumat və barışıq sazişi üçün təkliflər verməyə haqlıdır. Tərəflər məhkəmə işini barışıq sazişi bağlamaqla qurtara bilərlər. İddiəçinin iddiadan imtina etməsi, iddianın cavabdeh tərəfindən etiraf edilməsi və tərəflərin barışıq sazişi qanuna zidd olarsa və ya hər hansı bir şəxsin hüquqlarını və qanunla qorunan mənafeyini pozarsa, məhkəmə belə hərəkətləri qəbul etmir. MPM-nin 191-ci maddəsində isə göstərilir ki, tərəflərin barışıq sazişi şərtləri məhkəmə iclasının protokoluna yazılır və protokolu müvafiq surətdə iddiaçı, cavabdeh və ya hər iki tərəf imzalayır. Tərəflərin barışıq sazişi, bu hərəkətlərin nəticəsi aydın surətdə şərh olunan, məhkəməyə göndərilən yazılı ərizələrdə də ifadə oluna bilər. Hakim tərəflərin barışıq sazişini təsdiq edənə qədər onlara müvafiq prosesual hərəkətlərin nəticələrini izah edir. Tərəflərin barışıq sazişi təsdiq edildikdə məhkəmə bu barədə qərar çıxarır, bu qərardadla eyni zamanda iş üzrə icraata xitam verir. Tərəflərin məhkəmə tərəfindən təsdiq edilən barışıq sazişinin şərtləri qərardadda göstərilir. Məhkəmə tərəflərin barışıq sazişini təsdiq etmədikdə, bu barədə əsaslandırılmış qərardad çıxarır və işə mahiyyəti üzrə baxılmasını davam etdirir. Beləliklə, qeyd edilən situasiyada ər-arvad arasında əmlak münasibətlərinin koordinasiyalı və subordinasiyalı hüquqi tənziminin qarşılıqlı əlaqəsi mövcud olur.

Rusiya hüquq nəzəriyyəsində müəyyən hallarda hüquq normalarının da fərdi hüquqi tənzimetmə vasitələri qismində çıxış etdiyi qeyd edilmiş və buna ailə qanunvericiliyinin fərdi istifadə şeylərinin (geyim, ayaqqabı və s.) nikah zamanı ər-arvadın ümumi vəsaiti hesabına əldə edilməsindən asılı olmayaraq, ər-arvaddan kimin istifadəsində olmuşdursa, ona da məxsus olmasını nəzərdə tutan müddəası nümunə kimi göstərilmişdir. Hesab edilmişdir ki, bu zaman normativ hüquqi tənzimetmə fərdi hüquqi tənzim etmə ilə tamamlanır [4, s. 125]. Biz bu mövqə ilə razılaşmırıq və düşünürük ki, normativ tənzimetmə ilə fərdi tənzimetmə bir-biri ilə sıx bağlı olsa da, özündə münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin müxtəlif səviyyələrini əks etdirir. Ailə qanunvericiliyinin qeyd edilən bu müddəasında (yeri gəlmişkən, həmin müddəa Azərbaycan Respublikası AM-nin

34.2-ci maddəsində də öz əksini tapmışdır) isə əs- əyyən olunmuş ümumi qaydalardan olan istisna-
lində fərdi hüquqi tənzimləmədən deyil, nikah dan bəhs edilir.
münasibətləri subyektlərinin əmlakı ilə bağlı mü-

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi. Bakı, “Hüquq Yayın Evi”, 2016, 252 s.
2. Антокольская М.В. Семейное право: Учебник. Изд. 2-е, перераб. и доп. М., Юристь, 2002, 336 с.
3. Гражданское право. Учебник / Под ред. А.Сергеева, Ю.К.Толстого. М.: ТК Велби, 2002. с. 253.
4. Кашанина Т.В. Индивидуальное регулирование в правовой сфере // Советское государство и право. 1992. № 1. С. 122–130.
5. Краснояружский С.Г. Индивидуальное правовое регулирование (Общетеоретический аспект) // Государство и право. 1993. № 7. С. 127–135.
6. Кудрявцев В.Н. *Общая теория квалификации преступлений*. - 2-е изд., перераб. И доп. - М.: Юристь, 2007. - 302 с.
7. Минникес И.А. Индивидуальное правовое регулирование: теоретико-правовой анализ: диссертация ... доктора юридических наук. [Место защиты: Ур. гос. юрид. акад.]- Екатеринбург, 2009.- 312 с.

Эсмер Мустафаева

Способы правового регулирования имущественных отношений между супругами

Типовых универсальных моделей регулирования семейных отношений на все периоды и обстоятельства не существует. Следовательно, аспекты, связанные с личными качествами субъектов, вовлеченных в эти отношения, прямо или косвенно влияют на имущественные отношения, складывающиеся между супругами. Это, в свою очередь, требует регулирования имущественных отношений между супругами не только нормативными актами, но и индивидуальными методами и правилами.

Asmar Mustafayeva

Methods of legal regulation of property relationship between spouses

There are no standard universal models for regulating family relations for all periods and circumstances. Consequently, aspects related to the personal qualities of the subjects involved in these relations directly or indirectly affect the property relations that develop between the spouses. This, in turn, requires the regulation of property relations between spouses not only by normative acts, but also by individual methods and rules.

НАЗРЕДДИН АХМЕДЗАДЕ
докторант Института Права и Прав Человека
Национальной Академии Наук Азербайджана

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕГОВОРНОГО ПРОЦЕССА ПРИ СПЕЦИАЛЬНЫХ ОПЕРАЦИЯХ ПО БОРЬБЕ С МОРСКИМ РАЗБОЕМ

Ключевые слова: захват заложников, террористический акт, эмоциональная напряженность, переговорщик, личность преступника.

Açar sözlər: girov götürmə, terror aktı, emosional gərginlik, danışıqlar aparan şəxs, cinayətkarın şəxsiyyəti.

Keywords: capture of hostages, act of terrorism, emotional intensity, negotiator, the person of the criminal.

Захват заложников, похищение людей и морской разбой (пиратство) продолжает оставаться одним из наиболее опасных видов террористической деятельности [1; с. 391]. Известно, что успешность проведения специальной операции по освобождению заложников зависит от целого ряда факторов, среди которых, по мнению специалистов, основным является ведение переговоров. Причем роль переговорщика является исключительной, так как именно от его действий во многом зависит исход специальной операции, начиная от полного отказа от преступления (соответственно, спасение жизни, как заложников, так и сотрудников специальных подразделений, осуществляющих антитеррористическую операцию по освобождению заложников и нейтрализации (задержанию) морских разбойников) с одной стороны, и проведением штурма морской инфраструктуры или судна с минимальным ущербом указанным выше лицам - с другой.

Этот вопрос приобретает особую актуальность после недавнего случая. При захвате пиратами грузового судна в Гвинейском заливе,

убит уроженец Азербайджана Фарман Исмаилов, механик судна. Он пытался сопротивляться разбойному нападению, не подчинился требованиям пиратов и стал жертвой пиратов. Остальные члены экипажа - 15 моряков были взяты в заложники. Все они граждане Турции. Пираты 23 января этого года напали на шедшее под флагом Либерии грузовое судно MOZART в Гвинейском заливе. Инцидент произошел в 98 морских милях (181 километр) от города Сан-Томе [9].

Актуальность разработки целостной системы требований к переговорщику, в том числе требований к его личностным характеристикам и способностям, не вызывает сомнения. Подтверждением этого тезиса является, как показывает практика, тенденция к популяризации преступлений, связанных с захватом заложников. Диапазон последних колеблется от преступлений уголовного характера (захват заложников от «безысходности» лицами пытающимися избежать задержания силами правопорядка) до крупномасштабных террористических актов (захват заложников с целью влияния на социально-политическую ситуацию, как в своей стране, так и за ее рубежами, выполнение заказов международных синдикатов с целью выплаты большой суммы денег и т.п.). Таким же широким представляется и перечень требований, которые выдвигаются лицами, захватившими заложников – от возможности избежать правосудия, до выдвижения заведомо невыполнимых требований (вывести военный контингент из какой-либо страны, области и т.п., смена политической власти и прочее), причем, естественно, в кратчайшие сроки.

Возвращаясь к теме данной статьи, следует, на наш взгляд, выделить ряд условий и задач процесса ведения переговоров с лицами, захваченными заложниками, которые в своем единстве и будут определять психологические требования [2; с. 28], предъявляемые непосредственно к личности переговорщика. При этом среди условий ведения переговоров можно выделить следующие:

- реальная опасность здоровью и жизни переговорщика;
- возлагаемая на переговорщика ответственность за сохранность здоровья и жизни заложников с одной стороны, и выполнение поставленной штабом антитеррористической операции задачи - с другой;
- непредсказуемость и неопределенность поступающей информации;
- дефицит времени на принятие решений и лимитированность действий переговорщика, как законодательством, так и принимаемыми решениями штаба специальной операции;
- чрезмерная психо-эмоциональная напряженность;
- «социальная изоляция», индивидуальная ответственность за процесс ведения переговоров или их срыва;
- отсутствие, в случае непредвиденных обстоятельств, помощи со стороны сил, осуществляющих специальную операцию.

Среди основных задач, решение которых возлагается на переговорщика в рамках специальной операции по освобождению заложников, можно выделить следующие:

- снятие психо-эмоциональной напряженности начальной стадии процесса ведения переговоров;
- выяснение (уточнение) обстоятельств и обстановки в зоне ведения специальной операции по освобождению заложников и взаимодействие правоохранительными органами иностранных государств и международных организаций;
- выяснение личности (личностей) морских разбойников, их количества, возрастных, физических, психических и других особенностей, сведений об их намерениях, связях с другими преступными формированиями (лицами) вклю-

ченными (участвующими) в террористическом акте, видах и количестве вооружения;

- выяснение количества и категорий заложников, их физического состояния (здоровья и т.п.);
- выбор наиболее удобной (целесообразной) формы ведения переговоров (устно «лицом к лицу», письменно, с использованием технических средств связи, опосредовано (через заложника или переводчика)).

Исходя из выше перечисленного, а также накопленного эмпирическими исследованиями опыта психологической науки в сфере изучения проблем общения в экстремальных (конфликтных) условиях, можно, по нашему мнению, остановиться на следующих моделях преобладающих личностных свойств участников обозначенной выше ситуации общения или, как неоднократно упоминается в литературе соответствующей тематики, ситуации вынужденного конфликтного общения.

Так, по мнению Ю.С. Горбунова, если одна сторона (в нашем случае – лица, удерживающие заложников) использует деструктивные приемы обсуждения некой проблемы, такие как: запугивание и угрозы, унижения партнера и оскорбления в его адрес, ссылка на свою доминантную позицию (оружие, смерть заложников, вероятность подрыва стратегического объекта, морского судна и др.), уклонение от обсуждения проблемы, то в противовес вторая сторона (парламентар) вынужден противопоставлять следующие приемы: конкретность высказываний, их доступность пониманию, информативность ответов (или возражений, реплик), вовлеченность в продолжение диалога [3; 72]. Из указанной выше модели можно сделать вывод, что основным требованием к личности парламентаря (лица ведущего переговоры) будут требования к его коммуникативным способностям, знаниям психологии общения, а также знаниям способов и приемов преодоления (нейтрализации) конфликтных ситуаций, возникающих в ходе переговорного процесса.

В основу следующей модели легла работа Д.В. Ольшанского [4; с. 57] и др. Суть этой модели заключается в том, что в основе конструктивного взаимодействия двух конфликтующих

сторон лежат способности к распознаванию и адекватной интерпретации эмоциональных состояний лиц, удерживающих заложников, что, в свою очередь, позволяет прогнозировать поведение террористов, реальность их угроз здоровью и жизни заложников. Выбирая из всего многообразия состояний человека в качестве объекта исследования состояние эмоциональной напряженности, в котором, безусловно, находятся лица, удерживающие заложников, исследователи руководствуются, как правило, следующими соображениями. Эмоциональные состояния — той или иной степени интенсивности - сопровождают практически любую деятельность человека, так как отражают, согласно распространенной в психологии концепции отношений между мотивами и успехом, или возможностью успешной реализации, отвечающей им деятельности субъекта. Одной из определяющих черт эмоциональных состояний является их «интегративность»: охватывая весь организм человека, эмоциональные состояния оказывают существенное влияние на эффективность выполняемой человеком деятельности. Состояние эмоциональной напряженности, в частности, затрагивает не только относительно простые, например сенсорные, но и более сложные - интеллектуальные процессы. Поэтому от своевременного и объективного распознавания состояния эмоциональной напряженности, и от умения прогнозировать эмоциональную устойчивость человека, зависят решения целого ряда важных практических задач. Таким образом, представители указанной выше модели склоняются к мнению, что основными требованиями к личности переговорщика выступают характеристики его эмоциональной сферы и способностей к распознаванию эмоциональных состояний партнера по общению.

Еще одной, достаточно распространенной, моделью конфликтного общения, и, соответственно, выдвигаемых требований к участникам такого общения, есть такая, которая предполагает доминирование интеллектуальных и волевых качеств участников процесса общения [5; с. 158]. Таким образом, парламентар, вступая в диалог с лицом (лицами) удерживающим заложников, оперирует, в первую очередь, такими мыслительными операциями, как сравнение,

анализ, синтез, абстрагирование, обобщение, систематизация в формах размышления, умозаключения и т.п., т.е., другими словами, апеллирует к когнитивной оценке предмета общения (переговоров). Также, рассматриваемая модель предполагает высокий уровень развития волевых качеств личности участника конфликтного общения, а именно - целенаправленность, которая проявляется в принципиальности и убежденности человека в глубоком осознании им своих задач и необходимости их решения; инициативность, т.е. способность самостоятельно ставить перед собой задачи, определять их в зависимости от хода переговоров; решительность и сдержанность - своевременность принимаемых решений, сдерживание негативных проявлений в действиях и высказываниях; самостоятельность - способность критически относиться как к своим поступкам и действиям, так и поступкам других, не поддаваться влиянию окружающих или третьих лиц, вмешательство которых возможно, если захват заложников осуществила преступная группа.

Рассмотренные выше модели конфликтного общения и опора участников переговорного процесса на различные личностные качества и способности позволяют в определенной мере решать поставленные перед переговорщиком задачи. В тоже время, при такой постановке вопроса, открытым остается вопрос выбора тактики ведения переговоров с учетом условий их проведения, а также ведение переговорного процесса с террористами, находящимся в измененном психическом состоянии, вызванном в свою очередь самыми различными причинами, начиная с наркотического (алкогольного и др.) опьянения, заканчивая психическими заболеваниями. В этом случае, естественно, от переговорщика требуется знание поведенческих референтов вышеназванных состояний, а также возможных следующих за ними состояний.

Переговорщику, не зависимо от избранной тактики ведения переговорного процесса, требуются знания и практические умения для преодоления специально создаваемых барьеров общения, диктуемых, в первую очередь, ультимативной формой выдвижения требований.

После окончания переговоров переговорщик совместно с психологом спецподразделения да-

ет характеристику личности преступника на основе таблицы [6; с. 267-271].

Подводя итог, следует, на наш взгляд, проанализировав условия и задачи ведения переговорного процесса с лицами, удерживающими заложников, основными психологическими требованиями к личности переговорщика признать такие:

1. Мобильность мышления, которая позволит переговорщику выбирать такой стиль общения и аргументы, которые будут с одной стороны способствовать решению поставленных перед ним задач штабом антитеррористической операции по освобождению заложников и нейтрализации морских разбойников, а с другой - способствовать созданию ситуации, при которой проведение силовой фазы специальной операции по освобождению заложников и задержанию террористов будет максимально эффективным и безопасным.

2. Эмоциональная устойчивость (в течение длительного времени) позволит нейтрализовать воздействия условий ведения переговорного процесса, и, соответственно, продолжать их, не снижая эффективности.

3. Толерантность к неопределенности. Ситуация ведения переговоров с лицами, захваченными заложников, характеризуется отсутствием четко определенных условий ее разрешения. В таком случае парламентарю необходимо адекватно реагировать на отсутствие «обратной связи» с морскими разбойниками.

4. Умение вести торги и затягивать время. Уметь предлагать обмениваться за любое из исполняемых требований преступника – путь к успешным переговорам [7; с. 159].

Опираясь на указанные выше психологические требования к личности переговорщика, как субъекта переговорного процесса в специальных операциях по освобождению заложников, можно, по нашему мнению, сформулировать предполагаемую многоуровневую модель подготовки переговорщиков, а именно:

1. Лица, контакт которых с морскими разбойниками, захваченными заложников, становится возможным в связи с исполнением служебных обязанностей (например: сотрудники

службы безопасности, правоохранительных органов, членов экипажа). Такой категории лиц необходимы, в первую очередь, знания о поведении в сложившихся обстоятельствах, выдержанность в поступках и вербальных выражениях, знания регламента дальнейших действий.

2. Лица, контакт которых с морскими разбойниками захваченными заложников, наиболее вероятен и, как правило, выдвигается как требование со стороны последних. Такая категория лиц должна владеть, помимо знаний, коммуникативными навыками и навыками определения эмоциональных состояний, а также поведения и способов разрешения конфликтных ситуаций. Особо отметим, что эти лица должны быть осведомлены о рекомендованных и не рекомендованных действиях в ситуации ведения переговорного процесса в рамках проведения специальной операции по освобождению заложников на морском судне или морской инфраструктуре.

3. Лица, контакт которых с морскими разбойниками, захваченными морское судно и заложников, обязателен в силу их профессиональной деятельности, т.е. переговорщики, привлекаемые штабом антитеррористической операции в качестве основных лиц, ведущих переговорный процесс. Для этих лиц обязателен набор личностных качеств и способностей, роль которых раскрывалась в данном докладе.

4. Сегодня основными методами, применяемым психологами кадровых аппаратов в структуре правоохранительных органов при работе с личным составом в «процессе проведения профессионального отбора, изучения индивидуальных особенностей и профессиональной деятельности сотрудников» являются: метод психолингвистики; метод психологического моделирования ситуаций и действий; комплексный метод и др [8; с. 208-209].

На наш взгляд, поднятая проблема психологических требований к личности переговорщика является комплексной [11; с. 186] и такой, которая выходит за рамки одной статьи и требует всестороннего, междисциплинарного подхода, что составляет отдельную перспективную линию исследований.

Список использованной литературы:

1. Международный терроризм: борьба за геополитическое господство. Монография. Москва, изд-во РАГС, 2005.
2. Устинов В.В. Международный опыт борьбы с терроризмом: стандарты и практика. Москва, изд-во «Юрлитинформ», 2002.
3. Горбунов Ю.С. Терроризм и правовое регулирование противодействия ему. Монография. Москва, «Молодая гвардия», 2008.
4. Ольшанский Д.В. Психология терроризма. Монография. Санкт-Петербург, «Питер», 2002.
5. Литвинов Н.Д. террористические организации: формирование и деятельность (политико-правовой анализ). Монография / под ред. С.Е.Вицина. Москва-Воронеж: ВИ МВД России, 1999.
6. Лерой Томпсон. Антитеррор: Руководство по освобождению заложников. Перевод с англ. К.Ткаченко, Москва, ФАИР-ПРЕСС, 2005.
7. Марьин М.И. Касперович Ю.Г. Психологическое обеспечение антитеррористической деятельности: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. Москва, Издательский центр «Академия», 2007.
8. Ивахин А.Е., Прыгунов П.Я. Оперативная деятельность и вопросы конспирации в работе спецслужб (По материалам открытой печати и литературы). В 6-ти томах, т.1, Киев, КНТ.
9. <https://ria.ru/20210123/piraty-1594326830.html>
10. Аль Зубири Мухаммед Абдулла Ахмед. Международно-правовая защита права на жизнь жертв актов международного терроризма. Баку, Азернешр, 2008, 100 с.
11. Демиденко В.В., Прусс В.М., Шемякин А.Н. Пиратство, терроризм, мошенничество на море (правовые аспекты). 2-е изд. Одесса, АО БАХВА, 1997.
12. Гулиев А.Д. Право внешних сношений. Учебник. Киев, НАУ, 2012, 520 с.

Nəzrəddin Əhmədzadə

DƏNİZ QULDURLUĞUNA QARŞI MÜBARİZƏDƏ XÜSUSİ ƏMƏLİYYATLAR ZAMANI DANIŞIQLARIN APARILMASI PROSESİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalə adamların girov götürülməsi və terrorçularla düzgün danışıqların aparılması məsələlərinə həsr olunmuş, danışıq aparən şəxs üçün əsas tələbləri, müxtəlif vəziyyətlərdə onun psixoloji hazırlığını və danışıq bacarıqlarını nəzərə alır. Müxtəlif danışıqlar modelləri tövsiyə olunur.

Nazreddin Ahmedzade

SPECIFIC FEATURES OF THE NEGOTIATION PROCESS IN SPECIAL OPERATIONS TO COMBAT SEA BARE

Summary

Clause is devoted to problem questions of capture of hostages and correct negotiating, in it the basic requirements shown to the person negotiator, its psychological readiness and skills of negotiating in various situations are considered. Various models of negotiations are recommended.

TELMAN ŞAHBAZOV

polkovnik,

Silahlı Qüvvələrin Hərbi

Akademiyasının Fakültə rəisi,

shatelman@gmail.com

HƏRBİ PEŞƏ HAZIRLIĞINDA GÜNÜN NİZAM QAYDALARININ TƏDRİSDƏ PEDAQOJİ QANUNAUĞUNLUQLARLA ƏLAQƏSİ

Açar sözlər: hərbi peşə, günün nizam qaydaları, pedaqoji qanunauğuluq, faydalılıq səviyyəsi, funksionallığın tədqiqi, kursantın şəxsiyyəti, psixoloji keyfiyyətlər.

Keywords: military profession, daily routine, pedagogical regularity, level of usefulness, research of functionality, personality of the trainee, psychological qualities

Ключевые слова: военная профессия, распорядок дня, педагогическая закономерность, уровень полезности, изучение функциональности, личность обучаемого, психологические качества.

Vaxtın bölüşdürülməsi və günün nizam qaydaları ilə əlaqədar müvafiq sənədin ümumi müddələrində qeyd ediləni kimi, peşə hazırlığında aktualıq təşkil edir. Hərbi hissədə günün nizam qaydalarını qoşun növündən, tədris dövründən, yerli və iqlim şəraitindən asılı olaraq hərbi hissə və birləşmə komandiri müəyyən etsə də, mahiyyətə qanunauğunluq gözlənilməlidir.

Günün nizam qaydalarında səhər gimnastikası və tualet, səhər baxışı, 6 saatlıq tədris məşğələləri, qida qəbulu, silahlara, döyüş texnikasına və digər texnikaya qulluq, müstəqil hazırlıq, tərbiyə işi, hərbi qulluqçuların şəxsi tələbatı, axşam gəzintisi və yoxlanması, həmçinin 8 saatlıq yuxu üçün vaxt nəzərdə tutulur.

Kursantın gələcək hərbi-peşə istiqamətini xarakterizə edən, aşağıdakı ən zəruri keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasında günün nizam qaydaları

nın **faydalılıq səviyyəsinin** funksionallığının tədqiqinə ehtiyac vardır: hərbi xidmətin sosial əhəmiyyətinin dərinə dərk edilməsi; Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrində xidmət etməyi şərəf saymalı, hərbi xidmətə sevgi; yüksək peşəkarlıq, döyüş texnikasına və öz silahına dərin inam, onlardan ustalıqla istifadə etmək; yüksək hərbi mədəniyyət; praktik cəhətdən işin təşkili bacarığı və yüksək nəticələrə nail olmaq vərdisləri; komandirlərin təlim və tərbiyə etmək səriştəsi və peşəkarlığı; öz tabeliyində olanlara keyfiyyətli təhsil vermək.

Kursantın peşə fəaliyyətində şəxsiyyətini xarakterizə edən ən zəruri döyüş, psixoloji keyfiyyətlərə daxildir: yüksək emosional-iradi möhkəmlik; məqsədə çatmaq üçün inadlı, məqsədyönlü möhkəmlik, mübarizlik, cürətlilik göstərilməsi; dəqiq, uzunmüddətli və əməliyyat yaddaşın inkişafı; ağılın səfərbər olunması; operativ təfəkkürün inkişafı; diqqətin cəmlənməsi və paylanması xüsusiyyəti; kritik situasiyalarda soyuqqanlıqla təsir etmək bacarığı; dərk edilmiş yüksək intizam.

Hərbi peşə hazırlığında günün nizam qaydalarının pedaqoji qanunauğunluqlara əsaslanması zəruri bilik, bacarıq və vərdislərin qazanılmasını təmin edir. Bu prosesdə tətbiq olunan nəzəri bilik öz praktik həllini tapmaqla qanunauğunluq təmin oluna bilər. Günün nizam qaydalarının pedaqoji təsirdə vasitə olmasını reallaşdırmaq üçün ənənəvi və müasir pedaqoji texnologiyalardan bacarıqla istifadə olunmalıdır.

Pedaqoji fikir klassiklərindən Y.A.Komenski, İ.H.Pestalotsi, J.J.Russo, K.D.Uşinski, A.S.Maka-

renko və başqalarının əsərlərində pedaqoji qanunauyğunluqlar məsələsinə toxunulmuşdur. Müasir sosial-iqtisadi şəraitdə pedaqoji qanunauyğunluqların tədqiqinə diqqət artmışdır. Buna baxmayaraq, hələ də problemin həllində ziddiyyətlərin öyrənilməsinə ciddi ehtiyac vardır.

Pedaqoji qanunauyğunluqları təlim-tərbiyə prosesindən kənarında axtarmaq, uyğunsuzluğun iki əsas səbəbi vardır. Birincisi, pedaqoji prosesdə hadisələrin özündəki səbəb-nəticə əlaqələrinin mürəkkəbliyidir. Buna görə də pedaqoji prosesdə cərəyan edən qanunauyğunluğu üzə çıxarmaq tədqiqatçıdan böyük səriştə, onun öyrənilməsinə müxtəlif cəhətdən, həm də sistemli yanaşma tələb edir. İkinci səbəbi pedaqoji prosesin qanunauyğunluqlarını tədqiq etməyin metodoloji məsələlərinin nəzəri və praktik məsələlərinin qeyri-elmi işlənməsində axtarmaq lazımdır. Təlim, tərbiyə, təhsil və inkişaf obyektiv prosesdir. Onlara xas olan qanunauyğunluqlar da obyektivdir. Pedaqogika elmi obyektiv proses olan təlim, tərbiyə, təhsil və inkişafın qanunauyğunluqlarını öyrənir, üzə çıxarır, ifadə edir. Qanunauyğunluq anlayışı pedaqoji hadisələr arasındakı obyektiv səbəb-nəticə əlaqələrinin mahiyyətini geniş və dəqiq ifadə edir. Pedaqoji ədəbiyyatda pedaqoji prosesin qanunauyğunluğu anlayışını “pedaqogikanın qanunauyğunluğu” və ya “metodikanın qanunauyğunluğu” anlayışları ilə eyniləşdirmək hallarına da rast gəlmək olur. Halbuki, pedaqoji qanunauyğunluqları, yəni təlim, tərbiyə, təhsil və inkişaf qanunauyğunluqlarını bir elm kimi pedaqogikanın qanunauyğunluqları ilə eyniləşdirmək olmaz. Çünki birincilər obyektiv prosesə, ikincilər isə bu proses haqqındakı elmə aiddir. Pedaqogikanın və ya metodikanın bir elm kimi öz inkişaf qanunauyğunluqları vardır və onlar heç də həmişə pedaqoji prosesin qanunauyğunluqları ilə üst-üstə düşmür. Buna baxmayaraq, bəzən nəinki metodika sahəsində, hətta pedaqogika sahəsində də təlim və tərbiyənin qanunauyğunluqları pedaqogikanın qanunauyğunluqları ilə eyniləşdirilir. Pedaqoji qanunauyğunluqların məntiqi cəhətdən düzgün ifadəsi təlim, tərbiyə və təhsil işində ondan səmərəli istifadə etməyin vacib şərtlərindən biridir. Təəssüf ki, pedaqoji ədəbiyyatda bu cəhətdən də aydınlıq azdır. Bəzi tədqiqatlarda pedaqoji qanunauyğun-

luq şərh edilərkən hadisələr, səbəb və nəticələr arasındakı əlaqələr nəzərdən qaçırılır. Pedaqoji qanunauyğunluğun elə ifadələri də var ki, səbəb və nəticənin adları qeyd olunur, lakin aralarındakı əlaqənin mahiyyətinin nədən ibarət olduğu göstərilir. Bəzən də pedaqoji qanunauyğunluğun ifadəsində səbəb və nəticə asılılığı nəinki qeyd edilir, hətta bu asılılığın qanunauyğun olduğu da əlavə olunur. Y.K.Babanskinin redaksiyası altında çap olunan “Pedaqogika” vəsaitində sadalanan qanunauyğunluqların hamısı belə ifadə olunmuşdur. Pedaqoji qanunauyğunluğun ifadə formasındakı qüsurlar, onun mahiyyətinin qeyri-dəqiq ifadəsi müəllimin və digər tərbiyəçilərin işini asanlaşdırmır, qanunauyğunluğun əməli əhəmiyyəti, onun tətbiq olunması imkanları azalır. Pedaqoji hadisələrdə səbəb və nəticənin olduğu qanunauyğunluğun ifadəsində aydın əks olunmalıdır. Səbəb və nəticə arasında əlaqələrin mahiyyəti də qanunauyğunluğun düzgün ifadəsində nəzərə alınmalıdır. Qanunauyğunluğun düzgün ifadəsinə aid bir misal gətirək: hərbiçinin ordu üçün faydalı fəaliyyəti nə qədər məqsədyönlü, onların ünsiyyəti nə qədər düzgün təşkil edilərsə, tərbiyə prosesi bir o qədər səmərəli cərəyan edir. Pedaqoji qanunauyğunluqların cərəyan etdiyi sahənin hüdudlarını dəqiq bilməyin də praktik əhəmiyyəti az deyildir. Bu problem bir elm kimi pedaqogikanın tədqiqat obyektini ilə bağlıdır. Pedaqoqların bir qismi pedaqoji qanunauyğunluqları insanın mühitlə qarşılıqlı münasibətlərində axtarır. Onlar fikirlərini belə əsaslandırmağa çalışırlar ki, kursant təcrübəli hərbiçilərin həyat təcrübəsini müşahidə edir, ətraf mühitlə müxtəlif münasibətlərdə olur və beləliklə, müvafiq dəyişikliklərə uğrayır. Bir çox pedaqoqlar öyrənənin münasibətlərini pedaqoji prosesin daxili, öyrədənənin və təcrübəçinin fəaliyyətini isə onun xarici cəhəti adlandırırlar. Vahid pedaqoji prosesi mexaniki şəkildə iki hissəyə ayırdıqda, birini xarici, digərini isə daxili cəhət adlandırdıqda pedaqoji prosesin həqiqi qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarmaq işi çətinləşir. Pedaqoji qanunauyğunluqları yalnız pedaqoji prosesdə, yəni milyonlarla tərbiyəçi və tərbiyə olunanların, müəllim və kursantların birgə fəaliyyətində, təlim, tərbiyə, təhsil və inkişaf proseslərində axtarmaq lazımdır. Günün nizam qaydaları ilə pedaqoji qanunauy-

ğunluqların ahəngdar olması prosesin dinamik hal almasından məlum olur. Bu zaman, pedaqoji qanunauyğunluqların cərəyan etdiyi şərait unudulmamalıdır.

Pedaqoji prosesin mənbələrdə təlim və tərbiyə üçün ümumi olan aşağıdakı qanunauyğunluqları qeyd olunmaqla mütləq deyil, nisbi səciyyə daşıyır:

1. Pedaqoji prosesin dinamikasının prosesdə baş verən dəyişikliklərin (təsirlərin) kəmiyyətindən asılılığı. Yəni, pedaqoji proses müəllimlərlə kursantlar arasında inkişaf edən **qarşılıqlı təsir kimi tədrisi**, "pilləli" xarakter daşıyır. Deməli, pillələr arasında yüksək nəticələri olan kursant daha yüksək nailiyyətlər əldə edə bilər.

2. Pedaqoji prosesdə şəxsiyyətin (kursantın) inkişafının ona təsir edən amillərdən (irsyyətdən, təhsil-tərbiyə və təlim mühitindən, təlim, təhsil-tərbiyə fəaliyyətinə cəlb edilməsindən) asılılığı.

3. Pedaqoji təsirin səmərəliliyinin təlim, təhsil-tərbiyə prosesinin idarə olunmasından (kursantlarla müəllimlər arasında əks əlaqənin intensivliyindən, kursantlara göstərilən nizam qaydaları təsirlərin kəmiyyətindən, xarakterindən və gücündən) asılılığı.

4. Pedaqoji prosesin məhsuldarlığının stimullaşdırma vasitələrindən (təlim-tərbiyə fəaliyyətinə daxili stimulların (motivlərin) təsirindən, xarici stimulların (ictimai, pedaqoji, əxlaqi, maddi və b.) intensivliyindən, xarakterindən və vaxtında tətbiqindən) asılılığı.

5. Pedaqoji prosesin səmərəliliyinin nizam qaydalarının yaratdığı hissi idrakın, məntiqi idrakın və praktikanın vəhdətindən (hissi qavramanın intensivliyindən və keyfiyyətindən, qavranılan materialın məntiqi dərk olunmuş materialın praktikada tətbiqindən) asılılığı.

6. Pedaqoji prosesin səmərəliliyinin xarici (pedaqoji) və daxili (idraki) fəaliyyətin vəhdətindən (pedaqoji fəaliyyətin keyfiyyətindən, kursantların şəxsi təlim, təhsil-tərbiyə fəaliyyətinin keyfiyyətindən) asılılığı.

7. Pedaqoji prosesin cəmiyyətin və şəxsiyyətin tələbatlarından (cəmiyyətin tələbatından, cəmiyyətin imkanlarından (maddi-texniki, iqtisadi və b.), pedaqoji prosesin baş verdiyi şəraitdən (mədəni-psixoloji, sanitariya-gigiyenik, estetik və b.))

asılılığı. Qeyd olunan asılılıqlar ancaq düz mütənasib hallar üçün doğru sayılır.

Demək, pedaqoji prosesdə mövcud olan əlaqələr göstərilən qanunauyğunluqlarla bitmir. Onda, nizam qaydalarına uyğun olaraq pedaqoji prosesin qanunauyğunluqları nə qədər çox aşkara çıxarılsa və praktik işdə nəzərə alınarsa, təlim və **təhsil-tərbiyənin səmərəliliyi bir o qədər yüksək olar. Hərbi sahədə pedaqoji kadrların hazırlanmasının tədqiqi öz məxfiliyi ilə fərqlənir.** Uzun illər hərbi təhsilə çalışdığım illərdə günün nizam qaydalarına pedaqoji prosesin inteqrasiyanın innovativ reallaşmasının təhsilin inkişafında rolunu müşahidə etmişəm.

Müəllimin dərslərdə və dərslənkənar məşğələlərdə istifadə etdiyi sənəd və didaktik materialların toplusu sistem təşkil edir. Bura daxildir: təhsil standartı, tədris proqramı, təqvim və tematik planlar, dərslərin icmalı, tərbiyəvi iş planı, vəsait, əyani vəsaitlər və s.

Hərbiçilərin, həmkarlarının, sosial ətrafının təfəkküründə müəllimin stereotipinin qavranması onun imicidir. İmicin formalaşmasında ona xas olan real xüsusiyyətlərlə yanaşı ətrafdakıların da əlamətləri təsir göstərir.

Hərbiçinin bilik, bacarıq, vərdislərə yiyələnməsi ilə yanaşı onların dünyaya, bir-birinə, keçilən materiala olan baxışının formalaşması **tərbiyəvi tədrislə** ifadə olunur. Ənənəvi və müasir dərslərin keyfiyyət cəhətdən fərqi məhz tərbiyəvi tədrisin nəticələri ilə müəyyən olunur (2,səh.4). Bu işdə qanunauyğunluqları araşdırmağa ehtiyac vardır.

Pedaqoji ədəbiyyatda özünə yer alan ümumpedaqoji və spesifik qanunauyğunluqların böyük bir hissəsi funksiya və mahiyyət baxımından yaxındır, ifadə tərzinə görə fərqlənirlər. Bunu B.A.Əhmədov, N.M. Kazımov, Ə.X.Paşayev, F.A.Rüstəmov, Y.K.Babanski tərəfindən ifadə olunaraq, təqdim edilən qanunauyğunluqların müqayisəsi nəticəsində müəyyənləşdirmək çətin deyildir.

Fikrimizi əsaslandırmaq məqsədi ilə N.M.Kazımovun irəli sürdüyü

ümumpedaqoji qanunauyğunluqları təqdim edirik:

– təlim, tərbiyə, təhsil və inkişaf arasındakı qarşılıqlı əlaqələri müəllimin, tərbiyəçinin bilmə-

si və fəaliyyət zamanı nəzərə alması kursantlarda tərbiyəlilik, bilik və inkişaf səviyyəsini artırır;

– təlim və tərbiyənin eyni hallarına pedaqoji proseslə məşğul olan şəxslərin münasibətləri nə qədər çox yaxınlaşarsa, pedaqoji səmərə bir o qədər yüksək olur;

– müasir layihə əsasında tikilən, lazımı avadanlığa və texniki vasitələrə malik olan, mənəvi-psixoloji mühiti sağlamlaşdıran məktəbdə təlim-tərbiyə işinin səviyyəsini yüksəltmək imkanı çoxalır;

– tədris müəssisələri cəmiyyətin kadrlara olan ehtiyacını nə qədər dolğun nəzərə alırsa, pedaqoji prosesin səmərəsi bir o qədər artır, əmək məhsuldarlığını yüksəltməyin imkanları bir o qədər genişlənir;

– hər bir konkret halda pedaqoji işin məzmunu onun məqsədinə tam uyğun seçildikdə və təlim-tərbiyə bu zəmində aparıldıqda səmərə artır;

– pedaqoji iş üsulları formalaşdırılan mənəvi keyfiyyətlərin kursantlarda inkişaf dərəcəsinə müvafiq seçildikdə daha çox pedaqoji səmərə verir.

Pedaqoji proseslə bağlı qanunauyğunluq funksional səciyyə daşıyır. Məsələn:

tərbiyə üsulunun seçilməsi ilə əlaqədar qanunauyğunluq: hər hansı mənəvi keyfiyyətləri formalaşdırmaq üçün müəllimin (valideynin seçdiyi üsul (üsullar)) tərbiyə olunan şəxslərin həmin keyfiyyət üzrə tərbiyəlilik dərəcəsinə uyğun gəldikdə səmərə verir. Bu qanunauyğunluğun qanun forması belə ifadə olunur: tərbiyə üsulunu tərbiyəlilik dərəcəsinə uyğun seçmək qanunu. (1,səh.364).

Prosesdə yaranan uyğunsuzluq öz həllini tapandan sonra qanunauyğunluq alınır. Sonrakı mərhələdə qarşıya qoyulan tələblər pedaqoji prosesin müvafiq prinsipləri ilə nizamlanır.

Pedaqoji prosesin tamlığı təlim və tərbiyə prinsiplərində də ifadə olunur. Elə prinsiplər var ki, hər iki proses zamanı tətbiq olunur. Fəallıq, elmlilik, müntəzəmlik, ardıcılıq, müyəssərlik, möhkəmlik prinsipləri buna misal ola bilər. Kursantların fəallığını təmin etmək təkcə təlimdə deyil, tərbiyə üçün də vacibdir. Hərbiçilərin fəallıq göstərməsi şəxsiyyətin formalaşmasının, həyatda fəal mövqə tutmasının zəruri şərtlərindəndir.

Fəallıq, şüurluluq və müstəqillik prinsipi öz mahiyyətinə görə, vasitənin məzmununa uyğun seçilməsi şərti ilə əlaqədardır.

Fəallıq – kursantların həyat hadisələrinə, mənimsədiyi biliklərə, formalaşdırılan tərbiyəvi keyfiyyətlərə yaradıcı, dəyişdirici, tənqidi münasibət bəsləməsi deməkdir. Həyatın, mənimsənilən biliklərin ziddiyyətlərini görə bilmək, onların səbəbləri üzərində düşünmək, aradan qaldırılması yollarını müəyyənləşdirmək, bu məqsədlə fəaliyyətə girişmək – bütün bunların hamısı fəallığa aid məsələlərdir.

Şüurluluq – daxili əlaqələri, xüsusən səbəb və nəticə əlaqələrini başa düşmək, mahiyyəti üzrə çıxarmaq, fəaliyyətin məqsədini və ona nail olmağın yollarını götürqoy etməkdir. “Niyə belədir?”, “Başqa cür olsaydı, necə olardı?”, “Daha necə ola bilər?” kimi suallar üzərində düşünmək şüurluluqla bağlıdır. Fəallıq və şüurluluq bir-biri ilə ələ bağlıdır ki, onların arasında sədd çəkmək çətinidir.

Müstəqillik – müəllimlə kursant arasındakı əlaqənin xarakteri ilə ölçülür. Müəllim prosesə az müdaxilə etdikcə kursantın müstəqilliyi çoxalır. Əlbəttə, müəllim əvvəlcə müstəqil fəaliyyəti öyrətməli, sonra tədrisən işə özünün, müdaxiləsini məhdudlaşdırmalıdır. Kursantların biliyi fəal və şüurlu surətdə mənimsəməsini göstərən şərtlərə daxildir: kursant dediyini sübut edə bilirsə, orijinal dəlillər gətirməyi bacarırsa, deməli, bilik şüurluluq və fəallıq şəraitində mənimsənilmişdir; kursant biliyi standart şəraitdə tətbiq etdiyi kimi, dəyişdirilmiş şəraitdə də tətbiq edə bilirsə, deməli, onu şüurluluq və fəallıq şəraitində mənimsəmişdir; kursant materialı öz sözləri ilə, dəyişdirilmiş formada ifadə edə bilirsə, deməli, onu şüurluluq və fəallıq şəraitində mənimsəmişdir; kursant öyrəndiyi bilikdən yeni bilik əldə etmək üçün müstəqil istifadə edə bilirsə, deməli, onu şüurluluq və fəallıq şəraitində mənimsəmişdir və s. Kursantın müstəqilliyi ilə müəllimin pedaqoji rəhbərliyinin düzgün əlaqələndirilməsi prinsipi öz mahiyyətinə görə, düz və əks əlaqələrin vəhdəti prinsipi ilə əlaqədardır. Pedaqoji prosesin ikitərəfli proses olması o deməkdir ki, burada tək müəllimin çalışması, səy göstərməsi azdır; ikinci tərəf, yəni kursant da fəal olmalı, öz üzərində müntəzəm işləməli, inkişafı qayğısına qalmalıdır. Kur-

sant gərək təlim-tərbiyə işinə həvəs göstərsin, onda bu iş daxili tələbat yaranmış olsun. Bütün bu keyfiyyətləri formalaşdırmaq müəllimin vəzifələri sırasında xüsusi yer tutur. Kursantlar kollektiv təşkil edirlər. Kollektivin isə öz orqanları olur, planı mövcuddur, məqsədi vardır, onun üzvləri bir-birindən asılıdır və s. Kollektiv pedaqoji prosesin ümumi məqsədinə tam uyğun olaraq fəaliyyət göstərir, tədbirlər keçirir, ictimai-faydalı işlər görür. Müəllim bütün bu işlərin təşkilinə və həyata keçirilməsinə bir bələdçi kimi, təcrübəli və bilikli bir şəxs olub düzgün istiqamət verməlidir. Necəki, dirijor orkestrin əvəzinə çaldığı alətlərdə musiqi ifa etmir, sadəcə olaraq ona rəhbərlik edir, işi görən orkestrin üzvləri olur. Müəllim də bələdir. O, kursantların əvəzinə dərs oxumur, kursantların işinə rəhbərlik edir, nəzarət yetirir, yoxlayır, göstəriş verir və sair, işi icra edən isə tədqiqatçı kursantların özləridir. Ona görə də müəllim kursantların müstəqil fəaliyyətinə geniş yer verməli, onları faydalı işlərə cəlb etməlidir.

Sistematiklik və ardıcılıq prinsipi mahiyyətinə görə, kompleks yanaşma prinsipi ilə əlaqədardır. "Sistematiklik" sözü "sistem" sözündən əmələ gəlmişdir. Pedaqoji prosesdə sistematiklik, hər şeydən əvvəl, sistemin gözlənilməsi, onun nəzərə alınması deməkdir. Məsələn, təlim prosesində elmi anlayışlar arasındakı daxili əlaqəni, tərbiyədə onun qolları və komponentləri arasındakı bağlılığı müəllimin nəzərə alması sistematiklik deməkdir. Sınıf-dərs şəraitində verilən biliklərin, formalaşdırılan tərbiyəvi keyfiyyətlərin sinifdənkənar tədbirlərlə tamamlanmalıdır. Vahid pedaqoji təsir sisteminin hazırlanması, tərbiyəçilərin işi arasında əlaqənin yaradılması, fənnin daxili məntiqinə riayət olunması – bütün bunların hamısı "sistematiklik" anlayışına daxildir. "Ardıcılıq" məfhumu sistematiklikdən fərqlənir. Burada əlaqənin bir-birini ciddi surətdə izləməsi əsas şərtədir. Məsələn, texnologiya fənnindən kurikulumuna əsasən məzmun xətləri əvvəlcə, emal texnologiyaları sonra texnika elementləri, məişət mədəniyyəti və qrafika ardıcılığı ilə əlaqədardır. Daxili əlaqənin (vaxtdan asılı olmayaraq) gözlənilməsi sistematikliyin mahiyyətini, məğzini təşkil edir. "Sistematiklik" məfhumu ilə yanaşı "sistemlilik" anlayışı da işlədilir. Bunları eyniləşdirmək olmaz.

L.Y.Zorina "sistemlilik" anlayışını tədqiq edərək belə nəticəyə gəlmişdir ki, həmin məfhum kursantların mənimsəmiş olduqları biliklə bağlı olub, biliyin keyfiyyətinə aiddir. Belə ki, kursant biliyi öz şüurunda saf-çürük edir, anlayışlar və qanunlar arasındakı əlaqələri şüurlu surətdə başa düşür. Onların bir-birini tamamlamasını, birinin digəri üçün şərt olmasını ayırd edir. Cisim və hadisələr arasındakı obyektiv məntiqi sistem şəklində dərk edir. Biliyin sistemliliyini qavrama, anlama, tətbiq və biliyi kursantların sözlə ifadə etməsi arasındakı əlaqə ilə bağlıdır. Müəllif fikrini əsaslandırmaq üçün belə bir misal verir: kursant "kütlə", "qüvvə", "impuls" kimi anlayışları mənimsəyir, bunların əsasında Nyutonun qanunlarını dərk edir və müvafiq nəticə çıxarır (enerjinin itməməsi qanununu yuxarıdakılardan doğan hadisə hesab edir). Bu zaman əlavə bilikləri (məsələn, ümumdünya cazibə qanunu haqqındakı bilikləri) də işə qoşur. Beləliklə, müxtəlif biliklərin "çarpazlaşması" sistemliliyin meydana gəlməsinə səbəb olur. Təlimlə tərbiyənin vəhdəti prinsipi də kompleks yanaşmadan irəli gəlir. Tərbiyə işinə kompleks qaydada yanaşılması prinsipi tələb edir ki, həm tərbiyə ilə əlaqəsi olan müəssisələrin və şəxslərin fəaliyyətləri, həm də tərbiyənin müxtəlif istiqamətləri üzrə aparılan işlər uzlaşdırılsın, hazırda eyni tələb məktəbdə təlimə də verilir. Həm fənlər qarşılıqlı əlaqədə tədris edilməli, həm də təlimin bütün təşkil formaları: kursantlarla fərdi iş, onlara məsləhətlər verilməsi, fənn dərnəkləri, praktiki məşğələlər, çöl təlimləri və s. vahid axında birləşməlidir. Təlimin funksiyası kursantların həyatı dərk etmələrinə nail olmaqdırsa, tərbiyənin funksiyası da onların həyata münasibətlərini formalaşdırmaqdan ibarətdir. Bilik münasibətlərin əsasını təşkil edir, münasibət isə öz növbəsində yeni biliklərin qazanılması üçün mühüm amil yerində çıxış edir. Məsələn, kursant təlim prosesində dərk edir ki, indiyə qədər mövcud olmuş bütün ictimai-iqtisadi formasiyalar sırasında ən ədalətli cəmiyyət texnokratik-demokrativ-informasiyalı, bazar münasibətlərinə dayanan cəmiyyətdir. Cəmiyyətə adaptasiya edir, bu münasibət onları cəmiyyətin layiqli üzvləri, fəal mövqeli insan kimi böyüməyə yönəldir. Beləliklə, təlim tərbiyəni, tər-

biyə isə təlimi şərtləndirir. Nə biliklərdən təcrid olunmuş münasibət, nə də münasibətdən təcrid edilmiş bilik yoxdur. Əvvəla, biliklə münasibət arasındakı bu obyektiv bağlılıq müəllimdən tələb edir ki, həmin iki anlayışı daim daxili əlaqədə götürsün. Digər tərəfdən həm təlim, həm də tərbiyə eyni məqsədə xidmət edir. Məqsədin vahidliyi bu iki anlayışın bir-birini tamamlaması, bir-biri üçün şərt olması ilə nəticələnir. Hətta elə məsələlər var ki, onların təlimə, ya tərbiyəyə aid olmasını ilk baxışda fərqləndirmək çətin olur (məsələn, estetik və fiziki qüvvələrin inkişaf etdirilməsi). Təlim və tərbiyə məsələləri vahidin tərəfləridir. Şəxsiyyətə hörmətlə tələbkarlığın birliyini təmin etmək tərbiyə işində yenilməz qaydadır. Kursanta qarşı yalnız tələbkarlıq göstərmək, onun şəxsiyyətinə hörmətin zəruriliyini unutmaq tərbiyə işində uğursuzluğa səbəb olur. Bu həqiqət təlim işində özünü daha qabarıq göstərir. Dərs zamanı kursanta valideyn qaygısı göstərən, nəvazişli olan, güzəştə getməyi bacaran müəllim ciddiliyini, tələbkarlığını unutmursa, daim uğur qazanır. Bu onu təsdiq edir ki, hörmətlə tələbkarlığın vəhdəti pedaqoji prosesin ümumi prinsipidir, onun hər hansı qoluna məxsus spesifik prinsip deyildir. Eyni ilə bu fikri şəxsin müsbət cəhətlərini üzə çıxarmaqla ona istinad edilməsi prinsipinə də şamil etmək olar. Pedaqogikada məlumdur ki, şəxsin müsbət cəhətini üzə çıxaran, bu cəhətə istinad edən tərbiyəçi onun psixologiyasına güclü təsir göstərə, nöqsanları aradan qaldıra bilər. Şəxsə yaxşı cəhəti sezə bilməyən, onun yalnız nöqsanlarını qabarıq şəkildə nəzərinə çatdıran tərbiyəçi isə tərbiyə işində müvəffəqiyyətsizliyin bünövrəsini qoymuş olur. Belə bir qanunauyğunluq təlimdə də müşahidə olunur. Təlim prosesində kursantın azacıq da olsa, irəliləyişini görə bilməyən və onu öz kursantlarına hiss etdirməyən, kursantlarını daim danlayan müəllim ondan mənən ayrı düşür. Eyni ilə də, kursantların yaş və fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almayan tərbiyəçi tərbiyə zamanı müvəffəqiyyət qazana bilmədiyi kimi, bu prinsipə məhəl qoymayan müəllim də çətinliyə düşür. Müyəssərlik prinsipinin də pedaqoji prosesə məxsus ümumi xarakterindən bəhs etmək daha doğru olar. Mühakimə yürüdü-lən bütün məsələlər nizam qaydaları ilə ahəndar olub qanunauyğunluq təşkil edib pedaqoji prose-

sin mərhələləri ilə tənzimlənir.

Bütün pedaqoji proseslərin inkişafında eyni mərhələlərin nəzərə çarpması müşahidə olunur. Prinsiplərin icrasına metodlar tətbiq edilib inkişaf təmin edilir.

Mərhələlər prosesin tərkib hissələri deyil, onun inkişaf ardıcılığıdır. Bura hazırlıq, əsas, yekun mərhələləri daxildir.

Pedaqoji prosesin **hazırlıq** inkişaf mərhələsində prosesin nəzərdə tutulmuş istiqamətdə və sürətlə baş verməsi üçün zəruri şərait yaradılır. Bu mərhələdə aşağıdakı mühüm vəzifələr həll olunur: qarşıya məqsədin qoyulması, şəraitin diaqnostikası, nailiyyətlərin proqnozlaşdırılması, prosesin inkişafının planlaşdırılması və s. Məqsədin müəyyənəşdirilməsi və əsaslandırılması təhsil sisteminin qarşısında duran ümumi pedaqoji məqsədi konkret vəzifələrə çevirmək deməkdir. Buna pedaqoji prosesin müəyyən kəsiyində və konkret şəraitində nail olunur. Məqsəd pedaqoji prosesin konkret sistemi ilə bağlıdır. Pedaqoji prosesin bu mərhələsində ümumi pedaqoji prosesin tələbləri ilə tədris müəssisələrinin, kursant kontingentinin konkret imkanları arasında ziddiyyətlər aşkara çıxarılır və planlaşdırılan prosesdə həmin ziddiyyətlərin həlli yolları nəzərdə tutulur. Pedaqoji prosesin əsas məqsədini və vəzifələrini diaqnostikasız müəyyən etmək mümkün deyil. Pedaqoji diaqnostika pedaqoji prosesin baş verəcəyi şərtləri və şəraiti aydınlaşdırmaq istiqamətində aparılan tədqiqatdır. Onun başlıca məqsədi nəzərdə tutulan nəticələrə nail olmağa kömək və ya mane ola biləcək səbəblər haqqında aydın təsəvvür əldə etməkdir. Diaqnostika prosesində pedaqoq və kursantların real imkanları, onların əvvəlki hazırlıq səviyyəsi, prosesin baş verdiyi şərait, bir çox digər vacib şərtlər haqqında lazım olan bütün informasiyalar toplanılır. Bundan sonra pedaqoji prosesin gedişi və nəticələri proqnozlaşdırılır. Proqnozlaşdırmanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, burada proses başlamazdan qabaq mövcud konkret şəraitdə əldə ediləcək mümkün nəticələrə ilkin qiymət verilir. Proqnozlaşdırma mürəkkəb metodikalarla həyata keçirilir. Pedaqoqlar pedaqoji prosesin az səmərəli olacağını və ya arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxaracağını gözləmədən onun planlaşdırılmasına və gedişinə fəal müdaxilə et-

mək imkanı qazanırlar.

Pedaqoji prosesin **əsas** mərhələləri qarşılıqlı əlaqəli, mühüm elementləri özündə birləşdirir. Bu mərhələ özlüyündə digər sistemlərdən nisbi təcrid olunmuş bir sistemdir. Onun aşağıdakı elementləri vardır: qarşıdakı fəaliyyətin məqsəd və vəzifələrinin müəyyən olunması və izah edilməsi; pedaqoqlarla kursantların qarşılıqlı təsiri; pedaqoji prosesin nəzərdə tutulmuş metodları; vəzifələri və formaları; əlverişli şəraitin yaradılması; kursantların fəaliyyətini stimullaşdırmaq üçün müxtəlif tədbirləri həyata keçirmək; pedaqoji prosesin digər proseslərlə əlaqəsini təmin etmək. Pedaqoji prosesin səmərəliliyi bu elementlərin bir-birilə məqsədyönlü əlaqəsindən, onların istiqamətinin və praktik həyata keçirilməsinin ümumi məqsədindən və bir-birinə zidd olmamasından asılıdır. Pedaqoji prosesin həyata keçirilmə mərhələsində onun idarə edilməsi ilə bağlı operativ qərarlar qəbul etmək üçün əks əlaqənin mühüm rolu vardır. Əks əlaqə prosesi keyfiyyətlə idarə etmək üçün əsasdır. Bununla əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, pedaqoji proses sistemi xeyli dərəcədə özünü tənzimləyən sistemdir. Orada iştirak edən insanlar öz iradəsinə və sərbəst seçmə imkanına malikdirlər. Pedaqoji prosesin gedişində operativ əks əlaqənin yaradılması qarşılıqlı təsirdə vaxtında düzəlişlər aparmağa kömək edir.

Pedaqoji prosesin **yekun** mərhələsi alınan nəticələrin təhlili ilə başa çatır. Təhlil edən zaman pedaqoq buraxılan səhvlərdən nəticə çıxarır, öyrənir və inkişaf edir. Ona görə də ciddi təhlil və özünü-təhlil pedaqoji ustalığın yüksəldilməsinin ən mühüm şərtidir. Pedaqoji prosesin gedişi və nəticələri proqnozlara uyğun gəlmirsə, onda səhvin harada, necə və nə üçün buraxıldığını müəyyən etmək lazımdır. Praktika göstərir ki, pedaqoq prosesin diaqnostikasını və proqnozunu nəzərə almayanda daha çox səhv buraxır. Belə proses kursantların vaxtını almaq, marağını itirməkdən başqa heç bir şey vermir.

Pedaqoji prosesin texnoloji əsasları məqsədyönlü fəaliyyətdə müasir üsul və vasitələrin reallaşdırılması dərk olunur.

Mənbələrdə qeyd olunur: “Texnologiya yunan sözü olub (yunanca techno – sənət, ustalığ, bacarıq, logos isə elm, nəzəriyyə mənalarnı verir), is-

tehsal prosesində hazır məhsul almaq üçün işlədilən xammal, material və yarımfabrikatların emalı, hazırlanması, aqreqat halının xassələrinin, formasının dəyişdirilməsi metodlarının məcmusu kimi başa düşülür”.

Aparılan təcrübələrin nəticəsi kimi belə bir fikir formalaşmışdır ki, hərbi təhsil sisteminin inkişaf istiqamətlərinin baş strategiyası kursant şəxsiyyətinin diqqət mərkəzində dayanmasından, təhsil prosesində pedaqoqun, psixoloqun ona münasibətini dəyişməsindən və mərkəzdə duran subyekt kimi görməsindən ibarətdir. Heç də təsadüfi deyildir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə təhsil “kursant – dərslük – müəllim” sistemində qurulmuşdur. Bu baxımdan aparılan tədqiqat işləri, öyrənilən qabaqcıl təcrübələr ilk növbədə təlim-tərbiyə prosesinin təşkilatı-struktur vahidi olan dərslük keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, dərslük verilən yeni tələblərin həyata keçirilməsinə yönəlməlidir. Dərslük yeniləşməsi yeni texnologiyaların prosesə tətbiqindən əsaslı surətdə asılıdır. **Dərslük verilən müasir tələblər əsasən qloballaşmanın yaratdığı sosial-iqtisadi dəyişikliklərlə bağlıdır.** Onları iki qrupa bölmək olar: ümumi və xüsusi tələblər. Dərslük verilən ümumi tələblər təlim prinsiplərində ifadə olunmuşdur. Dərslük didaktik prinsiplər (həyatla əlaqə, elmlilik, sistematiklik, şüurluluq və fəallıq, əyanilik, müvafiqlik, fərdi yanaşma və s.) kompleks şəkildə həyata keçirilməlidir.

Xüsusi tələblər isə bilavasitə dərslükə bağlıdır. Onları aşağıdakı əsas qruplara bölmək olar:

1. Dərslük yüksək təhsil, inkişaf və tərbiyə səmərəsi əldə edilməlidir. Hər bir fəaliyyət nəticə ilə ölçülür. Dərslük təhsil, tərbiyə və inkişaf vəzifələri vəhdətdə həyata keçirilməli, real nəticələr əldə edilməlidir. Proqram materialı dərslük mənimlənilibsə, öyrənənlər müəyyən ideya-mənəvi keyfiyyətlərə və zehni qabiliyyətə yiyələnilibsə, belə dərslük nümunəvi hesab etmək olar.

2. Dərslük təlim materialının optimal məzmunu müəyyən edilməlidir. Müəllim dərslük qarşısında duran məqsəd və vəzifələrdən, öyrənənlərin hazırlıq səviyyəsindən çıxış edərək tədris materialının həcmi, çətinlik dərəcəsi, başlıca məsələlərini, fənlərarası əlaqə imkanlarını müəyyənləşdirməli, bu zamanı məzmunun mənimlənilməsinə nail olmalıdır.

3. Dərstdə səmərəli metodik variant seçilib tətbiq edilməlidir. Dərsin məqsəd və məzmununa, öyrənənlərin dərk etmə imkanlarına uyğun olaraq müvafiq metod və vasitələr kompleks müəyyənləşdirilir. Dərs o zaman səmərəli olur ki, müəllim biliyi hazır şəkildə şərh etməsin, iştirakçıları fəal axtarırlara cəlb etsin, onların müstəqil fikrini oyatsın. Bu məqsədlə dərstdə problem vəziyyət yaratmaq, evristik müsahibə və diskussiyalar aparmaq, kitab üzərində yaradıcı iş təşkil etmək, təfəkkürə qida verən məntiqi metodlara (müqayisə, təhlil-tərkib, ümumiləşdirmə və s.) istinad etmək yaxşı nəticə verir. İki paralel sinifdə eyni mövzuda, eyni metodik variantda keçilən dərs müxtəlif nəticə verir: bir sinifdə müəllimin dərsi alınır, digərində yox.

4. Dərs təşkilatı cəhətdən mütəşəkkil və çevik olmalıdır. Dərs təşkilatı mütəşəkkilliyi ilə seçilməlidir: vaxtında başlanmalı, yüksək intizama əsaslanmalı, optimal tempdə olmalı, intensiv qurulmalıdır (yəni az vaxtda yüksək nəticə əldə edilməlidir).

Dərs həm də çevik qurulmalı, şablon və sxematizmdən uzaq olmalıdır. Dərs zamanı vəziyyətdən asılı olaraq, müəllim dərslərin məzmununda, quruluşunda, vaxt bölgüsündə çevik dəyişikliklər aparmalıdır.

Yaxşı dərs məntiqi və psixoloji cəhətdən tam olmalıdır, yəni dərstdə müəyyən bir məntiqi hissə öyrədilməli (məntiqi tamlıq), şagirdlər nəyi isə tam öyrəndiklərini hiss etməli, onlarda yarımçılıq hissi qalmamalıdır (psixoloji tamlıq).

Dərstdə əks əlaqə yaradılmalıdır; müəllim şagirdlərin hissi aləmi, təlimə münasibəti, marağı, mənimsəmə səviyyəsi haqqında vaxtında informasiya əldə etməlidir.

5. Dərstdə əlverişli psixoloji iqlim, müsbət emosional vəziyyət yaradılmalıdır. Dərsin səmərəsi onun emosional mühiti ilə sıx bağlıdır: mənfi emosiyalar (qorxu, inamsızlıq, kədər və s.) şəraitində keçən dərs cansıxıcı, yorucu və səmərəsiz olur. Dərstdə müəllim və şagirdlər arasında qarşılıqlı hörmət, inam, pedaqoji əməkdaşlıq, xoş əhval-ruhiyyə, müsbət zehni hisslər (şadlıq, təlim sevinci, inam, təəccüb və s.) hakim olmalıdır (2, səh.29-30).

Tədris prosesində texniki vasitələrdən istifadə

zəminində əvvəlcə təlimin texnologiyası anlayışı yaranmış, bu yanaşma tərbiyə sahəsinə nüfuz etmiş, getdikcə pedaqogikaya pedaqoji texnologiya kimi daxil olmuşdur. Ümumiyyətlə, pedaqoji texnologiya mahiyyət etibarilə təlim-tərbiyə prosesinin layihələndirilməsinin sistemli metodu kimi səciyyələndirilir. V.T.Lixaçova görə, pedaqoji texnologiya təlim-tərbiyə vasitələrinin pedaqoji-psixoloji quruluşunun forma, metod, üsul və yollarının məcmusu olub pedaqoji prosesin təşkilatı metodik alətidir. V.P.Bespalko pedaqoji texnologiyaya tədris prosesinin reallaşdırılmasının texniki məzmunu hesab edir. İ.P.Volxov pedaqoji texnologiyaya təlimdə əldə olunmuş yüksək nəticələri planlaşdırma prosesinin təsviri kimi baxır. V.M.Monaxov isə pedaqoji texnologiyaya təlim prosesinin layihələndirilməsi, təşkili və həyata keçirilməsində birgə pedaqoji fəaliyyətin bütün detalları ilə hazırlanmış modeli kimi yanaşır. Burada müəllim və kursantlar üçün komfort şəraitin yaradılmasının zəruri olduğunu qeyd edir. Pedaqoji təcrübədə və tədris metodik ədəbiyyatda bəzən, pedaqoji texnologiya sistem anlayışının sinonimi kimi işlədilir və bu anlayışlar bəzən eyniləşdirilir. Sistem anlayışı texnologiya anlayışına nisbətən daha geniş mənə daşıyır. Pedaqoji sistem öz daxilində çoxlu sayda texnologiyaları birləşdirir. İstənilən texnologiyaya sistem kimi baxılsa da, istənilən pedaqoji sistemə ayrıca texnologiya kimi baxmaq olmaz. Sistem anlayışı çox vaxt baxılan prosesin statistik, struktur xarakteristikası kimi istifadə olunursa, texnologiya həmin prosesdə subyekt və obyektin fəaliyyətində zaman və məkan daxilində gedən dəyişikliklərin modelidir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə hərbi peşə hazırlığında günün nizam qaydalarının pedaqoji qanunauyğunluqlarla əlaqəsinin elmi mahiyyətinə müasir tələblər aydınlıq gətirilmişdir. Məsələ ilə bağlı irəli sürülən ideyalar elmi yeniliklər kimi dəyərləndirilir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Tədqiq olunan məqalədə hərbiçilərin təlim-tərbiyə prosesində günün nizam qaydaları üzrə fəaliyyətlərinin modernləşdirilməsi və onların idrak fəallığının artırılması ilə bağlı əməli nəticələr və öyrəndənlərin bu sahədəki fəaliyyət istiqamətləri tələblərlə sinxronlaşdırılır. Qeyd olunan mülahi-

zələr məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi imkanlarını artırmış olur.

Nəticə olaraq qeyd etməliyik ki, hərbiçilərin peşə hazırlığında günün nizam qaydaları pedaqoji qanunauyğunluqlarla əlaqəsi onların idrak fəallı-

ğının dinamik inkişafına öz təsirini göstərmiş olur. Bunun üçün müəyyənləşdirilən və həyata keçirilən modernləşdirilmiş layihə modeli öyrəndənlər tərəfindən məqsədyönlü, planlı, mütəşəkkil olaraq həyata keçirilməlidir.

Ədəbiyyat:

- 1.Sadıqov F.B. Ümumi pedaqogika. Bakı, Gənclik, 2018. 842 səh.
- 2.Ş.Ağayev, R.Hacıyeva. Dərs:ənənə və müasirlik. Bakı, 2020, "MM-S", 200 səh.
3. Ş.Ağayev, S.Məmmədova. Texniki peşə təhsili müəssisələrində təlimin təşkilinin didaktik məsələləri. Bakı. Nasir, 2010, 204 səh.

Colonel Telman Shahbazov

Summary

RELATION OF THE DAILY ROUTINE IN MILITARY VOCATIONAL TRAINING WITH PEDAGOGICAL REGULARITIES IN TEACHING

The article examines the role of the daily routine and the importance of pedagogical patterns in the formation of the necessary qualities that characterize the military professional training of cadets. It is noted that the harmony of pedagogical rules with daily routines is determined by the dynamics of the pedagogical process. The article examines the laws and principles of the pedagogical process, the unity of teaching and upbringing in ensuring the completeness of the pedagogical process, the stages of development of the pedagogical process, new technological foundations of the pedagogical process.

Полковник Тельман Шахбазов

Резюме

СВЯЗЬ РАСПОРЯДКИ ДНЯ В ВОЕННО-ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ ПОДГОТОВКЕ С ПЕДАГОГИЧЕСКИМИ ЗАКОНОМЕРНОСТЯМИ В ОБУЧЕНИИ

Резюме: В статье исследуется роль распорядки дня и значение педагогических закономерностей в формировании необходимых качеств, характеризующих военно-профессиональную подготовку курсантов. Отмечается, что гармония педагогических правил с распорядками дня определяется динамикой педагогического процесса. В статье исследуются закономерности и принципы педагогического процесса, единство обучения и воспитания в обеспечении полноты педагогического процесса, этапы развития педагогического процесса, новые технологические основы педагогического процесса.

UOT-345.575

GÜLGÜN ŞƏFİYEVƏ

Ədliyyə Akademiyasının Elmi-tədqiqat və
doktorantura şöbəsinin baş məsləhətçisi,
I dərəcəli ədliyyə qulluqçusu
gulgun.shefiyeva@mail.ru

NARKOTİK VASİTƏLƏRİN QANUNSUZ DÖVRIYYƏSİ VƏ BU SAHƏDƏ YETKİNLİK YAŞINA ÇATMAYANLARLA BAĞLI TƏDBİRLƏRİN GÖRÜLMƏSİNİN VACİBLİYİ

Açar sözlər: cinayətkarlıq, narkotiklər, mübarizə, yetkinlik yaşına çatmayanlar, tədbirlər, cəzanın sərtləşməsi, qanun, təcrübə, təkliflər.

Ключевые слова: преступность, наркотики, борьба, несовершеннолетний, меры, ужесточение наказания, закон, практика, предложение.

Key words: crime, drugs, struggle, juvenile, measures, increased punishment, law, practice, proposal.

Məlum olduğu kimi, son dövrlərdə Azərbaycan Respublikası ərazisində narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı çoxsaylı faktlar, rəqəmlər aşkarlanı və mövcud vəziyyət göstərir ki, qlobal dünyada hər bir ailə üçün kabusə dönmüş, bəşəri bəla hesab edilən, cəmiyyəti narahət edən narkomaniya və narkobiznes ciddi xarakter almaqdadır.

Narkotik vasitələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə təsnif edilmiş və dövriyyəsi məhdudlaşdırılmış narkotik xassəli bitkilər, xammallar, təbii və ya süni vasitələr, habelə qanunvericilikdə göstərilən kateqoriyalara aid edilmiş və sui-istifadə zamanı insanların sağlamlığı üçün təhlükə yaradan digər vasitələr və materiallardır (2, 14). Narkotik maddələr, əsasən narkotik bitkilərdən alınır. Ölkəmizdə marixuana, heroin, həşiş, tiryək və bu kimi digər narkotik maddələr geniş yayılmışdır. Azərbaycan Respublikasının bir çox rayonlarında narkotik bitkilər məqsədli şəkildə narkotik vasitələrin satışı ilə məşğul olan

şəxslər tərəfindən əkilib-becərilir. Bu bitkilərin yabani halda bitib çoxalması hallarına da rast gəlmək mümkündür.

Narkotik vasitələrin istehsalçıları ya narkotik vasitə əldə etmək üçün narkotik tərkibli bitkilərin yetişdirilməsini, ya da sintetik narkotiklərin hazırlanmasını həyata keçirən şəxslər olurlar. Çox vaxt sintetik narkotiklər hazırlayanlar sifarişçilərdən asılı vəziyyətdə olur. Narkotiklərin daşınmasını həyata keçirənlər öz cinayətkar qruplarına həm xırda narkotik alverçisi olan narkomanları, həm də əvvəllər narkotiklərin qeyri-qanuni dövriyyəsi ilə məşğul olmamış, lakin regiondan narkotik maddələri kənara çıxarmaq imkanına malik olan şəxsləri cəlb edə bilərlər. Narkotik vasitələrin qanunsuz daşınmasına əsasən qatar bələdçiləri və yük maşınlarının sürücüləri və s. şəxslər cəlb edilir. Narkotik vasitələr hazırlayanlar həm narkotik tərkibli bitkilərin yetişdiyi regionda yaşayan şəxslər, həm də cinayətkar məqsədlərlə bu regionlara gələn şəxslər ola bilər.

Sintetik narkotiklərin hazırlanması mənzil, qapalı yer, elmi-tədqiqat laboratoriyaları və s. yerlərdə həyata keçirilə bilər. Sintetik narkotiklərin hazırlanması adətən standart laboratoriya avadanlıqlarından istifadə olunmaqla boru xətləri, kimyəvi reaktorlar və s. olan kimya müəssisələrində təşkil olunur.

Cinayətkar qrupların digər kateqoriyasına saxta reseptlərlə narkotik vasitələri əldə edən qrupları aid etmək olar. İndiki dövrdə bu cinayətlərə nadir hallarda rast gəlinir. Onların törədilmə üsulu

ondan ibarətdir ki, zəruri rekvizitləri olan xüsusi resept blankları oğurlanır, narkomanlar üçün bu reseptlər doldurulur və onlar əczaxanalardan həmin resept vasitəsilə narkotik vasitələr əldə edirlər. Bir çox hallarda bu cinayətlər tibb işçilərinin vasitəsi ilə həyata keçirilir. Cinayətin törədilmə şəraitinin əsasını obyektiv amillər təşkil edir. Burada həm cinayətkarın iradəsindən asılı olaraq, həm də asılı olmadan formalaşan xarici şərtlər, subyektiv amillər cinayətin törədilməsinə aidiyyəti olan şəxslərin psixoloji xüsusiyyətləri aiddir. Ölkəmizin bir çox ərazilərində müxtəlif növ çətənə, tiryək, yağlı xaşxaş, marixuana becərilməsi üçün əlverişli şərait mövcuddur. Bu növdən olan bitkilərin becərilməsinə qadağa qoyulmasına baxmayaraq, onlar digər bitkilərlə birlikdə gizli yerlərdə yetişdirilir. Tərkibində narkotik maddələr olan bitkilərin qanunsuz kultivasiyası üçün əlverişli şəraitin olması və narkomanların sayının durmadan artması digər cinayətlərin törədilməsi üçün zəmin yaradır. Son illərdə narkobizneslə əlaqədar olan mütəşəkkil cinayətkar qruplar xeyli dərəcədə fəallaşmışdır.

Narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsinin əsas səbəbinə maddi vəziyyətin aşağı olması, işsizlik, daha çox qazanc əldə etmək hərisliyi və s. kimi halları aid etmək olar. Bildiyimiz kimi, narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi böyük gəlir mənbəyi olduğu üçün belə şəxslər narkotik vasitələrin qanunsuz daşınmasını həyata keçirirlər. Narkomanlarda öz qohum və tanışlarını narkotik qəbuluna sövq etmək xüsusiyyətinə də rast gəlmək mümkündür.

Təsadüfi deyildir ki, narkomanlığın dünyada, xüsusən də Qərbi Avropada geniş yayılması Birinci Dünya müharibəsindən sonra, insanların kütləvi miqrasiyası, dağıntı və işsizliklə nəzərə çarpan bir şəraitdə baş verdi. Narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi halları dünyanın bütün dövlətlərində mövcuddur. Dünya dövlətləri BMT-nin qəbul etdiyi üç əsas Konvensiyaya əsaslanaraq (1961, 1971 və 1988-ci illər) vahid mübarizə metodları hazırlamaqla narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsinin qarşısının alınmasında birgə səy göstərirlər.

Bu illər ərzində Azərbaycanda narkomanlığın qarşısının alınması sahəsində müxtəlif istiqamətli

qabaqlayıcı tədbirlər həyata keçirilmişdir. Belə ki, 1992-ci ildə Azərbaycan Respublikası BMT-yə tam hüquqlu üzv olduqdan sonra “Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizə haqqında” BMT-nin 1988-ci il Konvensiyasına qoşulmuşdur. 1996-cı ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ümummili Lider Heydər Əliyev tərəfindən Narkomanlığa və Narkotik Vasitələrin Qanunsuz Dövriyyəsinə Qarşı Mübarizə Üzrə Dövlət Komissiyasının yaradılmasına dair sərəncam imzalanmışdır. Bu sərəncamın imzalanması Azərbaycan dövlətinin bu problemin dövlət səviyyəsində həllinə maraqlı olduğunu bir daha sübut edir. Azərbaycan Respublikası 1998-ci ildə BMT-nin 1961-ci ildə “Narkotik vasitələr haqqında” və 1971-ci ildə “Psixotrop maddələr haqqında” qəbul etdiyi Konvensiyalarına qoşulmuşdur. 1999-cu ildə “Narkotik vasitələr, psixotrop maddələr və prekursorların qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul olunmuşdur. 2000-ci ildə Azərbaycan Respublikası Avropa Şurasına tam hüquqlu üzv olduqdan sonra Avropa və dünya birliyinə inteqrasiya zəminində Avropa İttifaqı və BMT-nin İnkişaf Proqramı ilə birgə “Cənubi Qafqazda Narkotiklərə Nəzarət” (SCAD) Regional Yardım Proqramı fəaliyyətə başlamışdır. 2005-ci ildə isə görülməli işlərin məntiqi davamı kimi beynəlxalq qurumların tövsiyələrinə, qoşulduğumuz Konvensiyaların müddəalarına uyğun olaraq “Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının dövriyyəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul olunmuşdur (1, 4-5).

Narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsinin qarşısının alınmasında atılan addımlardan biri də Azərbaycan hökuməti ilə nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar arasında yaranmış əməkdaşlıqdır.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 1961-ci il “Narkotik vasitələr haqqında” Vahid Konvensiyası, 1971-ci il “Psixotrop maddələr haqqında” və 1988-ci il “Narkotik vasitələr və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizə haqqında” Konvensiyalarında narkotik vasitələrin, güclü təsir edən və zəhərli maddələrin qanunsuz dövriyyəsi beynəlxalq cinayət hesab edilmişdir. (1, 183)

Narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsinin ən ağırlı problemi yetkinlik yaşına çatmayanların bu cinayətə cəlb edilməsidir.

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 84.1-ci maddəsi və Cinayət- Prosesual Məcəlləsinin 428.2-ci maddəsinə əsasən, yetkinlik yaşına çatmayanlar qanuna əsasən 14 yaş tamam olmuş, 18 yaş tamam olmayanlar hesab olunur.

Yetkinlik yaşına çatmayanların tərbiyəsi ilə vaxtında məşğul olmamağın acı nəticələrini cəmiyyətin təcrübəsi təsdiq etmişdir. Zaman keçməsinə baxmayaraq, yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətə cəlb edilməsi və onların cinayət məsuliyyəti həmişə aktual məsələlərdən biri olub. Yetkinlik yaşına çatmayanları vətənə layiqli bir övlad kimi yetişdirib tərbiyə etmək, onların faydalı işlərlə məşğul olmasını təmin etmək hər bir valideynin vəzifəsidir. Hər bir sivil cəmiyyətin gələcək inkişafının sosial bazasını yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər təşkil edir. Bu səbəbdən də uşaqlar sağlam mühitdə böyüməlidirlər. Ailədə mənəvi və əxlaqi dəyərlərin təbliğinin aşağı səviyyədə olması yetkinlik yaşına çatmayanların keçid dövründə (12-14 yaş) ailə təsirinin zəif olması, valideynlər tərəfindən yetkinlik yaşına çatmayanların intellektual inkişafının təmin edilməməsi, ailələrdə boşanmaların olması, valideynlərin əxlaqa zidd həyat tərzi, spirtli içkilərə, narkotik vasitələrə aludəçiliyi, ailədə uşaqlara qarşı zorakı davranışın mövcud olması və işgəncələrin verilməsi yetkinlik yaşına çatmayanda kriminal davranışın yaranmasına və ictimaiyyət əleyhinə mənfi fikirlərin formalaşmasına gətirib çıxarır.

Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət törətməsinə təkan verən amillər müəyyən dövr ərzində yaranır və onun "kriminogen şəxs" kimi formalaşmasına səbəb olur. Cinayətkarlıq yetkinlik yaşına çatmayanda, onun fərdi xüsusiyyətlərinin neqativ mikro mühitlə təsiri prosesində yaranır. Aparılan kriminoloji tədqiqatlar sübut edir ki, cinayət törətmiş yetkinlik yaşına çatmayanların bir qismi asudə vaxtlarını səmərəsiz, bəzi hallarda isə əvvəllər məhkum olunmuş şəxslərin əhatəsində keçirirlər. Nəticədə onlar çox asanlıqla bu tip insanların təsirinə düşür və cinayətə cəlb edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, yetkinlik yaşına qədər olan dövrdə şəxsə həyat idealının və onun həya-

ta baxışlarının, mənəvi varlığının, fiziki və intellektual qüvvələrinin formalaşması prosesi gedir. Onlarda iradə zəifliyi, xarici təsirə qarşı daha tez reaksiya vermək hisləri özünü göstərir. Bu baxımdan onlarda öz davranışlarında nəzarət etmək qabiliyyəti zəifləyir.

Cinayət yetkinlik yaşına çatmayan tərəfindən törədildikdə istintaq və məhkəmə orqanları bütün hallarda cinayətin səbəbini və buna şərait yaranan halları diqqətlə araşdırmalı, xüsusilə də yaşlıların həmin cinayətdə iştirakı və yetkinlik yaşına çatmayanları cinayətkar fəaliyyətə cəlb etmə faktının olub-olmamasını aydınlaşdırmalıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, onlar emosional səbirsizliyə, yüksək dərəcədə həyəcanlanmaya, təsir altına tez düşməyə və s. kimi zəifliyə malikdirlər.

Narkomanlığın əsasən yetkinlik yaşına çatmayanlar və gənclər arasında yayılması da onların daha tez təsir altına düşmə ehtimalı ilə bağlıdır. Cinayətkar qruplar narkotik vasitələr və psixotrop maddələrin satışında daha çox yetkinlik yaşına çatmayanlardan yaxud da qadınlardan istifadə edirlər.

Yetkinlik yaşına çatmayan tərəfindən cinayətin törədilməsinə kömək edən səbəb və şəraitlər çox vaxt aşkar olmur, onları aşkar etmək üçün əməli törədən şəxsin tərbiyə aldığı mühitə, təhsil və iş şəraitinə aid olan faktları müəyyən və təhlil etmək eyni zamanda qiymətləndirmək lazımdır. Hüquq ədəbiyyatında yetkinlik yaşına çatmayanların narkotiklə bağlı törətdikləri cinayətlərə qarşı mübarizənin aparılması və bu fəaliyyət sahəsindəki mövcud problemlərin həlli yollarının müəyyən edilməsi üçün onun tədqiqində aşağıdakı metodoloji müddəalar göstərilmişdir:

1) problemin mürəkkəb və çoxistiqamətli xarakteri ona sahələrarası elmi biliklərin inteqrasiyası zəminində və kompleks yanaşmağı nəzərdə tutur;

2) kompleks kriminoloji, cinayət-prosessual, kriminalistik və əməliyyat-axtarış fəaliyyəti üzrə təhlil aparmaqla Azərbaycan Respublikasında yetkinlik yaşına çatmayanların narkotiklə bağlı törətdikləri cinayətlərin mahiyyətini, onun xarakterik əlamətlərini, kompleks kriminoloji və kriminalistik xarakteristikasını tədqiq etmək;

3) yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin narko-

tiklərlə bağlı törətdikləri cinayətlərin istintaqında yer ala biləcək kriminalistik şəraitə uyğun olaraq müstəntiqin (təhqiqatçının) fəaliyyət alqoritmini müəyyən etmək;

4) müasir dövrdə yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin narkotiklə bağlı törətdikləri cinayətlərin təhlili əsasında ibtidai araşdırma prosesində təxirəsalınmaz və mürəkkəb istintaq hərəkətlərini araşdırmaq;

5) yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin narkotiklə bağlı törətdikləri cinayətlərin istintaqı prosesində müstəntiqin (təhqiqatçının) digər orqanlarla qarşılıqlı fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini açıqlamaq (3, 8-9).

Yetkinlik yaşına çatmayanların narkotiklə bağlı törətdikləri cinayətlərin problemlərinin həlli yollarında istər nəzəriyyəçi alimlər, istərsə də təcrübəli işçilər arasında fikir ayrılıqları olur.

Bu baxımdan hüquq ədəbiyyatında yetkinlik yaşına çatmayanların narkotiklə bağlı törətdikləri cinayətlərə qarşı mübarizənin xüsusiyyətlərindən bəhs edən tədqiqatın əsas vəzifələri aşağıdakı kimi göstərilmişdir:

1) yetkinlik yaşına çatmayanların narkotiklə bağlı törətdikləri cinayətlərin mahiyyətini kompleks kriminoloji və kriminalistik xarakteristikasını tərtiq etmək;

2) yetkinlik yaşına çatmayanların narkotiklə bağlı törətdikləri cinayətlərin istintaqında cinayət-prosessual, kriminalistik və əməliyyat-axtarış fəaliyyəti ilə bağlı məsələləri üzrə Azərbaycan Respublikasının istintaq və məhkəmə təcrübəsinin materiallarını ümumiləşdirərək, habelə müvafiq statistik məlumatları nəzərə almaqla daha məqsəduyğun hesab edilən məsələlərin həllinə istiqamətləndirilmiş təkliflər irəli sürmək, habelə onların istintaq və məhkəmə təcrübəsi üçün nə kimi əhəmiyyətə malik olduğunu sübut etmək;

3) yetkinlik yaşına çatmayanların narkotiklə bağlı törətdikləri cinayətlərin istintaqına dair cinayət-prosessual, kriminalistik və əməliyyat-axtarış fəaliyyəti ilə bağlı məsələlər üzrə istintaq və məhkəmə təcrübəsinin materialları, habelə müvafiq statistik materiallar əsasında təcrübədə yol verilən nöqsanları aşkara çıxarmaq və onların aradan qaldırılmasına dair müvafiq təkliflər irəli sürmək;

4) yetkinlik yaşına çatmayanların narkotiklə bağlı törətdikləri cinayətlərin araşdırılması məsələlərini nizama salan qüvvədə olan qanunvericilikdə yol verilmiş boşluqların aradan qaldırılması istiqamətində müvafiq təkliflər irəli sürmək (3,8-9).

Yetkinlik yaşına çatmayanın şəxsiyyətini, onun yaşadığı və tərbiyə aldığı şəraiti öyrənməklə bu kateqoriyadan olan şəxslərin cinayətə cəlb edilməsini aşkar etmək və ya gələcəkdə yeni cinayətlərinin qarşısını almaq mümkündür.

Son dövrdə yetkinlik yaşına çatmayanların sənaye müəssisələrinə, tikintiyə və nəqliyyata axını artmaqdadır. Lakin təcrübə göstərir ki, müəssisələrin müdiriyyəti və ictimai təşkilatları yetkinlik yaşına çatmayan oğlan və qızların istehsalat təliminə və tərbiyəsinə lazımı diqqət yetirmirlər. Ümumtəhsil məktəblərində, texnikumlarda yetişməkdə olan gənc nəslin tərbiyələndirilməsi prosesində ciddi pozuntularla rastlaşmaq olur. Cinayət işlərinin istintaqı və məhkəmə baxışı zamanı təqsirləndirilən şəxsin oxuduğu məktəbdə tərbiyə işinin düzgün qurulmaması, lazımı intizamın olmaması, təhsilin ciddi qüsurlara malik olması, şagirdlərin asudə vaxtının təşkil edilməməsi aydınlaşdırılmalıdır. Hüquqpozucusu olan yetkinlik yaşına çatmayanların dostluq əlaqələrini və tanışlıqlarını öyrənmək, onlara mənfi təsir göstərən digər yeniyetmələri aşkar etmək lazımdır.

Kriminal davranışlı yetkinlik yaşına çatmayanlarla mütəmadi olaraq profilaktik tədbirlər keçirilməlidir. Bu kateqoriyadan olan şəxslər tərəfindən törədilən cinayətlərin xüsusi kriminoloji profilaktikası, konkret kriminogen faktorlara təsir edilməsi, cinayət törətmiş və ya cinayət törədə biləcək şəxslərin kriminallaşmasına qarşı yönəldilmiş tədbirlər sistemidir. Xüsusi kriminoloji profilaktikanın subyektlərinə hüquq-mühafizə fəaliyyətini həyata keçirən orqanlar (DİN, prokurorluq, məhkəmələr və.s) hüquq-mühafizə funksiyasını həyata keçirən xüsusiləşdirilmiş qurumlar (yetkinlik yaşına çatmayanların işləri və hüquqlarının müdafiəsi üzrə komissiyalar) aiddir. Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətçılığının profilaktikası ilə yanaşı, onların kriminal davranışlarının fərdi profilaktikası deyilən bir anlayış da var. Fərdi profilaktika-cinayətəkar davranışa meylli şəxslərin aş-

kar edilməsi, onlara qarşı tərbiyəvi və digər təsir tədbirlərinin həyata keçirilməsi üzrə fəaliyyətdir. Fərdi profilaktik təsir tədbirlərinin subyektləri hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşları, valideynlər, pedaqoqlar bir sözlə kimliyindən asılı olmayaraq hər bir kəs ola bilər. Bu tədbirlər aktiv subyektlərin passiv obyektlərə təsiri yox, əksinə bir tərəfin digər tərəfi cəmiyyətə zidd hərəkətlərdən çəkirdən və onu istiqamətləndirən ünsiyyət formasıdır. Fərdi profilaktik tədbirlərin subyektlərindən biri olan şəhər (rayon) polis orqanlarının azyaşlıların işləri üzrə əməkdaşları öz fəaliyyətlərini, 24 may 2005-ci il tarixli “Yetkinlik yaşına çatmayanların baxımsızlığının və hüquq pozuntularının profilaktikası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu əsasında həyata keçirirlər (4, 116-119).

Bəs digər subyekt olan valideynlər övladlarının tərbiyəsində nə kimi rol oynayırlar? Ailədə uşağın tələbatı, sağlamlığı, fiziki durumu, uşağın valideynlərə və ailənin digər üzvlərinə olan münasibəti, əsas fəaliyyət növü, intellektin inkişaf səviyyəsi, əlaqə qurmaq bacarıqları, dünyaya olan pozitiv münasibət, maraqlar, sevdiyi fəaliyyət növləri və s kimi xüsusiyyətlərə ailədə biganə yanaşılıbsa, onda uşaqların sonrakı psixoloji durumu heç də ürəkaçan olmur. Digər subyekt olan pedaqoqlar uşağın cəmiyyətə və ailəyə qarşı münasibət yönündə formalaşması üçün bilavasitə təhsil amillərindən biri ola bilər.

Bütün bunları nəzərə alaraq hesab edirik ki, yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən bu və ya digər cinayətlərin qarşısının alınması istiqamətində aşağıdakı metodiki işlərə daha çox diqqət yetirilməlidir:

1. Valideynlər, qəyyumlar və himayəçilər uşaqlarına bağlı vəzifələrinə ciddi yanaşaraq onlar üzərində nəzarəti də gücləndirməlidirlər;

2. Yetkinlik yaşına çatmayanların təlim və tərbiyəsi işində müəllimlərin məsuliyyəti artırılmalı, məktəblər bilikli və təcrübəli uşaq psixoloqları ilə təmin olunmalıdır. Bu psixoloqlar tez-tez

yeniyetmələrin qapalı qalan problemlərini aşkara çıxarmalı və onları mənfi fikirlərdən uzaqlaşdırmalıdır;

3. Hüquq-mühafizə funksiyasını həyata keçirən xüsusiləşdirilmiş orqanlar və uşaqlarla fərdi profilaktik tədbirlər həyata keçirən şəhər (rayon) polis orqanlarının əməkdaşları bu profilaktik tədbirləri daha da genişləndirməlidir. Belə ki, cinayətkarlığın profilaktikası ilə yanaşı, fərdi profilaktika cinayətkarlıqla mübarizədə olduqca effektiv üsullardan biridir. Bu profilaktika zamanı cinayətkarlıqdan çəkirdirmə və inandırmaya əsaslanan ünsiyyət xüsusilə məktəblərdə aparılmalıdır;

4. Yetkinlik yaşına çatmayanların istər bu növ, istərsə də digər cinayətlərə sövq edənlərə tətbiq edilən cəza kimi azadlıqdan məhrumetmənin müddəti artırılmalı, bununla da cəmiyyətdə bu cinayətin qarşısının alınması işi qanunla daha da gücləndirilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının Təhsil, Polis şöbələri, Səhiyyə, Gənclər və İdman idarələri, Bakı şəhəri və regionlar üzrə fəaliyyət göstərən “Narkomanlığa və Narkotik Vasitələrin Qanunsuz Dövriyyəsinə Qarşı Mübarizə” komissiyaları, vətəndaşlar, valideynlər Respublika Prezidenti İlham Əliyevin 22 iyul 2019-cu il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələri və onların perekursorlarının qanunsuz dövriyyəsinə və narkomanlığa qarşı mübarizəyə dair 2019-2024-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nı rəhbər tutaraq, narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların perekursorlarının qanunsuz dövriyyəsi və narkomanlığın yayılmasının qarşısının alınması, narkomaniyadan əziyyət çəkən şəxslərin müalicə edilməsi, əhaliyə, xüsusilə də yeniyetmə və gənclərə narkomaniya onun insan, cəmiyyət, dövlət ümumilikdə bəşəriyyət üçün bəla, faciə olmasını təbliğ etmək və s. kimi tədbirlərin mütəmadi keçirilməsini yeniyetmələrin bu sahədə maarifləndirilməsini özlərinə borc bilməlidirlər.

Ədəbiyyat:

- 1) Narkotik vasitələr, psixotrop maddələr və prekursorlar (Sənədlər toplusu), SCAD 2008.
- 2) Ramiz Nağıyev-Narkomaniya və narkotiklərin yayılmasının başlıca səbəb və amilləri, Hüquqi

Dövlət və Qanun jurnalı, Bakı 2005, N 10, səh. 13-14

- 3) Şirəli Babayev-Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin narkotiklə bağlı törətdikləri cinayətlərə qarşı mübarizə. Hüquq ədəbiyyatı, Qanun 2007. 307 s.
- 4) Yüvenal Ədliyyə - dərslər vəsaiti, Bakı 2006, 366 s.

Незаконный оборот наркотических средств и необходимость принятия мер в отношении несовершеннолетних в данной сфере

Резюме

Статья посвящена анализу причин расширения незаконного оборота наркотических средств и проблемам предупреждения вовлечения несовершеннолетних в сферу данных преступлений. Автор приходит к такому выводу, что следует уделять еще больше внимания к методике работы, направленной на профилактику преступлений, связанных с незаконным оборотом наркотических средств, совершаемых несовершеннолетними. Автор предлагает ужесточить наказания за вовлечение несовершеннолетних к преступной деятельности, связанных как незаконным оборотом наркотических средств, так и иными видами преступности. По мнению автора, такие меры могут усилить работу по профилактике рассматриваемых преступлений.

Necessity of Measures on Illicit Drug Trafficking and measures on Juveniles in this area

Resume

This article is devoted to the analysis of the causes of illicit drug trafficking and the problem of preventing juveniles from committing such crimes. The author concludes that methodical work should be paid more attention to the prevention of crimes related to illicit drug trafficking by juveniles. The author further notes that the period of imprisonment of juveniles as punishment for those who commit this type of offense or other offenses should be extended, so that crime prevention in society should be further strengthened by law.

UOT: 355/359-/5/-9

ÜLVİ SADIQ-ZADƏ

Fövqəladə Hallar Nazirliyinin Akademiyası, İdman, fiziki və qəza-xilasetmə hazırlığı kafedrası, müəllim
e-mail ulvi-sadixov@mail.ru

QƏZA-XİLASETMƏ İŞLƏRİNDƏ PİLOTSUZ UÇAN APARATLARIN ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: pilotsuz uçuş aparatları, fəvqəladə hallar, qəza-xilasetmə, axtarış-xilasetmə

Ключевые слова: беспилотный летательный аппарат, чрезвычайная ситуация, аварийно-спасательные, поисково-спасательные

Keywords: unmanned aerial vehicle, emergency situations, rescue, search and rescue

GİRİŞ

Qəza-xilasetmə işləri zamanı, itkin düşmüşlərin axtarılması, çətin keçirilən ərazilərdə əməliyyat şəraitinin qiymətləndirilməsi mühüm məsələlərdən hesab edilir. Təbii və texnogen hadisələrin, hərbi xarakterli fəvqəladə halların yaratdığı fəsadlar qünü-qündən artmaqdadır. Son 25-30 ildə təbii və texnogen fəlakətlərin sayı 2,1 dəfə, ölənlərin sayı 2,7 dəfə, zərərçəkənlərin sayı 4 dəfə artmışdır. Demək olar ki, təbii və texnogen fəlakətlərin sayı hər il 5% artır. Belə ki, 2015-ci ilin 9 ayı ərzində respublika ərazisində ümumilikdə 12229 təbii və texnogen mənşəli hadisə baş vermişdir. Bu da, 2014-cü ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 2398 hadisə və ya 24% çoxdur[5].

Fövqəladə hadisələrin sayının artması onların nəticələrinin aradan qaldırılması məsələlərini üzə çıxarır. Bu səbəbdəndə təbii və texnogen fəvqəladə halların qarşısının çəvik alınmasının yeni üsulları işlənib hazırlanmalı və inkişaf etdirilməlidir. Buna əsas səbəblərdən biridə hərbi xarakterli fəvqəladə halların sayının artması və onların fəsadlarının ağır olmasıdır.

Fövqəladə halların nəticələrinin aradan qaldırılması zədələnmə ocaqlarında, fəlakət zona-

larında və təbii fəlakət rayonlarında zərər çəkmiş əhaliyə hər cür yardım göstərmək, dağıntıların və itkilərin artmasının qarşısını almaq, eləcədə şəhərlərin, yaşayış məntəqələrinin və təsərrüfat obyektlərinin həyat fəaliyyətini bərpa etmək məqsədi ilə qısa müddətdə həyata keçirilən tədbirlərin cəmindən ibarətdir[9, s. 90-92].

Uçqunlar altında qalmış zərərçəkmişlərin axtarılmasında canlı qüvvədən, xüsusi texnikadan və hazırlanmış itlərdən istifadə edilir [9, s. 15-16]. Dünyada baş vermiş bir neçə fəvqəladə hadisələrin nəticələrinin aradan qaldırılmasında bu üsullardan istifadə edilib, lakin dağıdıcı zəlzələlər, sürüşmələr və digər fəvqəladə hadisələrin yaratdığı bəzi fəsadlarda, nə canlı qüvvə nədəki xüsusi yer üstü texnikadan istifadə çox çətin və vaxt itkisinə gətirib çıxarır. Axtarış işləri üçün və zərərçəkənlərin yerinin dəqiq təyin edilməsi üçün Pilotsuz uçuş aparatlarındanda (PUA) istifadə mümkündür. PUA-lardan istifadə bir neçə Avropa ölkəsində və ABŞ-da geniş istifadə edilməkdədir.

1. NƏZƏRİ METODOLOGİYA

Pilotsuz uçuş aparatı PUA, bortunda insan pilot olmayan uçuş aparatıdır. PUA-lara mürəkkəb sensor, avtopilot, nəzarət, müşahidə və nəzarət kompleks sistemləri quraşdırılır. PUA-lar vasitəsi ilə kəşfiyyat və ya müşahidə aparmaq, pilotlu təyyarələrə muqaisədə daha asandır. Qəza-xilasetmə dəstələrinin FH yerinə çatdırılması və zərərçəkmişlərin təxliyəsi üçün aviasiyadan geniş istifadə edilir. Xüsusi şərait yarandıqda qonşu regionların texniki vasitələri də xilasetmə və təxliyə işlərinə cəlb edilir. Aviasiya nəqliyyatı müxtəlif təyinatlı

təyyarə və vertolyotlardan ibarət ola bilər. Lakin axtarış işlərində aviasiyadan istifadə təhlükəsizlik baxımından məqsədə uyğun hesab edilmir. Bu səbəbdəndə PUA-ların istifadəsi axtarış-xilasetmə işlərində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Pilotsuz uçan aparatlar kəşfiyyat uçuşlarının yerinə yetirilməsi, uzunmüddətli müşahidələr aparılması, düşmənin əsas strateji obyektlərinin müəyyən olunması və atəş vasitələrinə hədəfi göstərmək, canlı qüvvə və hərbi texnika haqqında məlumatların toplanılması üçün təyin olunmuşdur. Lakin yuxarıda sadalananlardan əlavə Pilotsuz uçan aparatlar qəza-xilasetmə işlərində, həmçinin zərərçəkmişlərin və itkin düşmüşlərin yerinin təyin edilməsində, xilasetmə qruplarının helikopterlər vasitəsi ilə qəza ocağına çatdırılmasına, fəlakət yerinin bir başa təyin edilməsində mühüm rol oynaya bilər. Bu aparatların köməyi ilə dəqiq (gps) xəritələrdə çəkmək də mümkündür[1].

Axtarış-xilasetmə pilotsuz uçuş aparatı, polis əməkdaşları, yanğınsöndürənlər və ya könüllü xilasetmə qrupları kimi təcili yardım xidmətləri tərəfindən istifadə edilən, xilasetmə ehtiyacı olan və hər hansı bir mühitdə itkin düşmüş və cinayət qurbanları üçün geniş ərazilərdə axtarış aparmaq üçün idealdır [4]. Pilotsuz uçan aparatlarında bir neçə növləri vardır və müxtəlif təyinat üzrə istifadə edilirlər.

2. PİLOTSUZ UÇUŞ APARATLARININ TEXNİKİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

«Aerostar»-İsrailin "Aeronautics Defense Systems" kompaniyası tərəfindən işlənilib və hazırlanan pilotsuz kəşfiyyat təyyarəsidir. İlk uçuşunu 2000-ci ildə həyata keçirilib. Göyertədəki kompleks avadanlıqlarına habelə rabitə və məlumat mübadiləsi çeşidləri, əvəzlənən faydalı yükləməyə malikdir, rəqəmsal video kameraya birləşdirilmiş istilikgöstərici ilə təchiz olunub və bütün hava şəraitində istər gündüz və gecə ərzində kəşfiyyat etməyə və keyfiyyətli çəkiliş aparmağa imkan verir. Yerüstü idarəetmə stansiyası avtonom qəbul edən antenası ilə yük maşınına quraşdırıla bilər. "Aerostar" təyyarəsi 10 kilometr yüksəklikdə 12 saat fasiləsiz uçmaq qabiliyyəti vardır. Düzəl mühərriki ilə təchiz edilmişdir.

Ölçülər:

Uzunluq-4,5 m, hündürlük- 1,2 m, qanadlarını

genişliyi-7,5 m.

Maksimum uçuş çəkisi-250 kq, maksimum faydalı yükləmə çəkisi-50 kq

Məhsuldarlıq: Sürət-200 km/s, uçuş vaxtı-12s, uçuş radiusu-370 km, hündürlük limiti-5486 m

«Orbiter 2M»-pilotsuz təyyarəsi hərbi və təhlükəsizlik məqsədləri üçün yığcam və yüngül qurğu olaraq dizayn edilmiş uçuş aparatıdır. İlk çıxdığı gündən Yaxın Şərq bölgəsində istifadə edilmiş və əməliyyatlarda uğurlasıncağdan keçmişdir. Aşağı təhlükəli toqquşmalarda və şəhər içi savaşlarda, eləcə də istənilən qısa məsafəli əməliyyatlarda kəşfiyyat üçün işlənilə bilər. «Orbiter-2M» təyyarəsi 4-6 kilometr hündürlükdə 4-5 saat uça bilər.

Ölçülər:

Uzunluq-1 m, hündürlük-0,2 m, qanadlarını genişliyi-3 m.

Maksimum uçuş çəkisi-9,5 kq, maksimum faydalı yükləmə çəkisi-1,5 kq

Sürət-55-130 km/s, uçuş vaxtı-4 saat, uçuş radiusu-30 və ya 80 km, hündürlük limiti-5486m

Bundan başqa PUA-lar çəkisinə, uçuş müddətinə, uçuş məsafəsinə və uçuşları hündürlüyə görə bir neçə sinfə bölünür.

Mikro (şərti adlandırma)-çəkisi 10 kq-a qədər, uçuş müddəti 1 saat, qalxma hündürlüyü 1 kilometrə qədər olan aparatlardır.

Mini-çəkisi 50 kq-a qədər, uçuş müddəti 4-6 saat, qalxma hündürlüyü 3-5 kilometrə qədər olan aparatlardır.

Midi-çəkisi 1000 kq-a qədər, uçuş müddəti 10-12 saat, qalxma hündürlüyü 9-10 kilometrə qədər olan aparatlardır.

Makro-çəkisi 1000 kq-dan çox, uçuş müddəti 24 saat və daha artıq, qalxma hündürlüyü isə 20 kilometrə bərabər olan aparatlardır.

3. PİLOTSUZ AVTOMATİK APARATLAR

Bu aparatlar iş prinsipi və tətbiq olunma sahələrinə görə bir-birindən fərqlənir. Belə ki, pilotsuz idarə olunmayan aparatlar əvvəlcədən müəyyən olunmuş trayektoriya üzrə hərəkət edirlər. Bu tip PUA-ların tətbiq sahəsi xəritəçəkmə və kartoqrafiya üzrədir. Belə aparatlar isə xüsusi proqram təminatına malik olurlar. Hədəfləri və kəşfiyyat üçün lazımı informasiyanı özü müəyyən etmə qa-

biliyyətinə malikdir. Bu aparatlar tətbiq sahəsinə görə çoxməqsədli sayılır. PUA-lar arasında ən geniş istifadə olunanlardır. Bu aparatlarda öz-özlüyündə bir neçə sinfə bölünür. Bu bölünmə ölçülərinə, çəkisinə, uçuş məsafəsinə, uçuş müddətinə, qaldıra bildiyi faydalı yüklərə görə təyin olunur.

Hal-hazırda Respublikamızda Azərbaycan Müdafiə Sənayesi tabeliyində olan “Azad Systems Co” şirkəti İsrail ilə birgə Aerostar PUA-larını AZ-BP adı altında lisenziyalı yığımını həyata keçirir. Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin arsenalında 60 ədəd AZ-BP (Aerostar) PUA-sı var. Bu PUA-lar İndoneziyada keçirilən İndoDefence-2013 və İstanbulda keçirilən İDEF-2013 sərgilərində nümayiş etdirilib.

Azərbaycan Müdafiə Sənayesinin tabeliyində olan “Azad Systems Co” şirkəti bu PUA-ları AZ-2M adı altında lisenziyalı istehsalını həyata keçirir. Azərbaycan SQ-nin arsenalında 120 AZ-2M (Orbiter-2M) PUA-sı mövcuddur. Azərbaycanla yanaşı İsrail, Finlandiya, İrlandiya, Meksika, Peru, Serbiya, ABŞ, Cənubi Afrika tərəfindən istifadə olunur. Qeyd edək ki, hazırda Azərbaycan Hərbi Hava Qüvvələrinin arsenalında İsrail istehsalı olan 15-ə yaxın pilotsuz uçan aparatlar var. Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin inventarında yer alan PUA-lar ilk dəfə 2008-ci ildə keçirilən hərbi parada ictimaiyyətə nümayiş etdirilib.

II-ci Qarabağ müharibəsində Pualardan geniş istifadə edildi. Pualar bir çox əməliyyatlarda uğurla döyüş tapşırıqlarını yerinə yetirdilər. Hədəflərin müəyyən edilməsində, dəqiq zərbələrin endirilməsində və ərazilərin kəşfiyyatında Pualar mühüm rol oynamışdılar.

Lakin PUA-lar təkcə hərbi əməliyyatlarda deyil, həmçinin axtarış-xilasetmə işlərində istifadə edilə bilər. ABŞ-da PUA-lar fəvqəladə halların qarşısını almaqda geniş istifadə edilir. Xüsusəndə dağlarda, çətin və keçilməz relyefə malik ərazilərdə Pualardan geniş istifadə edilir. Bu səbəbdəndə 900-dən çox dövlət və yerli polis, yanğın və təcili yardım bölmələri, xərclərini azaltmaq, cavab müddəti azaltmaq və fəlakətlərin aradan qaldırılması səylərini ictimaiyyətlə bölüşmək məqsədi ilə pilotsuz uçuş aparatları ilə təchiz edilmişdir [3].

ABŞ-da geniş miqyaslı təbii fəlakətlərdən son-

ra da PUA-lar mühüm rol oynamışdır. Harvey qasırğasının dağıdıcı sel nəticəsində, Federal Aviasiya İdarəsi (FAA) cavab və bərpa qruplarının məhdud hava məkanında uçmasına icazə vermək üçün 40-dan çox icazələr vermişdir. Pilotlar PUA-dan kritik infrastrukturun zədələnməsini qiymətləndirmək, bərpa strategiyaları barədə məlumat vermək və narahat ev sahiblərinə görüntüləri yaymaq üçün istifadə etdilər [3]. PUA-lardan istifadə təyyarələrdən istifadə etməkdən daha təhlükəsiz və daha qənaətlidir. Məsələn: bir vertolyotun uçuş əməliyyat dəyəri 600 dollar / saata qədər, PUA-lar isə orta hesabla 25 dollar təşkil edə bilər [3].

PUA-ların axtarış-xilasetmə işlərində istifadə edilməsi təhlükəsizlik, vaxt və həmçinin dəqiqlik baxımından daha effektivdir.

PUA-ların istifadəsinin üstünlükləri

1. Baş vermiş fəvqəladə hadisənin ərazisinin dəqiq müəyyən edilməsi
2. Nəticələrin aradan qaldırılmasında istifadə ediləcək qüvvə və vasitələrin düzgün hesablanması
3. Zərərçəkmişlərin yerinin təyin edilməsi
4. Keçilməz yerlərdə kəşfiyyatının aparılması
5. Fəvqəladə vəziyyətlərə daha çevik reaksiya vermək
6. Xəritələrin çəkilməsi
7. Xərcləri azaltmaq

NƏTİCƏ

Beləliklə PUA-ın hazırkı istifadəsi fəvqəladə halların idarə olunması və təbii fəlakətlərə gələcək yenilikçi reaksiyalar üçün əla təməl kimi xidmət edə bilər. Fəvqəladə halların qarşısının alınmasında, nəticələrinin aradan qaldırılmasında və xüsusəndə axtarış-xilasetmə işlərində Pualardan istifadə edilməsi aktual məsələlərdəndir.

5G bağlantısı, Vizual Tanıma, Süni İntellekt (AI), Maşın Öyrənmə və digər texnologiyaların ortaya çıxması ilə PUA-lar daha böyük analitik alətlərin bir hissəsidir. Axtarış-xilasetmə bölmələri üçün PUA-lar, fəvqəladə halların nəticələrinin aradan qaldırılmasında hava mənzərəsindən daha çox istifadə edilə bilər. İri miqyaslı fəvqəladə hallar zamanı PUA-lar real vəziyyətə nəzarət etmək üçün istifadə edilə bilər.

Çox miqdarda təhlükəli maddələr tökülərsə, xilasetmə bölmələri tökülmə həcmi tez bir zamanda müəyyənləşdirmək və mənbəyini müəyyənləşdirmək üçün PUA-lar və vizual tanıma vasitələrindən istifadə edə bilər. Bu xəritə respondentlərə mövcud bir vəziyyəti anlayışla təmin edəcəkdir. PUA-lar xarici ölkələrdə bir çox yüngül, polis və təcili yardım bölmələri bu sistemlər-

dən istifadə etdikləri üçün təcili idarəetmə sahəsində sübut edilmiş nəticələr verdi. PUA-lar tətbiqlərinin birləşməsi, fəvqəladə halların idarə edilməsini yeni yüksəkliklərə aparacaqdır.

Respublikamızda fəvqəladə halların nəticələrinin aradan qaldırılmasında, qəza-xilasetmə və axtarış-xilasetmə əməliyyatlarında PUA-ların istifadəsi məqsədə müvafiq sayılır.

Ədəbiyyat:

1. <https://caspiangro.az/az-opennews/6018.41.html>
2. https://az.wikipedia.org/wiki/Pilotsuz_u%C3%A7u%C5%9F_aparat%C4%B1
3. <http://www.businessofgovernment.org/blog/drones-shine-emergency-management>
4. <https://altigator.com/drones-for-search-rescue-missions/>
5. www.fhn.gov.az Azərbaycan Respublikasının Fəvqəladə Hallar Nazirliyinin rəsmi internet saytı
6. www.mchs.gov.ru Rusiya Federasiyası Fəvqəladə Hallar Nazirliyinin internet saytı.
7. H.O.Ocaqov. Q.N. Hacımətov. Fəvqəladə halların monitorinqi və proqnozu. Bakı 2005
8. Fəvqəladə hallar və mülkü müdafiə haqqında sənədlər toplusu. Bakı: "Qanun", 2007, 572 s.
9. H.O.Ocaqov. "Fəvqəladə hallarda təhlükəsizlik" (Defensiologiya) Bakı-2012
10. H.O.Ocaqov. "Mülkü müdafiə" Bakı-2012

Ульви Садыг-заде

Резюме

ВАЖНОСТЬ ДРАМОВ ПРИ АВАРИЙНОМ СПАСЕНИИ

Аннотация: Значимость беспилотных летательных аппаратов при аварийно-спасательных работах, Садыг-заде Ульви Адыль оглы. В статье представлена информация о беспилотных летательных аппаратах, находящихся на вооружении в нашей стране, их тактико-технических характеристиках. Была предоставлена информация о сферах применения беспилотных летательных аппаратов и их преимуществах. Рассматривается возможность использования беспилотных летательных аппаратов при предупреждении чрезвычайных ситуаций и поисково-спасательных операциях, изучаются их преимущества.

Ulvi Sadig-zade

Summary

THE IMPORTANCE OF DRAMES IN EMERGENCY SALVATION

Abstract: The importance of unmanned aerial vehicles in accident rescue operations, Sadik-zade Ulvi Adil. The article provides information about the UAV, which are being armed in our country, and their tactical and technical features. Information was provided on the areas of application of the points and their advantages. The possibility of using unmanned aerial vehicles in the prevention of emergencies and search and rescue operations is being considered and its advantages are being investigated.

FAMİL MURADOV

Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyasının «Daxili işlər orqanlarının əməliyyat-axtarış fəaliyyəti» kafedrasının rəisi, polis polkovniki

NURƏDDİN SALMANZADƏ

Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyasının «Daxili işlər orqanlarının əməliyyat-axtarış fəaliyyəti» kafedrasının baş müəllimi, polis polkovnik-leytenantı

ƏMƏLİYYAT AX TARİŞİNİN MAHİYYƏTİ VƏ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: əməliyyat axtarışı, üsul və metodlar, prosessual hərəkət, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti, axtarış obyektı, əməliyyat məlumatı

Ключевые слова: оперативный поиск, способы и методы, оперативно-розыскная деятельность, объект розыска, оперативные сведения

Key words: operative-seeking, means and methods, procedural action, operative-seeking activity, search object, operational information

Cəmiyyətin inkişafının bütün dövrlərində mövcud olan, XIX əsrdən etibarən bir elm kimi formalaşan və sonradan inkişaf edərək tanınan əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin üsul, forma və metodlarından cinayətçılığa qarşı mübarizədə istifadə edilmişdir. Bu fəaliyyətin elmi-nəzəri və hüquqi əsaslarının yaranması cəmiyyətin tələblərindən irəli gəlmiş və müasir dövrdə cinayətçılığa qarşı mübarizədə dövlətin təşkilati-hüquqi fəaliyyət formalarından biri hesab olunur.

Müasir dövrdə hüquq qaydalarının möhkəmləndirilməsi, ictimai təhlükəsizliyin təmini və cinayətçılığa qarşı mübarizənin səmərəli, müvəffəqiyyətli təşkili və həyata keçirilməsini əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin qüvvə, vasitə, üsul və metodları təbiiq edilmədən təsəvvür etmək mümkün deyil. Bu fəaliyyət əsasən bəşəriyyət üçün böyük təhlükə yaradan terrorizmə, korrupsiyaya, narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsinə, mütəşəkkil, o cümlədən peşəkar, transmilli cinayətçılığa qarşı mübarizədə çox mühüm və önəmli yer tutur.

Əməliyyat-axtarış fəaliyyətini digər təşkilati-hüquqi fəaliyyət formalarından fərqləndirən cəhət ondan ibarətdir ki, səlahiyyətli dövlət orqanları (əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin subyektləri) bu fəaliyyəti həyata keçirərkən, cinayətin qarşısının alınması, açılması, axtarışda olan cinayətçilərin yaxalanması məqsədilə gizli qüvvə, vasitə, üsul və metodlardan istifadə edirlər.

Azərbaycan Respublikasında «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» Qanun qəbul olunana qədər bu fəaliyyət sahəsində mövcud olan hüquqi münasibətlərin böyük əksəriyyəti idarə səciyyəli normativ-hüquqi aktlarla nizamlanırdı. Eyni zamanda bu sahədə elmi-nəzəri biliklərin və təcrübi materiallarda əks olunan məlumatların müəyyən hissəsinin dövlət və xidməti sirlərə aid edilməsi bununla əlaqədar elmi araşdırmaların aparılmasında müəyyən məhdudiyətlərə və maneələrə səbəb olmuşdur. Azərbaycan Respublikasında ilk

dəfə 28 oktyabr 1999-cu ildə «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» Qanunun qəbul edilməsi bu fəaliyyətin qismən leqallaşdırılması, bu sahədə illər ərzində toplanmış təcrübə materiallarının elminə nəzəri təhlilinə, mövcud olan problemlərin müzakirəyə çıxarılmasına və düzgün həllinin tapılmasına şərait yaratmışdır [3, səh. 6].

Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti sahəsində elminə nəzəri araşdırılması zəruri olan bir çox məsələlər mövcuddur. Belə məsələlərdən biri əməliyyat axtarışının mahiyyəti və həyata keçirilməsinin əsas istiqamətləridir. «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının 28 oktyabr 1999-cu il tarixli Qanununun 1-ci maddəsinin II hissəsinə əsasən əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin məqsədi insan həyatı, sağlamlığı, hüquq və azadlıqlarını, hüquqi şəxslərin qanuni mənafələrini, dövlət sirrini, habelə milli təhlükəsizliyi cinayətkar qəsdlərdən müdafiə etməkdən ibarətdir [1, mad. 1]. Bu məqsədlə həmin maddənin III hissəsində bu fəaliyyətin əsas vəzifələri müəyyən olunmuşdur ki, həmin vəzifələrin yerinə yetirilməsi əsas etibarilə əməliyyat axtarışının həyata keçirilməsi ilə xarakterizə olunur.

Axtarış hüquqi termin kimi məzmun etibarilə geniş həcmli anlayışa malikdir. Axtarış dedikdə, kiminsə və ya nəyinsə aşkar olunması (müəyyən olunması) istiqamətində həyata keçirilən fəal hərəkət başa düşülür və əməliyyat-axtarış prosesinin ilkin mərhələsi hesab olunur. Aşkar etmə prosesi ictimai həyatın müxtəlif sahələrində, məişətdə və s. həyata keçirilən bir prosesdir. Hüquqi anlamda yanaşdıqda isə qeyd etməliyik ki, axtarış hüquqi və nəzəri cəhətdən əsaslanılırlaraq, proseduru müəyyən olunmaqla həyata keçirilən prosessual hərəkət və eyni zamanda əməliyyat-axtarış fəaliyyəti sahəsində kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsidir [4, səh. 88].

Prosessual hərəkət dedikdə, Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 242-ci maddəsinə əsasən cinayət təqibi üzrə ibtidai istintaq zamanı müstəntiq tərəfindən aparılan axtarış başa düşülür [2, mad. 242]. Həmin maddəyə əsasən əldə edilmiş sübutlar və ya əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin materialları hər hansı yaşayış, xidməti və ya istehsalat binasında, digər yerdə, yaxud hər hansı şəxsə iş üzrə sübut əhəmiyyətinə malik ola biləcək əşyaların və ya sənədlərin olmasına güman etməyə kifayət qədər əsas verdikdə, müstəntiq axtarış apara bilər. Prosesual qaydada axtarış axtarışda olan şəxslərin, habelə heyvanların, insan meytlərinin və ya heyvan cəsədlərinin aşkar edilməsi məqsədilə aparıla bilər. Prosesual qaydada həyata keçirilən axtarışın əsas fərqli xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu növ axtarış əməliyyat axtarışından fərqli olaraq yalnız cinayət işi başlanılmasından sonra həyata keçirilə bilər. [2, mad. 207.4].

Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti sahəsində axtarışın həyata keçirilməsi təcrübədə «əməliyyat axtarışı» adlanan xüsusi bir forma yaradır. Onun mahiyyətini izah edərkən, bir məqama xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Bu məqam ondan ibarətdir ki, əməliyyat-axtarış fəaliyyətində «axtarış» dedikdə, bu söz məzmun etibarilə iki mənada başa düşülür. Başqa sözlə desək, geniş və dar mənada.

Geniş mənada götürüldükdə, burada söhbət ümumi olaraq axtarışın həyata keçirilməsindən gedir və bu zaman axtarışın obyektini məlum və konkret olan, həmçinin məlum və konkret olmayan, lakin əməliyyat marağı kəsb edən şəxslər və faktlar ola bilər.

Dar mənada götürüldükdə isə, yuxarıda qeyd olunanların, yəni hər bir axtarışın obyektini, təşkilini və eləcə də həyata keçirilmə formasını nəzərə alaraq hər birini ayrılıqda izah etməliyik.

Rus müəllifləri tərəfindən yazılan ədəbiyyatlara, eləcə də Rusiya Federasiyasının əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında qanunvericiliyinə diqqət yetirdikdə, görünür ki, hər bir axtarış növü məzmunundan əlavə, terminoloji baxımdan ifadə formasına və yazılışına görə də başqa anlayışlarla verilir. Məsələn «rozisk» və «poisk» anlayışlarının hər ikisi Azərbaycan dilində ədəbiyyatlarda və normativ hüquqi aktlarda «axtarış» termini kimi ifadə olunursa da, təcrübədə həyata keçirilmə formasına və mahiyyətinə görə fərqlənir.

Qeyd edilənləri göstərməkdə məqsəd ondan ibarətdir ki, axtarışın bu iki istiqaməti əməliyyat-axtarış fəaliyyəti sahəsində istifadə edilir və bunların bir-birindən fərqli olan xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Məlum olduğu kimi, cinayətkarlığa qarşı mübarizə istiqamətində maraqlı kəsb edən xüsusi məlumatların (əvvəllər məlum olmayan)

aşkar olunması, toplanması və yoxlanılması üçün əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin subyektləri tərəfindən kompleks tədbirlər həyata keçirilir. Çünki, «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının 28 oktyabr 1999-cu il tarixli Qanununun 1-ci maddəsinin III hissəsinə əsasən, əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin vəzifələrindən biri də törədilmiş cinayətlərin aşkar edilməsi və açılmasıdır.

Yuxarıda qeyd olunan bu proses «əməliyyat axtarışı» adlanan xüsusi bir forma yaradır. Digər növ axtarışa gəldikdə isə, burada söhbət konkret şəxsin axtarışından gedir. Yəni, axtarışın obyektini məlum və konkretir. Bu sahədə axtarış işinin təşkili və həyata keçirilməsi müvafiq normativ hüquqi aktlarla, həmçinin əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin müvafiq subyektlərinin idarədaxili normativ hüquqi aktları ilə tənzimlənir. Bu ondan irəli gəlir ki, «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» Qanunun 1-ci maddəsinin III hissəsinə əsasən, məhkəmə, istintaq və təhqiqat orqanlarından gizlənən, cəza çəkməkdən boyun qaçıran və ya itkin düşən şəxslərin axtarılması və naməlum meyitlərin şəxsiyyətinin müəyyən edilməsi əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin vəzifələri kimi müəyyən olunur.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, «əməliyyat axtarışı» əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin ilkin mərhələsidir. Belə axtarışı istənilən idrak fəaliyyətinin elementi kimi və özünün xüsusi təşkilatı əsaslarına, prinsiplərinə malik sistem olaraq fərqləndirmək lazımdır.

Əməliyyat axtarışının məzmununu axtarışın obyektinə xas olan əlamətlərə dair məlumatlar təşkil edir. Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin nəzəriyyəsinə həmin əlamətlər aşağıdakı kimi təsnif olunur:

1. Cinayəti hazırlayan, törədən və törətmiş, cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlakı satan və ya alan şəxslərə xas olan, həmçinin yoxlanılan şəxslərin həyat tərzini xarakterizə edən əlamətlər
2. İctimai təhlükəli əməl törədən şəxslərin psixoloji durumuna xas olan əlamətlər
3. Cinayət yolu ilə əldə olunmuş, axtarılan əşya və predmetlərə xas olan əlamətlər
4. Cinayətin törədilməsinə səbəb olan və şərait yaradan halları xarakterizə edən əlamətlər.

Qeyd edilən qrup əlamətlərdən hər biri bu və ya digər cinayətləri törədən şəxslərin hərəkət spesifikliyinə uyğun olaraq istifadə oluna bilər. Buna və cinayət törədilən şəraitə müvafiq olaraq axtarılan obyektlərin tanınma taktikası müəyyən edilir [5, səh. 453].

Axtarışı həyata keçirən subyektlər axtarılan obyektləri, özlərinə məlum olan əlamətləri obyektlərdəki əlamətlərlə müqayisə edərək müəyyən edirlər.

Əməliyyat axtarışı əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin subyektləri tərəfindən «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 10-cu maddəsində nəzərdə tutulmuş əməliyyat-axtarış tədbirlərinin tətbiq olunması ilə gizli və aşkar formada həyata keçirilir. Bu vaxt informasiya sistemlərindən və texniki vasitələrdən istifadə oluna bilər.

Bu fəaliyyətin bir növü də informasiya axtarışdır, yəni informasiya sistemlərinin köməyi ilə məlumatların toplanmasıdır. Bura həm yerli, həm də mərkəzləşdirilmiş informasiya sistemləri aid edilir. Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, axtarışın həyata keçirilməsi zamanı əldə edilmiş və əhəmiyyət kəsb edən məlumatlar müvafiq informasiya sistemləri üzrə uçota alınaraq gələcəkdə əməliyyat axtarışının həyata keçirilməsində və nəticələrin təhlil olunmasında da istifadə edilir.

Təşkilati sistem kimi əməliyyat axtarışının digər əməliyyat-axtarış fəaliyyəti formalarından fərqləndirən xüsusiyyətləri mövcuddur. Onun birinci fərqləndirici xüsusiyyəti məlum faktlar və şəxslərlə əlaqədə olmadan həyata keçirilməsidir. Bu ondan ibarətdir ki, əməliyyat axtarışının əsas vəzifələrindən biri hələ məlum olmayan (latent) cinayət faktlarının, onları törətmiş şəxslərin aşkar edilməsidir.

Əməliyyat axtarışının digər fərqləndirici xüsusiyyəti axtarılan obyektlərin aşkar edilməsi daha çox ehtimal olunan yerlərdə təşkil olunmasıdır. Belə ehtimal müəyyən şəraitdə, konkret məkanda və zamanda kriminogen proseslərin təkrarlanma tendensiyası yarananda əmələ gəlir.

Bu qanunauyğunluqlar mürəkkəb statistik səciyyəyə malikdirlər. Buna görə də onlara əsaslanmış fərziyyələr yalnız ehtimal nəzəriyyəsi baza-

sında və çərçivəsində həyata keçirilə bilər. Bu ümumi müddəalar istənilən əməliyyat-axtarış işinin təşkilinin əsasını yaradır. Bu fəaliyyət kriminogen obyektlərin aşkar edilməsi üçün xüsusi qaydada aparılan təhlil əsasında təşkil olunur.

Müəyyən ərazidə (obyektdə) hüquq pozuntularının dəfələrlə törədilməsi haqqında məlumatların mövcudluğu orada yeni cinayətlərin törədilmə ehtimalını proqnozlaşdırmaq üçün və «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» Qanunun 1-ci maddəsinin III hissəsinə uyğun olaraq törədilmiş cinayətlərin aşkar edilməsi və açılması, cinayətləri həzırlayan, törədən və ya törətmiş şəxslərin müəyyən edilməsi məqsədilə əməliyyat-axtarış tədbirlərini keçirmək üçün kifayət qədər obyektiv səbəb kimi çıxış edir [4, səh. 91].

Əməliyyat axtarışının fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri də onun sistemlik olaraq həyata keçirilməsidir. Axtarışın müəyyən vaxtda və şəraitdə, axtarılan obyektin ola biləcəyi yer və obyektlərdə həyata keçirilməsi, bu istiqamətdə tədbirlərin fasiləsiz keçirilməsini şərtləndirir.

Tədbirlər zamanı müəyyən faktlar aşkar edildikcə, axtarış yeni-yeni fakt və şəxslərin üzə çıxarılması məqsədilə davam etdirilir. Əməliyyat axtarışı qrup halında da həyata keçirilə bilər. Bununla əlaqədar hətta ixtisaslaşdırılmış əməliyyat axtarışı bölmələri və ya qrupları (məsələn, cibgirişlə bağlı cinayətlərlə mübarizə bölməsi və s.) yaradıla bilər ki, bunların da əsas fəaliyyəti əməliyyat axtarışı olur.

Axtarış prosesində əldə edilmiş məlumatlar müvafiq xidməti sənədlərdə əks olunur. Lakin, vəzifəli şəxslərin işi bununla məhdudlaşmır. Axtarılan obyektin mövcudluğu və ya yoxluğu haqqında qərarın qəbulu üçün əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektləri çatışmayan informasiyanı toplamaq, yoxlamaq, təhlil etməli və qiymətləndirməlidirlər.

Yuxarıda qeyd olunanlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, əməliyyat axtarışına aşağıdakı məzmunla anlayış vermək olar: «əməliyyat axtarışı dedikdə, əməliyyat marağı kəsb edən şəxslər və faktlar barədə cinayətkarlığa qarşı mübarizədə əhəmiyyətə malik olan məlumatların aşkar olunması, toplanması və yoxlanılması istiqamətində əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin subyektləri tərə-

findən məqsədyönlü kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi başa düşülür» [4, səh. 91].

Əməliyyat marağı kəsb edən şəxs və faktların aşkar edilməsi tədbirləri əməliyyat aparatlarının xidmət apardıqları ərazini əhatə edərək, vahid axtarış kompleksi təşkil edir. Belə kompleks şərti olaraq vahid istiqamətverici və ya mühafizəedici sistem kimi nəzərdən keçirmək olar ki, bu da konkret cinayətdən və ya şəxsdən asılı olmayaraq fəaliyyət göstərir, lakin vaxtı-vaxtında cinayət faktı haqqında, əməliyyat marağı kəsb edən şəxslər barədə məlumat verir. Məsələn, xidmət göstərilən ərazidə müəyyən zaman ərzində cinayət törədilmir və yaxud marağ kəsb edən şəxslər mövcud olmur, lakin axtarış daim davam etdirilir. Çünki, vəziyyət hər an dəyişə bilər. Məsələn, terrorizmin, mülkiyyət əleyhinə törədilən cinayətlərin və s. qarşısının alınması məqsədilə tədbirlər ardıcıl və sistemli qaydada həyata keçirilməlidir.

Əlbəttə ki, bu o demək deyil ki, əməliyyat axtarışı reallıqdan uzaqdır, ərazidə baş verən hadisələrlə əlaqəsi yoxdur. Əksinə, axtarış marağ kəsb edən şəxslər və faktlar barədə əldə olunmuş məlumatlar və əməliyyat şəraitinin hərtərəfli təhlili əsasında həyata keçirilir.

Aşağıdakı istiqamətlərdə axtarış tədbirləri daha səmərəli nəticə verir:

- xidməti ərazidə yaşayan və çalışan əhali arasında aparıldıqda;
- əməliyyat marağı kəsb edən şəxslərin cəmləşdiyi yerdə, kriminogen obyektlərdə və cinayət yolu ilə əldə edilmiş əşya və predmetlərin satıldığı obyektlərdə aparıldıqda;
- kriminal qruplarda (narkomanlar, tüfeyli həyat tərzi keçirənlər və s. cinayət törətməyə meyilli olan şəxslər arasında) aparıldıqda;
- bağlı qalmış cinayətlər üzrə şübhəli və təqsirləndirilən şəxslər arasında aparıldıqda.

Əhali arasında əməliyyat axtarışı xeyli zəhmət və bacarıq tələb edən axtarış istiqamətlərindən biridir (qüvvə və vasitələrdən istifadə olunmasına görə). Əhali arasında axtarış həyata keçirərkən, yaşayış yerlərinə xüsusi diqqət yetirməlidirlər. Belə hallarda ictimaiyyətin köməyindən istifadə olunması uğurlu nəticələr əldə etməyə imkan verir.

Əməliyyat-axtarış orqanlarının çoxillik təcrübə

bəsi göstərir ki, əməliyyat marağı kəsb edən şəxslər daha çox vağzallarda, limanlarda, kütləvi istirahət yerlərində, bazarlarda, spirtli içkilər satılan bar və kafelərdə cəmləşirlər.

Vağzallarda, limanlarda, sənişinlərin cəmləşdiyi digər obyektlərdə axtarışın aparılması zərurəti bir sıra faktlarla bağlıdır. İlk növbədə nəqliyyat obyektlərindəki vəziyyət (insanların sıxlığı, daimi hərəkət, sənişinlərin psixoloji durumu və s.) müəyyən növ cinayətlərin törədilməsi üçün əlverişli şərait yaradır (oğurluq, dələduzluq, terror aktları və s.). Belə obyektlərin sutka boyunca işləməsi hesabına əməliyyat marağı kəsb edən şəxslər buradakı xidmətlərdən istifadə edə və gecələyə bilirlər. Belə obyektlərin işçilərinin köməyindən istifadə etmək lazımdır.

Nəqliyyat obyektlərində əməliyyat axtarışını təşkil edərkən, ərazi və nəqliyyatda polis orqanları arasında qarşılıqlı əlaqəni təmin etmək vacibdir. Bu halda informasiya mübadiləsinin zəruriliyini, ictimaiyyətin köməyindən istifadədə olunmasında səylərin koordinasiyasını nəzərə almaq lazımdır. Hər bir obyekt üzrə informasiya mərkəzləşdirilmiş şəkildə toplanmalı və istifadə olunmalıdır ki, tədbirlər vaxtında planlaşdırılsın və təkrarçılığa yol verilməsin.

Kütləvi istirahət yerlərində, parklarda, çimərliklərdə, şəhərkənarı istirahət zonalarında, əyləncə yerlərində xuliqanlıq, quldurluq və narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayətlərin törədilməsi ehtimal olunduğundan, belə yerlərdə axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur. Belə yerlərdə əməliyyat axtarışı konfidensial əməkdaşların köməyindən istifadə olunmaqla keçirilməlidir. Həmçinin əməliyyat işçiləri özləri axtarış obyektlərindəki vəziyyəti, orada olan insanlar, onlar arasındakı əlaqələri müəyyən edir, yeni gələn şəxsləri qeydə alır, hazırlanan cinayətlərin qarşısının alınması istiqamətində tədbirlər görürlər.

Əməliyyat axtarışının istiqamətlərindən biri də kriminogen qruplar daxilində axtarışın keçirilməsidir. «Kriminogen qruplar» termini şərtidir və ictimai faydalı həyat tərzini sürməyən insanlar kate-

qoriyasını açıqlamaq üçün istifadə olunur (tüfeyli həyat tərzini sürənlər, narkomanlar, əxlaqsız həyat tərzini keçirənlər, cinayət törətməyə meyilli olan insanlar və s.). Sadalananların əksəriyyəti ictimai faydalı əməklə məşğul olmur, qanuni qazanc mənbəyinə malik deyillər. Bu kateqoriyadan olan şəxslər daha çox cinayət törədirlər. Onlar qanunla müəyyən olunmuş qaydada əməliyyat uçotuna götürülməli və barələrində profilaktiki tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Əməliyyat axtarışının əsas istiqamətlərindən biri də bağlı qalmış cinayətlərin açılması və onu törədən şəxslərin müəyyən olunmasıdır. Bu istiqamətdə axtarış tədbirləri cinayəti törətməkdə şübhəli bilinən və təqsirləndirilən şəxslər arasında aparılır. Bu növ axtarışın yuxarıda qeyd etdiyimiz axtarışlardan fərqi ondan ibarətdir ki, bu zaman axtarış tədbirləri törədilmiş (baş vermiş) konkret cinayət faktı üzrə həyata keçirilir və məqsəd cinayəti açmaqdan və onu törətmiş şəxsi (şəxsləri) müəyyən etməkdən ibarətdir. Yəni, burada cinayət faktı məlumdur, lakin cinayəti törədən şəxs məlum deyil. Bundan əvvəl qeyd etdiyimiz axtarış zamanı isə əsas məqsəd reallıqda mövcud olan (törədilən), lakin müəyyən səbəblərdən (məsələn, cinayət törədən və ya zərərçəkmiş şəxs tərəfindən cinayətin gizlədilməsi) məlum olmayan, gizli qalan (latent) cinayətlərin aşkar edilməsi və belə cinayətlərin törədənlərin müəyyən olunmasıdır [4, səh. 94].

Bağlı qalmış cinayətlərin açılması və onu törədən şəxslərin müəyyən olunması üçün həmin cinayətlər haqqında məlumatı olan və cinayət törətməsi ehtimal olunan şəxslər barədə əməliyyat məlumatları əldə olunmalı, onların həmin cinayətin iştirakçısı olub-olmaması barədə fərziyyələr irəli sürülməklə yoxlanılması həyata keçirilməlidir. Bununla əlaqədar cinayət və inzibati məsuliyyətə cəlb olunan, əvvəllər məhkum olunmuş şəxslər arasında əməliyyat axtarışının keçirilməsi əməliyyat marağı kəsb edən digər şəxslərin, həmçinin cinayətlərin törədilməsinə kömək edən digər amillərin və sair faktların müəyyən olunmasına geniş imkan yaradır.

Ədəbiyyat:

1. «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu (28.10.1999). www.e-qanun.az
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi (25.08.2000). www.e-qanun.az
3. F.Məmmədov, M.Mustafayev. Cinayət-axtarış hüququnun əsasları. Bakı, 2002.
4. Ş.Hüseynov. «Daxili işlər orqanlarının əməliyyat-axtarış fəaliyyəti», Bakı, 2011
5. К.К.Горяинов, В.С.Овчинский, Г.К.Синилов. «Теория оперативно-розыскной деятельности». Москва, 2010

**Фамиль Мурадов
Нураддин Салманзаде**

Сущность и основные направления оперативного поиска**Резюме**

Содержание статьи составляют сущность и основные направления оперативного поиска. В данной статье проанализированы особенности оперативного поиска, отличие от других видов поиска, правовые основы, организация, осуществление, сущность в борьбе с преступностью и проблемы, существующие в этой области.

**Famil Muradov
Nureddin Salmanzade**

“The essence and main directions of operative seeking”**Summary**

Maintenance of article is the essence and main directions of operative-seeking activity. In this article the features of operative-seeking, its difference from other in combating with criminality and the problems are analyzed.

XALIQ DADAŞZADƏ

Bakı Dövlət Universiteti, Cinayət hüququ,
cinayət prosesi, kriminalistika və məhkəmə ekspertizası
İxtisası üzrə magistr, II kurs.
dadaszade.xaliq@gmail.com

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ CİNAYƏT MÜHAKİMƏ İCRAATINDA ZƏRƏRÇƏKMİŞ ŞƏXSİN ZƏRƏRİNİN ÖDƏNİLMƏSİNİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ: MÜLKİ İDDİA VƏ KOMPENSASIYA

Açar sözlər: zərərçəkmiş şəxs, zərərin ödənilməsi, kompensasiya.

Ключевые слова: потерпевший, возмещение ущерба, компенсация.

Key word: victim, compensating victim of a crime, compensation.

Giriş

Zərərçəkmiş şəxsin cinayət prosesindəki belə hüquqi vəziyyəti ancaq 1970-ci illərdə müxtəlif beynəlxalq təşkilatların diqqətini cəlb etmiş və nəticədə BMT və Avropa şurası tərəfindən cinayətin qurbanının hüquqi vəziyyətinə dair müxtəlif sənədlərin qəbulunu şərtləndirmişdir. Zərərçəkmiş şəxsə vurulmuş zərərin ödənilməsi ilə bağlı Avropa Şurası Nazirlər Kabineti tərəfindən “Cinayəti qurbanlarına kompensasiya verilməsi haqqında” 28 dekabr 1977-ci il tarixli, (77)27 sayılı Qərar, “Cinayət hüququ və cinayət prosesi çərçivəsində zərərçəkmiş şəxsin vəziyyəti haqqında” 28 iyun 1985-ci il tarixli, R (85) 11 sayılı Tövsiyə və “Zorakı cinayətlərin qurbanlarına vurulmuş ziyanın ödənilməsi haqqında” 24 noyabr 1983-cü il tarixdə Strasburq şəhərində imzalanmış Avropa Konvensiyası qəbul edilmişdir. Beynəlxalq hüququn tələbi ilə üzv dövlətlərdə məhkəmədə cinayət işi ilə birgə zərərin ödənilməsi məsələsinin həlli məcburi olmuş və müəyyən hallarda (məsələn, cinayətkarın müəyyən edilməməsi, maddi imkanının olmaması və s.) isə dövlətin

üzərinə kompensasiya öhdəliyi qoyulmuşdur. Dövlətlər isə öz növbəsində ya dövlət büdcəsindən maliyyələşən, ya da sığorta ödənişlərindən və digər gəlirlərdən maliyyələşən fondlar təsis etmişlər. Hesab edirik ki, hər bir cinayət işində zərərçəkmiş şəxsə vurulmuş zərərin ödənilməsi məsələsinə hərtərəfli baxılmalıdır. Hər bir cinayət işi üzrə ilk növbədə ayrıca mülki iddia ilə və ya ittiham aktında zərərin ödənilməsi təqsirləndirilən şəxsdən tələb edilməli və məhkəmə subyektiv hüquqların bərpası ilə bağlı iddiaya baxmalı, mümkünsə zərərin məhkumun hesabına, əks halda dövlət tərəfindən kompensasiya edilməsinə dair qərar qəbul etməlidir. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin mülki iddia, kompensasiya, xüsusi müsadirəni, habelə Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin xüsusi müsadirəni tənzim edən maddələrinin ümumilikdə əlaqəli təhlili nəticəsində belə qənaətə gəlirik ki, bizdə də zərərçəkmiş şəxsə vurulmuş zərərin ödənilməsi mülki iddianın verilməsindən asılı olmayaraq təmin edilməlidir. Cinayət işinə başlama haqqında qərar və ya şəxsin zərərçəkmiş şəxs qismində tanınması haqqında qərar ona həm də mülki iddiaçı statusu verilməli və cinayət təqibi zamanı vurulmuş ziyanın ödənilməsi üçün əməli tədbirlər görülməlidir. Xüsusilə, oğurluq, soyğunçuluq kimi cinayətlər nəticəsində əldə edilmiş əşyanın özgəsinə satıldığı hallarda, əşyanın qanuni sahibinin kim olmasının müəyyən edilmə-

sində üçüncü şəxsin talanmış əşyanı alarkən vicdanlı olub-olmaması mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyindən, həmin şəxslərin mülki iddiaçı qismində cinayət prosesində iştirakı təmin edilməlidir.

Cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanın cinayət mühakimə icraatında ödənilməsinin sosial ədalətin təmin olunması baxımından, prosessual qənaət baxımından böyük əhəmiyyəti olmaqla yanaşı, həm də beynəlxalq öhdəlik kimi dövlətlərin üzərinə qoyulduğu nəzərə alınmalıdır. Cinayət prosesində mülki iddianın üstünlükləri prosessual qənaət və sübutların öyrənilməsinin bütövlüyü baxımından aydındır. Belə ki, cinayət işində mülki iddiaçı kimi tanınan şəxs iki dəfə məhkəmə prosesində - əvvəlcə cinayət işində, daha sonra mülki işdə iştirak etməkdən azad olunur.

Bundan əlavə, cinayət prosessual qanunu cinayət işində mülki iddia qaldırmaq üçün sadələşdirilmiş tələblər qoyur. Cinayət prosesində mülki iddianın sübut edilməsi mülki iddiaçı üçün məhkəmədəki sübutlarla çox çətin deyil. Təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb edilmiş şəxs tərəfindən cinayət törətməsi faktı sübuta yetirilərsə, dəymiş zərərin birbaşa cinayət nəticəsində törədildiyi təsdiqlənərsə, bir qayda olaraq iddianı təmin etmək üçün bütün əsaslar vardır. Buna görə, fikrimizcə, mülki iddiaçı üçün cinayət prosesində mülki prosesdən daha asandır. Dövlət hüquq-mühafizə orqanları onun üçün çox iş görür: sübut toplayır, dəymiş ziyanı müəyyənləşdirir, mülki iddianın təmini üçün tədbirlər görür və.s.

AR CM-in 99-1.2-ci maddəsinə əsasən, məhkəmə **hər bir cinayət işi üzrə** bu Məcəllənin 99-1.1-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş müsadirə edilməli əmlakın olub-olmaması məsələsini həll edilməlidir.

AR CM-in "**Cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanın müsadirə edilmiş əmlak vasitəsilə ödənilməsi**" adlanan 99-3-cü maddəsinə əsasən, müsadirə məsələsi həll olunarkən ilk növbədə cinayət nəticəsində əmlakın qanuni sahibinə vurulmuş ziyan ödənilməlidir.

AR CPM-in 85.2.11-ci və 86.2.7-ci maddələ-

rinə əsasən, "cinayətin törədilməsi nəticəsində vurulmuş maddi ziyanın ödənilməsi, habelə tətbiq oluna biləcək *xüsusi müsadirənin* təmin edilməsi üçün tədbirlər görmək" uyğun olaraq müstəntiqin və təhqiqatçının vəzifəsi kimi qeyd edilmişdir. [2]

Göründüyü kimi cinayət qanunvericiyində hər bir cinayət işi üzrə xüsusi müsadirənin və onunla əlaqəli olduğu üçün cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanın ödənilməsinin birgə həll edilməli olduğu müəyyən olunur. Nəzərinizə çatdırmaq ki, yuxarıdakı müddələrə sonuncu dəfə "Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində dəyişiklik edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının 09 iyul 2019-cu il tarixli Qanunu ilə dəyişiklik edilmişdir. [1] Bizə görə bu dəyişikliklər mütərəqqi olsa da, cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanın ödənilməsinin xüsusi müsadirə məsələsindən asılı edilməsi hissəsində qanunvericinin mövqeyi ilə razılaşmırıq. Qanunvericinin bu mövqeyinin bir növ qabaqlayıcı tədbir kimi Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin qərarlarından da bizə məlum olan "əmlak o halda dövlət nəfəsinə müsadirə oluna bilər ki, bundan üçüncü şəxslər zərər çəkməsin" qaydasından irəli gəldini hesab etmək olar. Belə ki, BMT-nin "Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı mübarizə haqqında" Konvensiyasının "Həbs və müsadirə" adlanan 12-ci maddəsinin 8-ci bəndində "Bu maddənin müddəaları üçün vicdanlı tərəflərin hüquqlarına zərər yetirən müddəalar kimi şərh edilmir" qeyd edilmişdir. [6] Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, "zərərçəkmiş şəxs" anlayışı və onun hüquqlarının təmini ilə əlaqədar məsələlər cinayət hüququnun deyil, cinayət prosessual hüququn predmetinə daxildir. Ona görə də belə qənaətə gəlirik ki, əgər məhkəmə ümumi qayda olaraq hər bir cinayət işi üzrə xüsusi müsadirə məsələsini həll etməlidirsə, zərərçəkmiş şəxsə cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanın ödənilməsi məsələsini də mülki iddia verilməsindən asılı olmayaraq həll etməlidir.

Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin mövqeyinə görə, *cinayət mühakimə icraatında mülki iddia AR CPM-nin 181, 183, 187-ci maddələrində göstərilən əsaslarla və qanunun tə-*

*ləblərinə tam əməl edilməklə verilmiş və həmin mülki iddiaya cinayət mühakimə icraatında baxılıb mahiyyəti üzrə həll edilməsi üçün kifayət qədər əsaslar mövcuddursa birinci nstansiya məhkəməsi mülki iddiaya baxmalıdır. Ali Məhkəmə qeyd edir ki, icraatında olmuş cinayət işi üzrə verilmiş mülki iddianın baxılmamış saxlanılmasına dair birinci instansiya məhkəməsinin qərarını apelyasiya məhkəməsi iddianın **qanuni əsaslar olmadan baxılmamış saxlanıldığı** ilə faktiki olaraq razılaşdığı halda işə birinci instansiya məhkəməsinin baxış predmeti olmadan məsələyə apellyasiya qaydasında baxılmasının qeyri-mümkün olması nəticəsinə gəlib hökmü qüvvəsində saxlamışdı. Məhkəmə kollegiyası hesab etmişdir ki, belə vəziyyətdə apellyasiya instansiyası məhkəməsi hökmü mülki iddiaya aid hissədə ləğv edib, işi həmin hissədə baxılması üçün birinci instansiya məhkəməsinə qaytara bilərdi. Belə bir vəziyyətdə məhkəmə kollegiyası bu konkret cinayət işi üzrə mülki prosessual qanunun qeyd edilən normalarının analogiyasının tətbiqini mümkün hesab edir. Bu səbəbdən də Məhkəmə kollegiyası apellyasiya instansiyası məhkəməsinin qərarını qismən ləğv etməklə işi yeni apellyasiya baxışına təyin etmişdir. [4]*

Bizdə mövcud məhkəmə təcrübəsindən məlumumuzdur ki, məhkəmələr nəinki cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanın ödənilməsi məsələsini həll edir, əksər hallarda cinayət prosesi zamanı verilmiş mülki iddiaları AR CPM-in 180.3-cü (cinayət mühakimə icraatı zamanı verilmiş, lakin məhkəmə tərəfindən baxılmadan saxlanılmış mülki iddia sonradan mülki mühakimə icraatı qaydasında verilə bilər.) maddəsinə istinad edərək baxılmamış saxlayır. Zərərçəkmiş şəxsə (cinayət qanunundakı ifadəsi ilə, əşyanın qanuni sahibinə) aid əşyaların qaytarılması isə maddi sübutlar barədə qəbul edilən qərarlarla həll edilir. Məsələn, oğurlanmış əşyanın sahibinə qaytarılması. Belə aydın olur ki, əşyanın qanuni sahibinə qaytarılması üzə zərərçəkmiş şəxsə vurulmuş ziyanın ödənilməsi və ya əvvəlki vəziyyətinin bərpası kimi (restitusiya) görünsə də, bununla faktiki olaraq maddi sübutların aqibəti məsələsi həll olunur. Ona görə ki, 87.6.20-ci maddəsinə əsasən, zərərçəkmiş şəx-

sin “... cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməlləri törətmiş şəxsdən ona məxsus əmlakı geri almaq” hüququdur. Yəni belə əmlakı almaq üçün zərərçəkmiş şəxsin mülki iddia verməsinə ehtiyac yoxdur. Bir növ bu hala fərqli prosedurlarla eyni nəticənin əldə olunması kimi baxmaq olar, lakin unutmamaq olmasın ki, mülki iddiada daha çox məsələ öz həllini tapa bilər. Belə ki, AR CM-in 99-3-cü maddəsindəki “... cinayət nəticəsində əmlakın qanuni sahibinə vurulmuş ziyan ödənilməlidir” ifadəsi ilə, sadəcə AR CM-in 99-1.1-ci maddələrində sadalanmış əşyaların qanuni sahibinə qaytarılmasını nəzərdə tutulmadığı açıq aydındır. Habelə, AR CM-in 132.1.2-ci maddəsində də “... xüsusi müsadirə olunmalı və **cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanın ödənilməsinə yönəldilməli**, qalan hissəsi dövlətin nəfinə keçirilməlidir (zərərçəkmiş şəxs məlum olmadıqda isə tam həcmdə dövlətin nəfinə keçirilməlidir)” ifadəsi ilə xüsusi müsadirənin və maddi sübutların aqibəti həll olunarkən, birinci növbədə zərərçəkmiş şəxsə vurulmuş ziyanın ödənilməli olduğu təsbit edilməlidir. Nəzərinizə çatdırmaq ki, AR CPM-in 132-i maddəsi “Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsində dəyişiklik edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 09 iyul 2019-cu il tarixli Qanunu ilə yeni redaksiyada verilmişdir. *Bu müddəə ilə qanunvericinin məhkəmənin üzərinə “cinayət nəticəsində zərərçəkmiş şəxsə vurulmuş ziyanın ödənilməsi məsələsinin həll etmək” vəzifəsini qoyduğu məlum olur. Amma hazırkı qanunvericiliyə və məhkəmə təcrübəsinə əsasən deyə bilərik ki, mülki iddia verilməsə zərərçəkmiş şəxsə vurulmuş ziyanın ödənilməsi məsələsinə məhkəmədə baxılmalı deyil. AR CPM-in 185-ci maddəsinə əsasən, cinayət mühakimə icraatı zamanı təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror və ya məhkəmə mülki iddiaçının, yaxud onun nümayəndəsinin vəsatəti və ya **öz təşəbbüsü ilə verilmiş, yaxud gələcəkdə qaldırıla bilən mülki iddianın təmin edilməsi üçün tədbirlər görməlidir**. Beləliklə, qanunvericiliyə görə ümumi qayda olaraq cinayət təqibi zamanı zərərçəkmiş şəxsə vurulmuş ziyanın ödənilməsi, habelə mülki iddianın təmini üçün tədbirlərin görülməli olduğu təsbit edilməklə mülki iddia qaldırılmasa belə faktiki olaraq belə məsələlərə cinayət prosesi zamanı baxılır, lakin vurul-*

muş ziyanın ödənilməsi üçün mülki iddianın verilməli olması burada səmərəliliyi aradan qaldırmışdır. Unutmaq olmaz ki, insan hüquqlarının məhkəmə müdafiəsi beynəlxalq hüquqda müstəqil məhkəmə tərəfindən ədalətli məhkəmə araşdırması əsasında hüquqların *səmərəli bərpa* edilməsi kimi qəbul olunur. Xüsusilə, cəza siyasətinin humanistləşdirilməsi ilə bağlı layihələrin müzakirə olunduğu bu dövrlərdə zərərçəkmiş şəxsə dəymiş ziyanın ödənilməsi üçün qaydaların effektivliyinin artırılması cəmiyyətdə dövlətə olan imanın daha da artmasına öz töhfəsini verəcəkdir. Habelə, AR CM-in 73.2 və 73-1-ci maddələrində yalnız konkret şəxslərin hüquqlarına və qanuni maraqlarına qəsd edən cinayətlər göstərilmişdir ki, həmin cinayətlərdə zərərçəkmiş şəxs kimi fiziki şəxs çıxış edir. Ona görə də, təqsirləndirilən şəxsin cinayət məsuliyyətindən azad edilməsi üçün onun həm zərərçəkmiş şəxslə barışması, həm də ona vurulmuş ziyanı tam ödəməlidir. Məsələn, təqsirləndirilən şəxs zərərçəkmiş şəxslə barışıq əldə etdi, lakin zərərçəkmiş şəxs mülki iddia vermədiyi üçün ona dəymiş ziyanın ödənilməsi məsələsinin necə həll edilməli olduğu sual doğurur. Bu halın isə təqsirləndirilən şəxsin hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına şərait yaratdığını demək olar. Maraqlıdır ki, AR CPM-in 87-ci maddəsində zərərçəkmiş şəxsin hüquqları arasında: 1. cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməl nəticəsində ona vurulmuş ziyana görə qanunla müəyyən edilmiş kompensasiyanı dövlət hesabına almaq; (87.6.18) 2. cinayət işi üzrə icraat zamanı sərf edilmiş xərclərin ödənilməsinə və cinayət prosesini həyata keçirən orqanın qanunsuz hərəkətləri nəticəsində ona vurulmuş ziyana görə kompensasiya almaq; (87.6.19) 3. cinayət prosesini həyata keçirən orqan tərəfindən maddi sübut qismində və ya digər əsaslarla götürülmüş əmlakı, ona məxsus rəsmi sənədlərin əslini geri almaq; cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməlləri törətmiş şəxsdən ona məxsus əmlakı geri almaq; (87.6.20) hüquqları təsbit edilsə də, “cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməlləri törətmiş şəxsin hesabına *cinayət nəticəsində ona vurulmuş zərərin aradan qaldırılmasını, cinayətdən əvvəlki vəziyyətin bərpa edilsini və ya vurulmuş ziyanın tam ödənilməsinə tələb etmək*” hüququ ayrıca olaraq qeyd edilməmişdir.

AR CPM-in 210.3-cü maddəsinə əsasən, cinayət işinin başlanması anında cinayətin törədilməsindən zərərçəkmiş şəxs məlum olduqda, cinayət işinin başlanması ilə eyni vaxtda həmin şəxs zərərçəkmiş kimi, cinayətin törədilməsi barədə məlumatla birlikdə mülki iddia verildikdə isə, bu şəxs həmin qərarda həmçinin mülki iddiaçı kimi tanınır. [2] Göründüyü şəxsin zərərçəkmiş şəxs kimi tanınması cinayət təqibi orqanın üzərinə vəzifə kimi qoyulmaqla, zərərçəkmiş şəxs kimi tanınması üçün ərizə verməsindən (və ya cinayətin törədilməsi barədə məlumatla birlikdə onun zərərçəkmiş şəxs qismində tanınmasına dair xahişin edilməsindən) asılı edilməmişdir. Habelə AR CPM-in 87.4-cü maddəsinə əsasən, cinayət işi başlanan anda şəxsi zərərçəkmiş şəxs qismində tanımağa əsaslar kifayət deyilsə, həmin qərar kifayət qədər əsaslar müəyyən edilən kimi dərhal qəbul olunmalıdır. Amma AR CPM-in 210.3-cü maddəsindən də görünür ki, zərərçəkmiş şəxsin mülki iddiaçı kimi tanınması üçün o, iddia ərizəsi verməlidir. Bizə görə, hətta beynəlxalq hüququn da tələbini nəzərə alınaraq “cinayət işi başlama haqqında” qərarda və ya “zərərçəkmiş şəxs kimi tanınma haqqında” qərarda cinayət nəticəsində ziyan vurulmuş şəxsə “zərərçəkmiş şəxs” statusu ilə yanaşı “mülki iddiaçı” statusu da verilməlidir. Qanunvericinin zərərçəkmiş şəxsin hüquqlarının təmini məqsədi ilə analoji qaydanı AR CPM-in 88-ci maddəsində təsbit etmişdir. Belə ki, AR CPM-in 88.1.2-ci maddəsinə əsasən, ictimai-xüsusi ittiham qaydasında cinayət təqibi üzrə cinayət nəticəsində ziyan vurulmuş, cinayət prosesini həyata keçirən orqandan buna görə cinayət işinin başlanmasını, ibtidai araşdırma aparılmasını və onun zərərçəkmiş şəxs qismində tanınmasını xahiş etmiş şəxs — başlanmış cinayət işi üzrə zərərçəkmiş şəxs qismində tanındığı andan xüsusi ittihamçı qismində də tanınır. Göründüyü kimi ictimai-xüsusi ittiham qaydasında cinayət təqibi zamanı zərərçəkmiş şəxs qismində tanınmasını xahiş etmiş şəxs bir qayda olaraq “xüsusi ittihamçı kimi tanınması haqqında” ərizə verməsindən asılı olmayaraq xüsusi ittihamçı statusunu da əldə edir. Qanunvericinin bu mövqeyini xüsusi ittihamçı institunun mahiyyətinə uyğun gəldiyindən uğurlu hesab edirik. Cinayət prosesində cinayət qurbanın iştii-

rakı onun hüquq və qanuni mənafeyinə müdafiəsi baxımından çox vacibdir. Cinayət qurbanı “zərərçəkmiş şəxs”, “xüsusi ittihamçı” və “mülki iddiaçı” statusunu əldə edərək cinayət prosesinə qoşulur və prosesual hüquqlarını əldə edir və öhdəliklər daşıyır.

AR CPM-in “Mülki iddia vermək hüququ olan şəxslər” adlanan 181-ci maddəsi ilə, bilavasitə cinayətlə vurulmuş ziyan və onun törədilməsi ilə əlaqədar vurulmuş ziyan fərqləndirilmiş və yalnız həmin ziyanların vurulduğu şəxslərin mülki iddiaçı kimi tanınmalı olduğu təsbit edilmişdir. AR CPM-in 181-ci maddəsinin 2-ci və 3-cü bəndləri mülki iddianın predmetini müəyyən etdiyini, bunun da maddənin adı ilə düzgəlmədiyini, həmçinin mülki iddianın predmetinin mülki və ya digər qanunlar ilə müəyyən edildiyini nəzərə alaraq yarana biləcək kolliziyanın qarşısını almaq üçün həmin bəndlərin çıxarılmasını təklif edirik. Problemi kəzəs nümünəsində qoyaq. Məsələn, Akif Raufun qızıl saatını oğurlayır, daha sonra qızıl saatı Seymura bazar qiymətindən bir az aşağı qiymətə satır. Burda qızıl saat cinayətin predmeti kimi maddi sübut hesab edilir və iş materialında saxlanılır. Yekunda hökmə AR CPM-in 132.1.5-ci maddəsinə əsasən, qızıl saat Raufa qaytarılır. Belə işlərdə alıcının (bu kəzəsda Seymurun) vicdanlı olub-olmamasının müəyyən edilməsi iş üçün əhəmiyyətli olan hal hesab edildiyinə görə (sonuncu dəyişikliklə müvafiq olaraq) cinayət təqibi orqanın artıq vəzifəsidir. Ona görə ki, AR CM-in 99-1.3-cü maddəsinə əsasən, *cinayət törətmiş şəxs tərəfindən özgəninkiləşdirilmiş və ya hər hansı şəkildə digər şəxslərə verilmiş, bu Məcəllənin 99-1.1-ci maddəsində nəzərdə tutulan əmlak o halda müsadirə edilir ki, həmin əmlakı alan şəxs əmlakın cinayət yolu ilə əldə edildiyini bildiyi və ya bilməli olduğu halda onu qəbul etmişdir. Həmçinin bu Məcəllənin 99-1.1-ci maddəsində nəzərdə tutulan əmlak cinayət törətmiş şəxs tərəfindən hədiyyə kimi verildikdə və ya öz bazar dəyərindən əhəmiyyətli dərəcədə aşağı qiymətə satıldıqda vicdanlı sahiblərin hüquqlarına xələl gətirmədən müsadirə edilir. Göründüyü kimi, əgər əldə edən şəxs vicdanlı deyildirsə və ya vicdanlı əldə edən olsa da, əşya ona hədiyyə kimi verildikdə və ya öz bazar dəyərindən əhəmiyyətli dərəcədə aşağı*

qiymətə alıldıqda həmin əşya müsadirə edilməlidir. AR CM-in 99-1.2-ci maddəsinə əsasən, məhkəmə hər bir cinayət işi üzrə bu Məcəllənin 99-1.1-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş müsadirə edilməli əmlakın olub-olmaması məsələsini həll edilməlidir. AR CPM-in 85.2.11-ci və 86.2.7-ci maddələrinə əsasən, “cinayətin törədilməsi nəticəsində vurulmuş maddi ziyanın ödənilməsi, habelə tətbiq oluna biləcək xüsusi müsadirənin təmin edilməsi üçün tədbirlər görmək” uyğun olaraq müstəntiqin və təhqiqatçının vəzifəsi kimi qeyd edilmişdir.

Beləliklə, istintaq zamanı ələ keçirilən cinayət əməllərinin obyektləri maddi sübut kimi tanınır, sübut edilmək üçün istifadə olunur və cinayət işi bitdikdən sonra sahibinə qaytarılır. Vicdanlı alıcıya deyil. Bu halda vicdanlı alıcı əldə keçirilmiş əmlak üçün ödədiyi miqdarda ziyan çəkir. Bununla belə, bu zərər cinayətin nəticəsi deyil, əşyanı əldə edən və cinayət törətmiş şəxs arasındakı mülki qanunla bağlanmış əməliyyatdır. O, mülki iddia qaldırmaq və cinayət mühakimə icraatında məhkumdan və ya məhkəmədən ona dəymiş zərərin ödənilməsini tələb etmək hüququna malik deyil, çünki AR CPM-in 181.2 və 181.3-cü maddələrinə əsasən, onun zərəri nə bilavasitə cinayətlə, nə də cinayətin törədilməsi ilə əlaqədar vurulmuş zərər hesab edilmir. Təbii ki, belə vəziyyətdə vicdanlı alıcı öz zərərinə mülki mühakimə icraatı qaydasında tələb etməlidir, lakin bu, vicdanlı alıcının hüquqlarının səmərəli bərpası kimi qəbul edilməyəcəkdir.

Cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməlin törədilməsi nəticəsində qanuni sahiblikdən çıxarılmış əşyaların vicdansız alıcının aşkar edildiyi hallarda çətinlik yaratmır. Əldə edən vicdanlı olduqda isə, məsələn qəlizləşir. Ona görə ki, AR CPM-in 132-ci maddəsində “qanuni sahib” ifadəsi istifadə edilmişdir və AR CM-in 99-1.3-cü maddəsində, yalnız iki halda (belə başa düşürük ki, digər hallarda müsadirəyə yol verilmir)(əmlak cinayət törətmiş şəxs tərəfindən hədiyyə kimi verildikdə və ya öz bazar dəyərindən əhəmiyyətli dərəcədə aşağı qiymətə satıldıqda) əmlakın vicdanlı sahiblərdən onların hüquqlarına xələl gətirmədən müsadirə ediləcəyi qeyd edilmişdir.

AR Ali Məhkəməsinin cinayət işlərində vic-

danlı alıcının müəyyən edilsinə dair mövqeyi (2012-ci bülleteni):

AR MM-in 182.2-ci maddəsinə əsasən, daşınar əşyanın mülkiyyətçisi bu əşyanı itirmişsə, əşya ondan oğurlanmışsa və ya iradəsinin ziddinə olaraq başqa şəkildə onun sahibliyindən çıxmışsa, yaxud əldə edən onu əvəzsiz almışsa, həmin əşyanı əldə edən vicdanlı ola bilməz. [3]Göründüyü kimi burda əşyanı ilkin əldə edən şəxsin vicdanlılığı həl edilir. AR Ali Məhkəməsinin MM-in 182.2-ci maddəsi üçün qeyd edir ki, qanunun bu normasının mənasına görə, şəxsin öz iradəsinə əsasən mülkiyyətindən çıxarılmış əmlakı heç bir qanun pozuntusuna yol vermədən, müvafiq əqdə əsasən əldə etmiş, bununla da həmin əmlaka qanunda nəzərdə tutulmuş mülkiyyət hüququ qazanmış şəxs vicdanlı alıcı hesab edilir. [5, s.16]

İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi "Qladışeva Rusiyaya qarşı" (Gladysheva v. Russia, NQ7097/10) işi üzrə qəbul etdiyi 06 dekabr 2011-ci tarixli Qərarında qeyd etmişdir ki, mülkiyyətə hər hansı müdaxilə qanuni olmaqla həmçinin proporsionallıq tələblərinə də uyğun olmalıdır. Məhkəmə dəfələrlə vurğulamışdır ki, cəmiyyətin ümumi maraqlarının tələbləri ilə fərdi şəxslərin fundamental hüquqlarının müdafiəsi tələbləri arasında əlverişli qərar qəbul edilməlidir və belə əlverişli qərarın axtarışı bütövlükdə Konvensiyaya məxsusdur. Məhkəmə belə qərara gəlmişdir ki, ərizəçi hətta saxta sənədlər əsasında və dələduzluq yolu ilə özəlləşdirilmiş mənzili alarkən milli qanunvericiliyin bütün tələblərinə əməl etdiyindən vicdanlı alıcı hesab edilməli və onun sonradan Moskva şəhər Mənzil İstismar İdarəsinin iddiasına əsasən üç ildən artıq müddətdə yaşadığı mənzildən əvəziödənilmədən çıxarılması ərizəçinin Konvensiyanın 1 sayılı Protokolunun 1-ci maddəsində təsbit edilmiş mülkiyyət hüququnun pozulması ilə nəticələnmişdir.[5, s.17]

AİHM-in mövqeyindən də belə başa düşmək olar ki, cinayət işində vicdanlı alıcı varsa, onun zərərinin ödənilməsi məsələsi öz həllini tapmalıdır. Ümumiyyətlə məhkəmələr cinayət nəticəsində yetirilmiş mənəvi və fiziki sarsıntılardan xarakterini və dərəcəsini, təqsirləndirilən şəxsin əmlak vəziyyətini, işin sair hallarını, habelə ziyanın ödənilməsi üçün təqsirləndirilən şəxsin

real imkanlarını və hökmün mülki iddianın təmin edilməsi hissəsində icrasının mümkünlüyünü nəzərə almalıdır.

AR CPM-in 87.6.18-ci maddəsinə əsasən, cinayət nəticəsində ona vurulmuş ziyana görə qanunla müəyyən edilmiş kompensasiyanı dövlət hesabına almaq zərərçəkmiş şəxsin müstəsna hüququdur. "Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimləmə məsələləri haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 2-ci maddəsinə əsasən, AR Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin zərərçəkmiş şəxsə dövlət hesabına kompensasiya verilməsinə dair şərh olunan maddədə nəzərdə tutulan müddəaları məhkəmə hüquq islahatı başa çatdıqdan və müvafiq qanun qəbul edildikdən sonra qüvvəyə minir. [7] Nəzərinizə çatdıraraq ki, həmin Qanunun 2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş "müvafiq qanun" hələ də qəbul edilməmişdir. Hazırda cinayət mühakimə icraatında zərərçəkmiş şəxsə vurulmuş ziyanın dövlət hesabına kompensasiya edilməsi tətbiq edilməyən hüquq institutudur.

NƏTİCƏ

Zərərçəkmiş şəxsin zərərinin ödənilməsinin cinayət prosessual-qanunvericilikdə analitik-sistemli təhlili nəticəsində qanunvericiliyin bu sahədəki müddələrinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı aşağıdakı təklifləri edirik:

1. AR CPM-in 87-ci maddəsinin 6-cı bəndində zərərçəkmiş şəxsin hüquqları sırasına "cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməlləri törətmiş şəxsin hesabına *cinayət nəticəsində ona vurulmuş zərərin aradan qaldırılmasını, cinayətdən əvvəlki vəziyyətin bərpa edilsini və ya vurulmuş ziyanın tam ödənilməsinə tələb etmək*" hüququ əlavə edilsin.

2. "Cinayət işi başlama haqqında" qərar və ya "zərərçəkmiş şəxs kimi tanınma haqqında" qərarla cinayət nəticəsində ziyan vurulmuş şəxsə "zərərçəkmiş şəxs" statusu ilə yanaşı ayrıca mülki iddia verilmədən "mülki iddiaçı" statusu da verilməlidir. Bu zaman cinayət təqibi orqanı mülki iddianı öz qərarında əks etdirməli və zərərçəkmiş şəxs məlumatlandırılmalıdır. Təklif edirik ki, AR CPM-in 210.3-cü maddəsində "cinayətin törədilməsi barədə məlumatla

birlikdə mülki iddia verildikdə isə” ifadəsi çıxarılsın, əvəzində “cinayət nəticəsində vurulmuş zərərin ödənilməsini tələb etdikdə və ya mülki iddiaçı qismində tanınmasına etiraz etmədikdə” ifadəsi əlavə edilsin. AR CPM-in 89.1-ci maddəsində “iddia vermiş” ifadəsindən sonra mötərizədə “cinayət nəticəsində vurulmuş zərərin ödənilməsini tələb etdikdə və ya mülki iddiaçı

qismində tanınmasına etiraz etmədikdə” ifadəsi əlavə edilsin. AR CPM-in 183.3-cü maddəsində ikinci cümlədə “İddia ərizəsində” ifadəsindən sonra mötərizədə “prosessual qərarla və ya ittiham aktında” ifadəsi əlavə edilsin.

3. AR CPM-in 181-ci maddəsini 2-ci və 3-cü bəndləri çıxarılsın.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsi. <http://www.e-qanun.az/code/11>;
2. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsi <http://www.e-qanun.az/code/14>;
3. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, <http://www.e-qanun.az/code/8>;
4. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi: Cinayət işləri üzrə məhkəmə təcrübəsindən: Cinayət mühakimə icraatında mülki iddianın həlli zamanı analogiyanın tətbiqinə yol verilir. <http://supremecourt.gov.az/static/view/128>;
5. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin bülleteni (2012). https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=http://www.supremecourt.gov.az/uploads/files/bulletenler/Bulleten_2012_1.pdf&ved=2ahUKEwj9vdTGy_oAhXt6OAKHWT-BO4QFjACegQIBB&usg=AOvVaw2Fqtoiaiw-7lwD134rNFpMN;
6. BMT-nin “Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı mübarizə haqqında” Konvensiyasının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının 13 may 2003-cü il tarixli, 435-II Q nömrəli Qanunu https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=http://www.fiu.az/images/documents/az/beynelxalq_senedler/palermo.pdf&ved=2ahUKEwiey-qg1efoAhXrh4sKHYfKDvsQFjAPegQIBxAB&usg=AOvVaw11i3UQVI6zXBcKJk45z4l4&cshid=1586859016225;
7. “Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimləmə məsələləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu

Khalig Dadashzade

Modern problems of compensation of the victim in criminal legal proceedings of the Azerbaijan Republic: civil lawsuit and compensation

Summary

This article is devoted to the analysis of civil suit and compensation in criminal proceedings of the Republic of Azerbaijan. In many countries, the state has agreed to compensate for the damage caused by violent crime. Compensation for the victim is also a requirement of international law. We believe that the Republic of Azerbaijan has a unique model of compensation for damages in criminal proceedings. In this regard, we have analyzed the articles of the Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan and prepared several proposals.

Халиг Дадашзаде

**Современные проблемы компенсации потерпевшего в уголовном судопроизводстве
Азербайджанской Республики: гражданский иск и компенсация****Резюме**

Эта статья посвящена анализу гражданского иска и компенсации в уголовном процессе Азербайджанской Республики. Во многих странах государство согласилось компенсировать ущерб, нанесенный насильственными преступлениями. Компенсация жертве также является требованием международного права. Мы считаем, что в Азербайджанской Республике существует уникальная модель компенсации ущерба в уголовном процессе. В связи с этим мы проанализировали статьи Уголовно-процессуального кодекса Азербайджанской Республики и подготовили несколько предложений.

**Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri jurnalına
məqalələrin təqdim olunmasına dair tələblər**

Məqalənin mətni Microsoft Office Word programında, Times New Roman şriftində (şriftin ölçüsü 12), 1 intervalda, yuxarı və aşağıda 25 mm, soldan və sağdan 20 mm boş yer saxlamaqla yığılmalıdır.

Məqalənin strukturunda aşağıdakı informasiya təqdim edilməlidir:

- UOT (universal onluq təsnifat);
- məqalənin adı, müəllifin adı, soyadı, elmi dərəcəsi, işlədiyi qurumun adı və vəzifəsi, elektron poçt ünvanı və mobil telefon nömrəsi;
- açar sözlər (Azərbaycan, rus və ingilis dillərində – 5-7 söz);
- annotasiya (məqalənin adı, müəllifin adı və soyadı verilməklə azərbaycan, ingilis və rus dillərində – 4-5 sətir);
- istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı əlifba sırası ilə yazılmalı və nömrələnmişdir;
- mətndəki istinaddan sonra istifadə edilmiş ədəbiyyatın sıra nömrəsi və müvafiq səhifələr kvadrat mötərizədə göstərilir. Məsələn: [15, s.120-122]. Mətnin altında sətiraltı istinadlar verilməməlidir.
- Məqalənin həcmi 5-10 səhifə olmaqla Azərbaycan, rus və ingilis dillərində təqdim oluna bilər.

Məqalələrin göndərilməsi üçün elektron ünvan: **ehg69@mail.ru**

Əlaqə telefonu: +994 50-210-48-80

**Общие требования к оформлению научной статьи для публикации в журнале
«Научный вестник Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики»**

Текст статьи должен быть набран в текстовом редакторе Word, шрифт Times New Roman, размер шрифта – 14, межстрочный интервал – 1,5, поля 2,5 см со всех сторон.

В статье должна быть представлена следующая информация об ее авторе:

- УДК (Универсальная Десятичная Классификация);
- фамилия, имя, отчество авторов и соавторов;
- ученая степень, ученое звание;
- должность, место работы (если таковое имеется);
- контактная информация (контактный номер телефона, e-mail);
- название статьи (на русском и английском языке);
- аннотация (4-5 строк) (на русском и английском языке);
- литература. В тексте ссылки нумеруются в квадратных скобках, номер указывает на источник в списке литературы. Сноски оформляются в []. Пример – [1, с.44]
- Представляемые статьи должны соответствовать тематике журнала, быть оригинальными, не опубликованными ранее в других печатных или электронных изданиях.
- Объем статьи не должен превышать 5-10 страниц.

Электронный адрес для направления научных статей: **ehg69@mail.ru**

Контактный телефон: +994 50-210-48-80

***Dərc olunan məqalələrin məzmununa görə redaksiya heyəti məsuliyyət daşıdır!
Редакция не несет ответственности за содержание публикуемых статей!***
